

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE TARİHİ BİLİM DALI

WILLIAM JAMES DÜŞÜNÇESİNDE BÖLÜNmüş BENLİK SORUNU

Yüksek Lisans Tezi

Ahmet Hamdi İŞCAN

Ankara, 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE TARİHİ BİLİM DALI

WILLIAM JAMES DÜŞÜNÇESİNDE BÖLÜNmüş BENLİK SORUNU

Yüksek Lisans Tezi

Ahmet Hamdi İŞCAN

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Celal TÜRER

Ankara, 2022

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE TARİHİ BİLİM DALI

WILLIAM JAMES DÜŞÜNCEİNDE BÖLÜNMEŞ BENLİK SORUNU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Celal TÜRER

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1- Prof. Dr. Celal TÜRER

2- Prof. Dr. Hasan Yücel BAŞDEMİR

3- Doç. Dr. Nihat DURMAZ

Tez Savunması Tarihi:

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Celal TÜNER danışmanlığında hazırladığım “William James Düşüncesinde Bölünmüş Benlik Sorunu (Ankara. 2022)” adlı yüksek lisans tezindeki bütün bilgilerin akademik kural ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

05.05.2022

Ahmet Hamdi İşcan

ÖN SÖZ

Düşüncenin serencamı içerisinde “benliğin” ne olduğu, nasıl oluştuğu ve neye karşılık geldiği her zaman tartışılan bir mesele olmuştur. Başlangıçta felsefi ilginin bir nesnesi olmayan, başka bir deyişle ilk olarak anlamlandırmaya kendisinden değil çevresinden başlayan insan, zamanla düşüncenin merkezine kendisini, yani benliğini yerleştirmiştir. Kadim dönemlerde üst, yüce ya da aşkın bir varlığın belirleniminde olan, hakikate ulaşmada bir araç olarak görülen ve bu yönleriyle müstakil bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkmayan benlik; Modern Çağ ile birlikte her şeyi kontrolü altına alan bir konuma yükselmiş, başka bir deyişle bir araç olmaktan çıkarak kendi başına bir sistem ya da bir sistemin zorunlu unsurlarından biri haline gelmiştir.

Felsefi bir problem olması açısından ebedi bir karakter taşıyan, zamanın ruhu doğrultusunda her zaman yeni perspektiflerle ele alınan benlik; doğrudanlığıyla bize oldukça açık, ancak belirsizliğiyle de bize bir o kadar kapalı/gizli bir noktayı seslendirir. Benliğin içerisinde bulunduğu bu durum, onun hem verili hem keşfedilebilir hem de inşa edilebilir yönlerini ifşa eder. Buna ilaveten felsefi, psikolojik ya da dini perspektiflerden ele alındığında benliğin söz konusu perspektiflere göre şekillenmesi de onu dilediğimizce yoğurabileceğimiz bir hamura benzetmeyi mümkün kılar. Nitekim Sartre’ın insan hakkında söylediği şu sözler benlik meselesini ele almanın zorluğunu açıkça ortaya koyar: “İnsan hiçbir zaman olduğu şey değildir. Olacağı, olmayı dilediği şey henüz olamamıştır. Bir şey olur olmaz onu aşar ve aştığını ancak ölü bir madde olarak görür. Kendinin önünde ve ardındadır ama hiçbir zaman kendisi değildir.” Bu açıdan benlik; kaplumbağayı geçen ya da arkasında kalan ama onu hiçbir zaman yakalayamayan Akhilleus’in ya da kaçan prensesi yakalamak için yedi fersahlık çizmelerini giyen ve bu yüzden prensese hiçbir zaman ulaşamayan kralın durumuna benzer. Benliğin ele avuca gelmeyen, ona ulaşılamayan söz konusu durumuna rağmen hem bireysel olarak insanın

hem de entelektüel olarak girişimin merkezinde bulunması, benlik meselesinin insan için ne kadar vazgeçilemez bir konumda bulunduğunu gözler önüne serer. Söz konusu vazgeçilmez konumu “devamlılık” düşüncesine yönelik bir isteğin ürünü olarak yorumlamak mümkündür. Nitekim eşyaların anlamını devamlılık ile kazandığı düşünüldüğünde, benliğin de insanın kendisini bir devamlılık içerisine yerleştirme, kendisine bir yer belirleme/yer tutma çabasının ürünü olduğu fark edilebilir.

İnsan için bu denli önemli bir konumda bulunan benlik meselesi felsefi, kültürel ve bilimsel birikimlere rağmen günümüzde hala belirsizliğini korumaktadır. Özellikle psikolojinin ayrı bir dal olarak yeşermesiyle birlikte benlik meselesi, teorik düşüncelerin ötesine geçerek insanı anlamının zorunlu koşulu haline gelmiştir. Buna ilaveten hastalıkların büyüsel açıklamalarla değil bilimsel perspektiften incelenmesiyle birlikte benlik daha derin incelemelerin konusu olmuştur. Tam bu noktada popülerlik kazanan kavramlardan birisi “bölünmüş benliktir.” Benliğin yaşadığı gerilimli hali ifade eden bölünmüş benlik, insanın deneyimlediği bir durum olması bakımından benliğin tarihi kadar eskiye gitse de bir terim olarak tartışılması yenidir.

Çalışmamızda bölünmüş benlik meselesi James perspektifinden ele alınmış, söz konusu kavramın *teorik*, *pratik/psikolojik* ve *terim* olmak üzere üç veçhesi ön plana çıkarılmıştır. Bölünmüş benliğin anlaşılabilmesi için giriş bölümünde konunun önemi ve amacı dile getirilmiş, birinci bölümde ise James’in teorik boyuta yönelttiği eleştirilerin zemini sunulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde söz konusu zeminden hareketle James’in bölünmüş benliğin teorik boyutuna yönelik eleştirileri zikredilerek bölünmüş benliğin pratik alandaki tezahürleri ele alınmıştır. Bunun yanı sıra bölünmüş benlik düşüncesindeki radikal değişim anlamına gelen bir terim olarak kullanılmış ve James düşüncesinde böyle bir değişimden bahsedebilmenin imkânı sorgulanmıştır.

Bu çalışmada konunun belirlenmesinden işlenmesine ve son hale getirilmesine kadar her türlü desteği veren, yapıcı eleştirileri ve düşünceleriyle yol gösteren ve

yönlendiren değerli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Celal TÜNER'e, meselelere yaklaşırken yeni perspektifler kazanmamı sağlayan Prof. Dr. Hasan Yücel BAŞDEMİR'e, jüri üyesi sayın Doç. Dr. Nihat DURMAZ'a, hiçbir zaman ilgi ve desteğini eksik etmeyen, çalışmamın neticelenmesinde önemli katkılarda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Tuba Nur UMUT'a, başından beri her türlü düzenlemelerde yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Zehra EROĞLU'na, son olarak da tez süresince maddi-manevi yardımlarda bulunmalarının ötesinde değişen ruh halleri ve bölünmüş benliğime tahammül eden aileme teşekkürlerimi arz etmeyi bir borç bilirim.

Ahmet Hamdi İşcan

Ankara, 2022

KISALTMALAR

Bkz.: Bakınız

Çev.: Çeviren

Der.: Derleyen

Ed.: Editör

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	i
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

WILLIAM JAMES DÜŞÜNÇESİNDE BENLİK TASAVVURU..... 12

1.1. Bilinç Akışı.....	13
1.1.1. Her Bilinç Hali Kişisel Bilincin Bir Parçasıdır.....	16
1.1.2. Her Kişisel Bilinç İçinde Durumlar Daima Değişir.....	17
1.1.3. Her Kişisel Bilinç İçinde Düşünce Duyusal Olarak Sürekli Dir.....	18
1.1.3.1. <i>Bir zaman boşluğu olduğunda bile bilinç, aynı benliğin başka bir parçası olarak kendisini önceki bilince aitmiş gibi hisseder.</i>	18
1.1.3.2. <i>Bilinç akışında bir andan diğerine olan değişim kesinlikle ani değildir.</i>	19
1.1.4. Bilinç Her Zaman Nesnesinin Bir Kısmıyla Diğerinden Daha Çok İlgilenir.	29
1.2. Mizaçlar ve Evren Tasavvurları.....	30
1.2.1. James'in Bircilik ve Çoğulculuk/Çokçuluk Eleştirisi ve Orta Yolcu Tavrı.....	33
1.3. Benlik.....	41
1.3.1. Ampirik Benlik/Bilinen Benlik.....	41
1.3.1.1. Ampirik Benin Unsurları.....	42
1.3.1.2. Benliğin His ve Duygula/nımla/rı.....	45
1.3.1.3. Farklı Benliklerin Rekabet ve Çatışması.....	46
1.3.2. Saf Ego/Bilen Benlik.....	51

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLÜNÜMÜŞ BENLİK SORUNU..... 65

2.1. Düşünce Tarihinde Bölünmüş Benliğin İzleri.....	66
2.2. James'in Düalist Düşüncelere Yönelik Eleştirileri.....	73
2.3. James'in Bölünmüş Benliğe Yönelik Düşünceleri.....	81
2.3.1. Sağlıklı Zihin.....	82
2.3.2. Hasta Ruh.....	86
2.3.3. Bölünmüş Benlik ve Birleşme Süreci.....	90
2.4. James Düşüncesindeki Bölünmüş Benlik.....	96
2.4.1. Promethean Pragmatist Benlik ve Anti-Promethean Mistik Benlik.....	99
2.4.2. James Düşüncesindeki Bölünmüş Benlik İddialarına Yönelik Eleştiriler.....	116
SONUÇ.....	123
KAYNAKÇA.....	133
ÖZET.....	139
ABSTRACT.....	140

GİRİŞ

Düşünen bir canlı olarak insan, akli melekelerini kullanarak insan olmanın gerekliliklerini yerine getirmeye, adı konmamış düşünce ve hislerini kavramlara yükseltmeye, belirsizliğe karşı farkındalık seviyesini artırmaya yönelik doğal bir eğilime sahiptir. Söz konusu eğilim doğrultusunda insan, bakışını önce dairenin dışına, sonra da içine yöneltmiş; başka bir deyişle önce evreni sonra da kendisini araştırmıştır. Nitekim felsefe tarihinin ilk filozoflarında da kolaylıkla görüleceği üzere düşünce, öncelikle her şeyin arkasında bulunan ilkenin (*arkhe*) ne olduğu ve söz konusu ilkenin çokluğa nasıl dönüştüğü (*oluş*) problemiyle başlamışken; felsefi ilgi daha sonraları insanın ne olduğu problemine yönelmiştir. Bu durum sadece kadim dönem düşüncesiyle de sınırlı kalmamış; bilimsel evren tasavvurundaki gelişmelerle birlikte “insan” problemi göz ardı edilmeyerek insandan yola çıkmayan ya da bir şekilde insana değmeyen meselelerin anlamsızlığı vurgulanmıştır.

Düşüncedeki kozmolojik evreden antropolojiye geçiş; başlangıçta insanın kendisini doğrudan deneyimlediği için benliğin bir ilgi nesnesi haline getirilmeyişi, ancak daha sonraları meselenin önemi ve içerdiği açmazların fark edilişi olarak yorumlanabilir. Söz konusu fark ediş, insanın düşünce ya da duygularını kavramlara yükseltme ve farkındalık seviyesini artırma eğilimine rağmen benlik meselesini bir açmaz olmaktan kurtaramamıştır. Nitekim benlik, bir his olarak “orada” bulunması açısından her insanda mevcut olsa da anlama ve kavramlara yükseltme bakımından hala çözülmesi istenen, ancak çözülememiş bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Söz gelimi benliğin duygularımızın, düşüncelerimizin arkasında bulunan, bunları hem yöneten hem de denetleyen asli yapımızı mı yoksa duygu ve düşüncelerimizin bir toplamını mı ifade ettiği hala belirsizliğini korumaktadır. Ya da benliğin zihin, bilinç ve beden ile olan ilişkisinin nasıllığı, onun maddi mi yoksa zihinsel bir yapıda mı olduğu, maddi yapıda ise zihinsel

niteliklerin kendisinden nasıl çıktığı, zihinsel yapıda ise maddi olanlarla etkileşime nasıl girdiği tam olarak açıklanamamıştır.

Benliği ele almadaki zorluk ve muğlaklığa; en zor şeyin kendini bilmek olduğunu söyleyen Diogenes'in (MÖ 412 - MÖ 323),¹ kendi olmaya karar verdiğinde kendinin nasıl bir şey olduğunu bilmeyen Dostoyevski'nin (1821-1881),² benliğin varlığından emin olduğu halde onu tanımlamaya, özetlemeye çalıştığında parmaklarının arasından akıp giden bir suya benzeten Camus'nün (1913-1960),³ benliği incelemeye çalıştığı her noktada gözden kaçan bir zorluk ve karşılaşılamayan bir engel olduğunu söyleyen Blanchot'un (1907-2003),⁴ ne olduğu bir yana var olup olmadığını bile sorgulayan Oruç Aruoba'nın (1948-2020)⁵ ifadeleri örnek olarak verilebilir. Söz konusu örneklerin yeteri kadar anlaşılabilmesi için Montaigne'nin (1533-1592) deyişiyle kapı kolunun tutulması gerekir. Daha açık bir ifadeyle benlik meselesini bir kapıya benzetirsek eğer, kapının kilitli olup olmadığını ya da nereye açıldığını anlayabilmek için önce kapı kolunun tutulması gerekir. Kol tutulduğunda ise bir his olarak "orada" bulunan benliğin bize oldukça tanıdık, ama aynı zamanda bir o kadar da gizli bir fenomen olduğu gerçeği açığa çıkar.

Benliğin ne olduğuna dair kesin cevaplar verilemese ve varlığına dair kesin kanıtlar gösterilemese de o, var olmasını istediğimiz bir gerçekliği seslendirir. Bir Hint deyişi benliğin bu durumunu açıkça ortaya koyar: Bir şeyi gören görülemez, bir şeyi duyan duyulamaz, düşünen düşünülemez.⁶ Söz konusu deyiş, her şeyi açıklarken başvurduğumuz, ancak kendisini açıklarken neye başvuracağımızı bilemediğimiz, ama

¹ *Anthisthenes – Diogenes Kinik Felsefe Fragmanları*, der. ve çev. C. Cengiz Çevik (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 97.

² Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *Ecinniler*, çev. Mazlum Beyhan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 275.

³ Albert Camus, *Sisifos Söyleni*, çev. Tahsin Yücel (İstanbul: Adam Yayınları, 1988), 28.

⁴ Maurice Blanchot, *Son İnsan*, çev. İsmail Yerguz (İstanbul: Profil Kitap, 2020), 8.

⁵ Oruç Aruoba, *Benlik* (İstanbul: Metis Yayınları, 2018), 41.

⁶ Viktor e. Frankl, *Psikoterapi ve Din, Bilinçdışıdaki Tanrı*, çev. Zeynep Taşkın (İstanbul: Say Yayınları, 2021), 26.

kendisinden de vazgeçemediğimiz benliğin durumuna işaret eder. Benliği ele almadaki bu zorluk ve kapalılık durumu, Aydınlanma sonrası felsefe için söylenen, “Tanrı hakkında konuşamama, ancak Tanrı’nın adını anmaktan da vazgeçememe” durumuna benzetilebilir. Nitekim benlik her zaman ele alınması zor bir problem olsa da kendisinden vazgeçilemeyen temel bir noktaya gönderimde bulunur. Buna göre dünyanın geri kalanından farklılaşmış, varlığını devamlı hissettiren, kendi içinde içsel tutarlılığa sahip örtük bir süreklilik duygusuna sahip her insan; kendisini ve çevresini bilinebilir, anlaşılabilir ve dolayısıyla güvenilir kılmak için söz konusu duyguyu, başka bir deyişle benliğini sözcüklerle bilmek;⁷ onu kelimelere dökmek, sınırlar çizip ona hükmetmek ister. Nitekim felsefe tarihinde çoğu düşünür, benliği ele almadaki belirsizlik durumundan hareketle benliğin bir kurgu/kuruntu olduğu ve bu yüzden de incelenemeyeceği sonucuna ulaşmamıştır. Örneğin Herakleitos’un (MÖ 576-MÖ 480) kendini aramasından Sokrates’in (MÖ 470-MÖ 399) kendini tanınmasına, Augustinus’un (354-430) içe yöneliminden Descartes’in (1596-1650) *cogitosuna*, Hume’un (1711-1776) deneyim demetinden Kant’ın (1724-1804) pratik benliğine, Hegel’in (1770-1831) transandantal egosundan Freud’un (1856-1939) psikanalizine kadar benlik meselesinin diyakronik süreci takip edilebilir.

Benliğin neden ele alınması zor bir mesele olduğunun anlaşılması için tarihsel süreci dikkate alarak kısaca benlik anlayışlarındaki değişime bakmak gerekir. Bu değişimi *İlkel İnsanda Ruh Anlayışı* adlı eserinde, modern dönemde yaşamalarına rağmen düşünce gelişimi açısından geri kalan ilkel insanları inceleyen Levy-Brühl’ün (1857-1939) incelemeleri ile başlatmak mümkündür. Brühl düşünce şekillerindeki gerilik sebebiyle ilkel insanlarda ayrı bir bireysellik, bir başınalık ya da benlik anlayışının görülemeyeceğini ifade eder. İlkel insan, birey ve türü birbirinin içine geçmiş şekilde tahayyül eder ve her bireyin içinde ortadan kaldırılması imkânsız, gizemli bir öz

⁷ Halil Cibran, *Ermış*, çev. A. Erkin Köylügil (İstanbul: Arkhe Yayınları, 2016), 109.

bulduğunu düşünür.⁸ Kendilerinin daha büyük bir öze bağlı olduğunu düşünen ilkel insanlar, soyut düşünme becerilerinin gelişmemiş olması sebebiyle bireyselliği ön plana çıkaramazlar. Bu durum bizi, modern dönemin ruh-beden ayırımını ilkel insanları anlamak için kullanma düşüncesinden uzaklaştırır. İkel insan için ruh her türlü düşünme faaliyetinin kendinde toplandığı manevi bir ilke değil, yaşamsal ilkedir.⁹ Bu noktadan hareketle ilkel bilinçte benlik olarak adlandırılan şeyin, ayrı bir inceleme alanı olmadığı sonucuna ulaşmak mümkündür.

Tarihsel süreci göz önünde bulundurarak Antik Yunan düşüncesini ele aldığımızda, bu dönemde ilkel insan düşünce yapısının aksine benlik ile ilgili araştırmaların betimleme ya da inançların ötesine geçerek bir açıklama boyutu kazandığı görülür. Söz konusu boyutta benliğin modern felsefede olduğu gibi müstakil bir alan olarak incelenmediği, daha çok ruh ile irtibatlandırarak ele alındığını belirtmek gerekir. Bu yüzden öncelikle bakış “ruh” kavramına çevrilmelidir. Francis E. Peters (1927-) ruh kavramının felsefe öncesi dini bir fenomen olarak kullanımına dikkat çeker.¹⁰ Söz konusu kullanımın en önemli örneklerinden birisi Homeros’in (MÖ 750-?) anlatılarıdır. Bu anlatılarda *psukhe*, *eidolon* ve *thymos* gibi farklı kavramlara tekabül eden ruh, en genel anlamda yaşam soluğu, ölümden sonra soluk bir tarzda yaşamayı sürdüren bir hayalet (*psukhe*);¹¹ beden bir benzeri, temsili ya da görüntüsü; insanın bedeninde taşıdığı ve sadece rüyalarda, yani uyanıklık dışındaki durumlarda ortaya çıkan ikinci bir benlik (*eidolon*);¹² insanın diyaframında yer alan, düşünmesine ve duyumsamasına neden olan istenç ya da zihin (*thymos*)¹³ gibi anlamlara tekabül eder.

⁸ Lucien Levy-Bruhl, *İkel İnsanda Ruh Anlayışı*, çev. Oğuz Adanır (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2018), 83.

⁹ Levy Brühl, *İkel İnsanda Ruh Anlayışı*, 162.

¹⁰ Francis E. Petters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, haz. ve çev. Hakkı Hünler (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004), 323.

¹¹ Francis E. Petters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, 323.

¹² Serdar Uslu, “Mitos Temelli Ruh Tasarımının Bir Örneği Olarak Homeros’ta Psykhe Kavramı”, *Dört Öge Dergisi* 1/2 (Ekim 2012), 215.

¹³ Çiğdem Dürüşken, “Antik Çağda ‘Psykhe’ Kavramına Genel Bir Bakış I”, *Felsefe Arkivi* 0 (2013), 76.

Mitik söylemlerin merkezinde bulunan ruhu betimlemelerle anlamaya çalışan felsefe öncesi bilinç; Antik Yunan düşüncesi ile birlikte bir dönüşüme uğramış ve ruh artık hem yaşam hem hareket hem de düşünce ve duygulanımla ilgili tüm etkinliklerin merkezi haline gelmiştir.¹⁴ Düzen, uyum, akıl ve bilginin yeri olan ruhun ilahi bir yöne sahip olduğu ileri sürülmüş ve düşüncenin gerçekleştiricisi olan bu yön hakikate ulaştıran bir araç olarak kabul edilmiştir. Antik Yunan düşüncesinin ruh kavramına yönelik bu tavrı, özellikle benlik ve rasyonellik arasında ilişki kuran düşüncelere zemin oluşturmuştur.

Orta Çağ'da Augustinus, hakikati dışarıda bir yerde konumlandıran Antik Yunan düşüncesini eleştirmiş, hakikatin insanın içinde olduğunu ve bu yüzden insanın bakışını dışarıya değil içeriye döndürmesi gerektiğini,¹⁵ bizi hakikate ulaştıracak olanın ise Tanrı olduğunu ileri sürmüştür.¹⁶ Böylece Tanrı'yı düşüncesinin merkezine yerleştiren Augustinus, hakikatin insanın içinde olmasından hareketle bakışını insanın kendisine, başka bir deyişle benliğine çevirerek Antik Yunan düşüncesinden Modern Çağ'a geçişte bir köprü işlevi görmüştür.¹⁷

Modern Çağ'da benlik, bir sisteme dahil edilen bir parça olmaktan çıkarak bizatihi kendisi bir sistem ya da bir sistemin zorunlu ana unsurlarından biri haline gelmiştir.¹⁸ Bu dönemde en genel anlamda rasyonalist ve ampirist filozoflar tarafından iki ayrı benlik tasavvuru ortaya koyulmuştur. Rasyonalist filozoflar, kadim dönemlerden kendilerine miras kalan düşüncelerden hareket etmiş, eşyanın arkasında bir dayanak olarak bulunan ve kendinden başka hiçbir şeye dayanmayan *töz* düşüncesi doğrultusunda benliğin bilen yönünü ön plana çıkarmış ve ona bir mevcudiyet atfetmiştir. Ancak ampirist filozoflar,

¹⁴ Uslu, "Homeros'ta Psykhe Kavramı", 221.

¹⁵ Charles Taylor, *Benliğin Kaynakları Modern Kimliğin İnşası*, çev. Selma Aygül Baş, Bilal Baş (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 202.

¹⁶ Taylor, *Benliğin Kaynakları*, 203.

¹⁷ Taylor, *Benliğin Kaynakları*, 199.

¹⁸ Mustafa Kınağ, *George Herbert Mead Düşüncesinde Sosyal Benliğin Oluşumu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018) 2.

rasyonalistlerin iddia ettiği töz anlayışını, hem hiçbir kanıtı dayandırmayan bir kabul olması hem de sorunlara çözmekten çok yeni sorunlar üretmesi gibi sebeplerden dolayı reddetmiş, benliğin bilen yönü ön plana çıkarılan bir mevcudiyet olamayacağını, onun bazı işlevleri yerine getiren bir deneyim demeti olarak anlaşılması gerektiğini ileri sürmüştür.

Kant ise benlik tasavvurunda rasyonalist ve ampirist felsefeler arasında orta yol izleyerek benliğin hem özne hem de nesne yönünü ön plana çıkarmıştır. Benliğin mahiyetine dair bilgiye rasyonel bir sezgi ile ulaşamayacağını söyleyerek ampirist görüşlere; benlik hakkındaki tüm bilginin ampirik bilgiden ibaret olmadığını ileri sürerek de rasyonalist görüşlere yakınlık arz etmiştir. Buna ilaveten numen ve fenomen alem arasında yaptığı ayrımı “benlik” kavramı üzerine de uygulayan filozof, böylelikle benliği ikili bir yapıda ele almıştır. Benliğin numen ve fenomen olmak üzere iki boyutunun bulunduğunu iddia eden Kant, fenomenal benliğin fiziksel nesnelere koşullarına tabi olduğunu; numenal benliğin ise zaman ve mekânda yer olmadığını, bu yüzden de fenomenal dünyanın bir parçası olmadığını ileri sürmüştür.¹⁹

Rasyonalizm, ampirizm ve Kant’ın benlik tasavvurlarını çalışmamız açısından önemli kılan bazı boyutlar bulunur. Her şeyden önce William James’in (1842-1910), söz konusu benlik tasavvurlarına yönelik eleştiriler doğrultusunda benlik anlayışını geliştirdiğini belirtmek gerekir. Nitekim James, rasyonalist felsefenin bir mevcudiyet olarak ele aldığı benlik anlayışını reddetmekle birlikte, ampirist felsefenin deneyim demeti olarak kabul ettiği benlik anlayışını da yetersiz bulur. Buna ilaveten düalist tavırlara dayanan benlik anlayışlarının da bölünmüş benliğe sebebiyet vereceğini ileri sürer. Gerçekten de rasyonalist felsefenin ruh ve beden, Kant’ın ise numen ve fenomen ayrımına dayanan benlik tasavvurları, benliği iki nokta arasında gelip giden bir gerilim

¹⁹ Şahabettin Yalçın, *Modern Felsefede Benlik* (İstanbul: BİLSAM Yayınları, 2018), 104.

içerisinde bırakmıştır. O halde James'in benlik tasavvurunu anlayabilmek için benlikte ikiliğe sebebiyet veren düalizmin üzerinde durulması gerekir.

Epistemik açıdan düalizm, genel olarak herhangi bir alanda birbirinden bağımsız, birbirine indirgenemez iki töz bulunduğunu kabul eden felsefi tavrı ifade eder.²⁰ Çalışmamız açısından düalizmi önemli kılan nokta söz konusu ikiliği benlik meselesine taşınması, başka bir deyişle zihin-beden problemini gündeme getirmesidir. En genel anlamda zihin, insanın düşünce ve duygulanımlarıyla ilgili fonksiyonlarının tümü; cisimsel ya da bedensel olgudan, yalnızca kişinin kendi gözlemine açık oluşuyla ayrılan yapı,²¹ beden ise insanın zihin ya da ruhuna karşıt olan vücut, organizma ya da maddi töz olarak tanımlanır.²² Burada ortaya çıkan sorun, benliğin hangi töze atıfla anlaşılacağı meselesidir. Söz gelimi felsefedeki yaygın kanı bilinci; öznenin kendisine dönüp kendisini kendi düşüncesiyle kavraması, kendine bir nesne olarak dışarıdan bakması durumu olarak tanımlar.²³ Bu açıdan bilincin bir özbilince, yani benliğe gönderimde bulunduğu açıktır. Diğer yandan yaygın kanının zihni bilinçli ve bilinçten yoksun mental tecrübelerin toplamı olarak tanımlanması da²⁴ zihnin bilinçten daha kuşatıcı olduğunu, bu yüzden benliğin de zihinden hareketle anlaşılması gerektiği sonucunu doğurur. Yaygın kanının aksine başka düşünürler ise zihnin neye gönderimde bulunduğu açık olmadığını, benliğin zihin ile sınırlandırılmayacağını, bedeninin çoğu açıdan zihni önceliğini ve bu yüzden de benliğin bedenden hareketle ele alınması gerektiğini ileri sürerler.

Benliği ele almadaki söz konusu açmazı Jonathan Westphal (1951-) *Zihin-Beden Problemi* adlı eserinde dört önermede açıkça ortaya konulabileceğini iddia eder. Bunlar: (1) Zihin fiziksel olmayan bir şeydir, (2) Beden fiziksel bir şeydir, (3) Zihin ve beden

²⁰ Ahmet Cevizci, "İkicilik", *Büyük Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2020), I/1018.

²¹ Cevizci, "Zihin", *Büyük Felsefe Sözlüğü*, II/2032.

²² Cevizci, "Beden", *Büyük Felsefe Sözlüğü*, I/251.

²³ Cevizci, "Bilinç", *Büyük Felsefe Sözlüğü*, I/319.

²⁴ Cevizci, "Zihin", *Büyük Felsefe Sözlüğü*, II/2032.

etkileşir, (4) Fiziksel ve fiziksel olmayan şeyler etkileşemez. Westphal söz konusu önermelerden herhangi birini reddetmenin oldukça zor olduğunu, ancak mantık kuralları çerçevesinde hepsinin birden doğru olamayacağını, muhakkak birinin yanlış olması gerektiğini ve bu durumun da zihin-beden problemi olarak adlandırıldığını ileri sürer.²⁵ Söz gelimi zihnin fiziksel olmayıp bedeninin fiziksel olduğunu kabul edersek ve aralarında bir ilişki olduğunu söylersek, fiziksel ve fiziksel olmayan şeylerin etkileşime giremeyeceği önermesini reddetmek durumunda kalırız. Ya da aynı şekilde zihnin fiziksel olmayıp bedeninin fiziksel olduğunu kabul edip, fiziksel ile fiziksel olmayanın etkileşime giremeyeceğini savunursak, o zaman da zihin ve bedeninin etkileşime girebileceği önermesini reddetmemiz gerekir.

Açıktır ki benliğin zihinsel olana mı fiziksel olana mı, yoksa ikisine birden mi işaret ettiği, eğer işaret ediyorsa bunu nasıl yaptığı meselesi hala bir açmaz olarak karşımızda durmaktadır. Söz konusu açmazın sadece teorik bir probleme; epistemik ya da ontolojik bir zemine gönderimde bulunduğu da düşünülmemelidir. Nitekim yaygın kanının anladığı şekliyle ruh ve beden/zihin ve beden arasındaki ayrım ideal ve reel, istek ve arzu, değer ve olgu arasındaki gerilime gönderimde bulunur. Kant'a kadar söz konusu gerilimin daha asli, daha yüce ve daha temel olan ilkeye dönüşle aşılabileceği düşüncesi söz konusuysen, başka bir deyişle bir mevcudiyet olarak benliğin asli parçası olan ruha yönelmekle benliğin bütünlüğünün sağlanabileceği düşünülürken, ampirik filozofların ve Kant'ın benlik tasavvurları sonrası benliğin bir töz olamayacağı, aksine benliğin inşa edilir bir alan olduğu düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Bu yüzden benlik ve bölünmüş benlik meselesi sadece metafizik değil, psikolojik ve sosyolojik bir zemine de gönderimde bulunduğu için daha büyük bir açmaz niteliği taşımaktadır. Nitekim antropolojinin iddia ettiği üzere insan, "arada" olan bir varlık olarak anlaşılıp eyleyen yönü ön plana

²⁵ Jonathan Westphal, *Zihin-Beden Problemi*, çev. Saliha Tuncer Erdem (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2020), 18.

çıkarılırsa, o zaman insanın her zaman gereksinimleri ve değerleri arasında bir gerilimde kalacağı²⁶ ve söz konusu gerilimlerin hayatın her alanına tezahür edeceği gerçeği açığa çıkar. İşte William James benliği ele almadaki zorluk ve bu zorluğun metafizik, psikolojik ve sosyolojik alanlardaki tezahürlerinin farkına varmış, benliği psikolojik bir noktadan hareketle ele alıp metafizik boyuta taşıyarak kendisinden sonraki çalışmalara ilham kaynağı olmuştur.

James'in benlik meselesine verdiği önem ve değer yanısıra bölünmüş benliğe dair ifadelerinin de üzerinde durulması gerekir. Çünkü Pawelski'nin (1967-) de belirttiği üzere bölünmüş benlik; boş, alelade bir tartışmayı değil, Promethean ve mistik arasındaki gerilimi hissedilen her insanı ilgilendiren bir meseleyi seslendirir.²⁷ Daha açık bir ifadeyle Pawelski bölünmüş benliği ideal ve reel, değer ve arzu, güç ve acizyet, bağıllık ve başına buyrukluk, sevgi ve nefret, en genel anlamda ruh ve beden arasında yaşanan bir gerilim olarak görür ve insanların bu gerilimden pay aldığını ifade eder. Bu açıdan bölünmüş benlik en genel anlamda kendi içinde örgütlenmiş ve bir bütünlüğe sahip benliğin, birbiriyle uyumsuz iki ayrı parçaya bölünmesini ifade eder. Her ne kadar psikolojideki kullanımı açısından bölünmüş benlik 1990'lardan sonra popülerlik kazansa da²⁸ benliğin ikili bir yapıya sahip olduğu düşüncesinin kadim dönemlerden beri mevcudiyetinden söz edilebilir. Söz gelimi Platon'da (MÖ 427-MÖ 347) nüvelerini gördüğümüz, Hristiyanlığın devam ettirdiği²⁹ ve Kartezyen felsefe ile doruğa ulaşan ruhun yüceliği,

²⁶ Betül Çotuksöken, *Antropolojinin Işığında Etik ya da Ahlak Felsefesi*, (İstanbul: Notos Kitap, 2021) 23.

²⁷ James O. Pawelski, "William James's Divided Self and the Process of Its Unification: A Reply to Richard Gale", *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, 39/4 (Fall, 2003) 655.

²⁸ "The divided self" kavramının belirli zaman aralığındaki kullanım oranları için bakılabilir: https://books.google.com/ngrams/graph?content=the+divided+self&year_start=1800&year_end=2019&corpus=26&smoothing=3&direct_url=t1%3B%2Cthe%20divided%20self%3B%2Cc0#t1%3B%2Cthe%20divided%20self%3B%2Cc0

²⁹ Ruh ve beden arasında yapılan ayırım Kitab-ı Mukaddes'in çoğu yerinde görülür. "Sonra hepsine, 'Ardından gelmek isteyen kendi iradesini inkâr etsin, her gün çarmihını yüklenip beni izlesin' dedi, 'Canını kurtarmak isteyen onu yitirecek, canını benim uğruma yitiren ise onu kurtaracaktır.' (Luka 9:23-24) "Çünkü benlik Ruh'a, Ruh da benliğe aykırı olanı arzular. Bunlar birbirine karşıttır; sonuç olarak, istediğinizi yapamıyorsunuz." (Galatyalılar 5:17), "Bedenden doğan bedendir, Ruh'tan doğan ruhtur." (Yuhanna 3:6), "Yaşam veren Ruh'tur. Beden bir yarar sağlamaz. Sizlere söylediğim sözler ruhtur, yaşamdır." (Yuhanna 6:63)

kutsallığı ve bütünlüğü karşısında bedeninin aciziyetini ifade eden bir bölünmüş benlik söz konusudur. Diğer yandan da günümüzde özellikle psikanaliz çalışmalarıyla birlikte kullanımı yaygınlaşan; benlikte aynı anda iki zıt duygu durumunun mevcudiyetini ifade eden ambivalans ve söz konusu duygunun benlikte oluşturduğu yarıklık ya da travma, şizofreni ya da şizoid kişilik bozukluğu gibi hastalıklar etrafında ele alınan bir bölünmüş benlik söz konusudur.

Görüldüğü üzere benlik ve bölünmüş benlik meselesi, güncel ya da yeni bir problemi değil, kökenleri kadim dönemlere kadar uzanan; ancak günümüzde daha da derinleşmiş bir problemi seslendirir. James'in bu probleme karşı ifadeleri ve sunmuş olduğu çözümler oldukça özgün ve tatmin edici görünmektedir. Çalışmamızda James'in benlik ve bölünmüş benlik meselesine ilişkin ifadeleri ve söz konusu görüşlerin açıkça anlaşılabilmesi için gereken zemin inşa edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda birinci bölümde benliğin bir töz olduğu ve bu yüzden bir mevcudiyet olarak ele alınması gerektiğini iddia eden ve böylece benlikte bir bölünmüşlük meydana getiren düşüncelere karşı James'in eleştirilerini anlayabilmek için filozofun benlik tasavvuru incelenecektir. Söz konusu incelemede James'in benlik, bilinç ve evren tasavvuru konuları arasında uyum ve tamamlayıcı bir ilişki kurmasından dolayı filozofun perspektifinden süreklilik ve bütünlük arz eden bir benlik anlayışı ortaya koyabilmek için öncelikle bilinç ve evren tasavvuru konuları üzerinde durulacak ve bu konular benlik ile irtibatlandırılacaktır. Söz konusu amacımızı yerine getirirken de James'in "Bilinç Akışı", "Benlik, "Bilinç Mevcut Mudur?", "Saf Deneyim Dünyası" adlı yazıları, *Pragmatizm* ve *A Pluralistic Universe* adlı kitapları kaynak olarak alınacaktır.

İkinci bölümde ise bölünmüş benlik meselesi üç ayrı perspektiften ele alınacaktır. İlk perspektif, düalist tavrın sebebiyet verdiği ve teorik boyutu ön plana çıkarılan ruh-beden arasındaki ayrıma odaklanacak ve burada bilinç, evren tasavvurları ve benlik anlayışlarından hareketle James'in söz konusu bölünmüş benliğe yönelik eleştirileri

zikredilecektir. İkinci perspektif, James düşüncesindeki ruh ve beden ayrımını benlikteki tezahürleri üzerinden konu edinecektir. Burada James'in konuyu ele alış yöntemi takip edilecek, yani ruh, beden, bilinç ya da zihin gibi kavramların neliği sorgulanmadan, başka bir deyişle düalizmin teorik boyutuna temas etmeden, Kitab-ı Mukaddes'ten hareketle bir kabul olarak ele alınan ruh-beden ayrımının bölünmüş benlik ile ilişkisi ortaya konulacaktır. Üçüncü perspektif ise bölünmüş benliği düşüncedeki radikal değişim anlamına gelen bir terim olarak ele alacak, söz konusu terimin Richard M. Gale (1932-) tarafından James düşüncesine uygulanışını ve bu uygulanişın Wesley Cooper ile James O. Pawelski tarafından nasıl eleştirildiğini inceleyecektir. İkinci bölüm boyunca James'in *Pragmatizm, Dinsel Deneyimin Çeşitliliği, Felsefenin Bazı Problemleri* adlı eserleri; Richard M. Gale'in *The Divided Self of William James* adlı eseri ile "Pragmatism versus Mysticism: The Divided Self of William James" adlı makalesi, Wesley Cooper'ın *The Unity of William James's Thought* adlı eseri ve James O. Pawelski'nin ise "William James's Divided Self and the Process of Its Unification: A Reply to Richard Gale" adlı yazısı kaynak olarak alınacaktır. Her iki bölümde de ele alınan meseleler çoğunlukla tasvir edilmeye çalışılacak ve yeri geldiğinde bazı yorumlarda bulunulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

WILLIAM JAMES DÜŞÜNÇESİNDE BENLİK

TASAVVURU

Bu bölümde bilinç, evren ve benlik analiz edilerek söz konusu kavramlar arasındaki ilişki ortaya konulacak ve böylece çalışmamızın temelini teşkil eden benliğin bölünmesi ve birleşme süreci incelenecektir. Bu noktada James'in *Bilinç Mevcut Mudur?*, *Bilinç Akışı* ve *Benlik* makaleleri merkeze alınarak bilinç ile benlik arasındaki tamamlayıcı ilişki ortaya konulacaktır. Buna ilaveten kendisini ikili bir yapı şeklinde tezahür ettiren benliğin anlaşılmasında "ben" ve "ben-olmayan" arasındaki ilişki mizaçlar ve evren tasavvurları üzerinden ele alınacaktır.

Yukarıda zikredilen makaleler James'in benlik tasavvurunun merkezi unsur ve yapı taşlarını anlamada önemli ipuçları sunar. Söz konusu merkezi unsurlar benliğin bilen ve bilinen olmak üzere ikili yapısına; yapı taşları ise akış halinde ele alınan bilinç, mizaçlar ve evren tasavvurlarına işaret eder. Bütün bu hususlar benliğin işlevi, bölünmesi ve birleşme imkânı gibi meseleleri de açığa çıkarır. Örneğin *Bilinç Mevcut Mudur?* makalesinde James, bilinci bir mevcudiyet olarak ele alan düşüncelere eleştiriler yönelterek bilincin işlevselliğinin ön plana çıkarılmasının gerekliliğini vurgular. Bu yönüyle bilincin neden bir akış olarak ele alındığını anlamada merkezi bir rol oynar.

James *Bilinç Akışı* makalesinde de bilinci bir mevcudiyet olarak ele almaktan kaçınır. Bilinci insan psikolojisinin arka planında bulunan bir mekanizma olarak anlar ve bu mekanizmayı insan davranışlardan yola çıkarak açıklamaya çalışır. Bu doğrultuda bilincin bir akış olarak tasavvur edilmesi ve işlevselliğinin ön plana çıkarılarak benliğin temelleriyle ilişkilendirilmesi gerektiğini ileri sürer. Buna ilaveten benliği bilinç akışının teleolojik özelliği, yani zihnin seçiciliği ile irtibatlandırır. Nitekim James, duyular

kaosunun olduğu yerde şahsi bir bilincin bulunamayacağını, dolayısıyla da benlikten söz edilemeyeceğini ileri sürer. Ona göre benliği oluşturan, şahsi bilincin çevresine gösterdiği dikkat ve seçiciliğidir.

James *Benlik* makalesinde de benliğin bir mevcudiyet olamayacağını ileri sürer ve onu anlarken işlevselliğin merkeze konulması gerektiği düşüncesi sürdürür. Bu doğrultuda zihnin seçimleri sonucunda oluşan benlikten hareket eder ve benliği deneyim içine yerleştirerek “bilme” işlevi üzerinden açıklar. Ona göre söz konusu açıklama, benliğin bilen ve bilinen kısımlarını bir süreklilik ve bütünlüğe tabi tutar. Böylece benliği bir töz değil, geçmiş ve şimdiki deneyimlerden oluşan bir bütün olarak tasavvur ederek yaygın benlik anlayışlarındaki ikilikleri ortadan kaldırır.

Yukarıdaki paragraflardan anlaşılacağı üzere James’in benlik tasavvurunda konular arasında uyum ve tamamlayıcı bir ilişki söz konusudur. James perspektifinden bölünmüş benliği aydınlatabilmek öncelikle benliğin neye işaret ettiğinin anlaşılması ve bakış açılarının bilince çevrilmesi ve bilincin mahiyeti üzerinde tartışmalar yapılması gerekliliğini gösterir.

1.1. Bilinç Akışı

James’in bir nehir benzetmesine dayanarak akış halinde bir bilinç tasavvur etmesi, bilinci mevcudiyet olarak gören yaygın kaniya bir eleştiri niteliğindedir. Nitekim *Bilinç Mevcut Mudur?* ve *Bilinç Akışı* makalelerinde söz konusu yaygın kanı James tarafından detaylıca eleştirilir. Örneğin *Bilinç Mevcut Mudur?* Makalesinde, bir objenin eşit derecede zıt iki ayrı kutbunu ifade eden “düşünce” ve “nesne” arasındaki ayrımın artık geçerliliğini yitirdiğini ileri sürer. Hatta Kant’ın “transandantal ben” anlayışı, söz konusu ayrıma dayanarak oluşturulan zihin-madde, ruh-beden gibi kavramların içlerini boşaltmıştır. Bu yüzden düalistik yaklaşımlardaki denge bozulmuş, söz konusu ayrımlar geçerliliğini yitirmiştir. Buna ilaveten rasyonalistlerin transandantal beni her şeyin

kendisinde ikamet edeceği bir mekân olarak görmesine karşın amprisitlerin bu meseleye önem göstermemesi de zihin-ruh-bilinç gibi kavramlara yönelik algıların değişmesine sebebiyet vermiştir.³⁰

James'e göre bilinç sorunu pek çok düşünür tarafından artık ruhsal prensipleri hayali bir durum olarak görülen yalın bir bilinç veya kendisi hakkında hiçbir şey söylenemeyen *tümüyle bilinç* durumuna indirgenmiştir.³¹ Bilincin söz konusu şeffaflık durumu onun artık bir hiçliğe işaret etmesi ile ilk prensipler arasındaki yerini kaybetmesi anlamına gelmiştir. James *Bilinç Mevcut Mudur?* adlı makalesinde bilincin artık bir mevcudiyet olamayacağını şöyle ifade etmiştir:

Son yirmi yıldır bir mevcudiyet olarak 'bilinçten' şüphe ettim, yedi sekiz yıldır da onun mevcut olmadığını öğrencilerime telkin ederek deneyimin gerçeklikleri içinde onun pragmatik eşdeğerini göstermeye çalıştım. Sanırım bilincin açıkça ve evrensel olarak terk edilmesinin zamanı artık geldi.³²

Bilincin bir mevcudiyet olarak ele alınamayacağı James'in pragmatist tavrında da kendisini gösterir. Onun düşüncesinde öne çıkan husus bir şeyin varlığını sürdürebilmesi için hayata dokunması, hayat içerisinde işlevsel olması gerekliliğidir. Söz gelimi pragmatist maksim doğrultusunda gerçekliğin kaynağı hakkındaki teorileri birbirinden ayıran şey onların tatminkârlık düzeyleri, hayattaki işlevsellikleridir.³³ Tıpkı bu husus gibi varlık olarak bilinç, pragmatik açıdan tatmin edici bir teori sunamaz; çünkü düşünce ve nesne arasındaki ayrımı devam ettirerek problemleri çözümsüz bırakır.

James yaygın bilinç anlayışına yönelik eleştirilerini *Bilinç Akışı* makalesinde de ortaya koyar. Ona göre çoğu düşünür basit duyumlardan başlayarak ilişkilendirme,

³⁰ William James, "Bilinç Mevcut Mudur?", çev. Celal Türer, *Bilinç Akışı Zihin ve Deneyim Üzerine*, der. Celal Türer, (Ankara: FOL Yayınları, 2021), 124-125; James'in bilinç ve benlik ile ilgili yazıları için ayrıca bkz. <https://www.gutenberg.org/files/55262/55262-h/55262-h.htm>

³¹ James, "Bilinç Mevcut Mudur?", 124.

³² James, "Bilinç Mevcut Mudur?", 125.

³³ William James, *Pragmatizm*, çev. Tahir Karakaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 11.

birleştirme ya da kaynaşmayla birlikte yüksek zihin hallerine ulaşmayı amaçladığı sentetik bir yöntemle bilinci ele alır. Ancak basit fikirler, kolaylıkla kavranabilecek somut bir nokta olmaktan uzaktır ve zikredilen yöntem yanlış sonuçlar doğurmaktadır. Bu yüzden James basitten hareketle üst zihin hallerine geçmenin zorluğu ve muğlaklığı karşısında bilincin oluşunu ve işleyişini ön plana çıkardığı, somut bir noktadan başlamayı hedefleyen analitik bir yöntem benimser. Bu analitik yöntem her türlü bilme eyleminin arkasında bulunan değişmez, sürekli, kalıcı ilke olarak ele alınan bilincin aksine, işlevselliğin ön plana çıkarıldığı akış halindeki bilinci ortaya koyar. Bu perspektifte “işlevsellik” kavramı bilinç anlayışının merkezi noktasındadır, zira “bilme” bilincin deneyim içerisinde düşünceleri icra eden işlevselliğini ifade eder.³⁴

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere James’in psikolojik bir noktadan hareketle ele aldığı ve metafizik açıdan değerlendirdiği bir benlik anlayışına sahip olduğu görülür. Bu yönüyle dikkatleri bilinç sorununa çekerek zihin felsefesinin gelişmesinin yolunu açtığı söylenebilir. James söz konusu soruna bilincin dört özelliğinden hareketle açıklama getirir: (1) Her bilinç hali kişisel bilincin bir parçası olma eğilimindedir. (2) Her kişisel bilinç içinde durumlar daima değişir. (3) Her kişisel bilinç makul bir Şekilde sürekli dir. (4) Bilinç nesnesinin bazı bölümleri diğerlerini dışarda bırakır; bu süre zarfında aralarından bazılarını seçer veya bazılarını reddeder.³⁵ Őimdi bu özelliklerin etraflıca incelenmesine geçelim.³⁶

³⁴ James, “Bilinç Mevcut Mudur?”, 125.

³⁵ John R. Searle de bilinci bazı özellikleri üzerinden ele alır. rnek vermek gerekirse bunlar arasında en önemlisi klasik felsefenin nesnel bilincine karşı duyarlılık ya da farkındalığı ifade öznellik; yaşadığımız tüm deneyimlerin tek bir anda birleşmesini ve bilincimizin organizasyonunu basit anlardan daha fazlasına yayılmasını ifade eden birlik; zihinsel durumların Şeylerin dünyadaki bağıntı durumlarına yönelmesini ifade eden niyetlilik gibi... Daha fazla bilgi için bkz. John R. Searle, *Bilinç ve Dil*, ev. Muhittin Macit, Cüneyt zpilavcı, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2002) 23-30 ya da 66-75.

³⁶ James, “Bilinç Akışı”, ev. Celal Türer, *Bilinç Akışı Zihin ve Deneyim zerine*, der. Celal Türer, (Ankara: FOL Yayınları, 2021), 61; Bu bölümde bakışımızı bilinç ile benlik arasında irtibat kurabileceğimiz noktalara çevirerek söz konusu irtibata imkân sağlayacağını düşündüğümüz yerleri inceledik.

1.1.1. Her Bilinç Hali Kişisel Bilincin Bir Parçasıdır

James *Bilinç Akışı* makalesinde tüm durum ve düşüncelerin kişisel bilincin bir parçası olduğunu, düşünürden bağımsız bir düşüncenin olamayacağını ileri sürer. Bu hususu konuşmacı ve dinleyicilerin bulunduğu bir konferans odası örneği ile açıklar. Ona göre bu odada kimsenin düşünmediği yani insan bilincine ait olmayan “salt bir düşünce”den bahsedilemez. Aksine insanın kendisine ve başkalarına ait bir düşünce çokluğundan bahsedilebilir. Çünkü her düşünce benim düşüncem, senin düşüncen ya da onun düşüncesi şeklinde tezahür eder.

James’in düşüncelere dair aidiyet vurgusu, hem bilen ve bilinen arasındaki ilişkiye³⁷ hem de onun benlik tasavvuruna yönelik önemli ipuçları sağlar. Buna göre birinin düşüncesinden bahsetmek aslında o kişinin bilinç durumundan bahsetmek anlamına gelir. Çünkü kendi başına bir gerçeklik olarak herhangi bir düşüncenin olamayışı ve bilincin düşüncelerini kendisine saklaması, düşüncelerin şahsi bir bilince ait olduğunu göstererek benliğin buradan hareketle anlaşılmasının gerekliliğini ortaya koyar. Tüm bunlar kişisel benlik olarak adlandırdığımız şeyin bize ait düşünceler ve aralarındaki ilişkiler seti olduğunu gösterir. Nitekim James’e göre benlik, bir aidiyet ve ilişkiler bütünüdür ifade eder.³⁸

³⁷ Husserl’in fenomenolojisi de tam olarak bu noktayı savunur. Husserl zihinden bağımsız bir şekilde var olan fiziki dünya tasavvurunu yıkar ve dış dünyayı bizden ayrı bir parça olarak ele almaz. Dünyayı görünüşleri üzerinden anlamak önemlidir ancak öznenin bilincinden bağımsız bir anlam düşünülemez. Artık insan resmi tasavvur etmekten, fotoğrafını çekmekten öte hakikatin bizzat parçasıdır. Çünkü hakikatin inşa edileceği zemin onun kendi bilincidir. bkz. Edmund Husserl, *Fenomenoloji Üzerine Beş Ders*, çev. Harun Tepe, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003). Benzer bir anlayışı Amerikan pragmatizminin önemli temsilcilerinden John Dewey’de de görmek mümkündür. Dewey, geleneksel epistemolojide birbirinden bu kadar ayrı ve bağımsız bir zihin ile dünyanın doğru bilgiyi olanaklı kılacak bir şekilde nasıl ilişkiye girebileceğini sorgular. Husserl’in de eleştirdiği etkisiz gözlemci anlayışını kabul etmeyen Dewey, bir tarafta özne bir tarafta nesnenin bulunduğu çift kutuplu bilme anlayışını reddederek üç boyutlu bir model geliştirir. Dewey bu yeni modelde, herhangi bir problemi ele alırken gözlemciden ziyade araştırmacı olmamız gerektiğini iddia eder. Araştırmanın boyutunu arttırabilmek ve araştırmacının farklı açılardan yaklaşabilmesini sağlamak için araştırılan şeyin nesne değil konu olduğuna dikkat çeker. Dewey geleneksel metot ile yeni model arasındaki farkı, ressam ile resmi seyreden arasındaki farka benzetir. Geleneksel epistemolojide bitmiş resme bakan gözlemci modeli hâkimken, üç boyutlu bilme anlayışında bir resim yapmakta olan ressam modeli hâkimdir. Bkz. John Dewey, *Felsefenin Yeniden İnşası*, çev. Süleyman Aydın (Ankara: FOL Yayınları, 2021), 92-109.

³⁸ James’in kendi düşüncelerimiz arasındaki ilişkiyi kişisel benlik olarak adlandırması bilinci, psikolojinin sınırları içinde ele aldığını göstermesi açısından önemlidir.

1.1.2. Her Kişisel Bilinç İçinde Durumlar Daima Değişir

Bilinç akışında karşımıza çıkan ikinci özellik, kişisel bilinçteki durumların her daim değişmesidir. Söz konusu değişim, akışta her durumun şimdide ortaya çıktığını ve bu yüzden bir durum oluştuktan sonra tekrarlanamayacağını ifade eder. Nitekim James'in de belirttiği üzere gelen bir akışın bize aynı bedensel hissi iki kez verdiğine dair elimizde bir kanıt yoktur.³⁹ İki kez aynı olan bir şey varsa bu nesne olabilir. Nesnelere kıyasla duygu ve düşüncelerimiz ise oldukça farklı ve değişkendir. Zira yaşanan bir hissin kendisiyle özdeş, değişmemiş bir şekilde tekrarlanması, ancak değiştirilmemiş bir beyinde gerçekleşebilir. Bu durum aynı nesneyi aynı şekilde duyumlamamızın fizyolojik açıdan imkânsız olduğunu ortaya koyar.

James zihin durumlarımızın asla tam olarak aynı olmadığını ileri sürer. Ona göre belirli bir gerçeğe sahip olduğumuz her düşünce eşsizdir ve sadece aynı gerçeğe ilişkin diğer düşüncelerimizle benzerdir.⁴⁰ Bu yüzden aynı nesnenin aynı şekilde hissedilemeyeceği, fikir ya da düşüncelerin hiçbir zaman aynı olamayacağı oldukça açık bir gerçektir. Söz konusu gerçekliğe rağmen zihin çeşitlilik veya tek başına bir birlik değil, bütünlüğü hedefler.⁴¹ Bu durum bilincin meseleleri sistematize etme çabasından kaynaklanıyor gibi gözükmektedir.⁴²

Değişim karşısında bilincin söz konusu özelliği benliği anlamada önemli bir kapı aralar. Buna göre bilinç her daim bir değişim halindedir. Dolayısıyla şahsi bilince ait düşünceler ve aralarındaki ilişkiler seti olan benlikte de bir değişim söz konusudur. Ancak

³⁹ James, "Bilinç Akışı", 63.

⁴⁰ James, "Bilinç Akışı", 65.

⁴¹ James, *Pragmatizm*, 109.

⁴² Sistemleştirme tutkusu her daim insanla birlikte yürür. James bunu "aynılık duyumu, bilinç için zorunlu bir durumdur. Zihin, bu aynılık nosyonunu, deneyimini düzenlemek için kullanılır, fakat bu psikolojik zorunluluk, dünyadaki herhangi bir şeye tekabül etmez. Bu durum, zihnin yapısı ve deneyimin mahiyeti için metafizik bir olgu değil; psikolojik bir olgudur." şeklinde açıklar. bkz. Celal Türer, "Bilinç Akışı", *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci (İstanbul: Etik Yayınları, 2004), 2/587. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere James bilinç akışı ve benlik konusunu psikolojinin sınırları içinde ele almaya çalışır. Düşüncelerimiz arasındaki ilişkiler, süreklilik duygumuz, sürekliliği sağlamaya çalışırken sistematize etme ve aynileştirme çabamız psikolojik açıdan değerlendirildiğinde anlamlı sonuçlar verebilir.

bu değişime rağmen benlik, bütünlüğün amaçlandığı bir süreklilik olarak karşımıza çıkar. Nitekim James düşüncesinde bilincin üçüncü özelliğinin bu süreklilik çerçevesinde şekillendiğı söylenebilir.

1.1.3. Her Kişisel Bilinç İçinde Düşünce Duyusal Olarak Süreklidir

James akışın içerisinde çatlak ya da bölünme olmadığı zaman bir süreklilikten bahsedilebileceğini ileri sürer. Bu yönüyle bir zihinde meydana gelen kırılma ya da kesintiler, düşüncedeki kopmalar ya da bilinçteki zaman boşlukları her ne kadar akıştaki sürekliliğı bozuyor gibi gözükse de James söz konusu durumları akıştaki sürekliliğın bir ihlali olarak yorumlamaz⁴³ ve bilincin sürekliliğini iki açıdan değerlendirir:

1.1.3.1. Bir zaman boşluğu olduğunda bile bilinç, aynı benliğin başka bir parçası olarak kendisini önceki bilince aitmiş gibi hisseder.

James bu durumu şöyle örnekler: Paul ve Peter aynı yatakta uyanmışlardır. Şu an uyanık olduklarına dair zihin durumlarına sahip olsalar da uykudan önceki hallerine yönelik zihinlerinde bir boşluk bulunur. Hatırlama yoluyla uykularının başlangıçlarına geri dönerek belirli bağlantılar kurmaya çalışırlar. James, bağlantı kurmada önemli bir noktada bulunan “hatırlama”yı, şimdiden ayırt edilemeyen, doğrudan bir duygu olarak görür ve onun nesnesinin sıcaklık ve yakınlıkla dolu olduğunu iddia eder.⁴⁴ Buna göre kişinin mevcut düşüncesinin sahip olduğu özellikler olarak sıcaklık, samimiyet ve yakınlık geçmiş durumları şimdiki zamanda bulunan mevcut zihinsel durumlarımıza kolaylıkla bağlayabilecek hususiyetlerdir. Bu açıdan Paul ve Peter, kendi geçmiş zihinsel durumlarını hatırlama yolu ile mevcut zihinsel durumlarına bağlarlar ve bunu yaparken birbirlerinin zihinsel durumlarıyla karıştırmazlar.

⁴³ James, “Bilinç Akışı”, 66.

⁴⁴ James, “Bilinç Akışı”, 67.

Söz konusu süreç bilinç akışı ve benlik arasındaki yakın ilişki gösterir. Bu noktada deneyimizde bulunan sıcaklık, samimiyet ve yakınlık bizi şüphe edilemeyecek bir benlik düşüncesine götürür. Şöyle ki benlik, zaman boşluğunun ikiye bölemediği bir yerdir. Bu yüzden mevcut bir düşünce kendisini geçmişin belirli seçilmiş parçalarıyla sürekli olarak ilişkili kabul eder.⁴⁵ Düşünürün zincirleme bir birlik ya da bir diziden bahsetmek yerine “nehir” benzetmesini kullanmasının gerekçesi de budur. Zira nehir ya da akış metaforu bilinci birleşik bir yapı olmaktan, başka bir deyişle parçalanmışlıktan kurtarır. Görüldüğü üzere James açısından benlik, sıcaklık ve samimiyetle bir araya getirilen zihinsel durumların bütünlüğü ve sürekliliğini ifade eder.

1.1.3.2. Bilinç akışında bir andan diğerine olan değişim kesinlikle ani değildir.

James düşüncesinde benliğin sınırları içinde, aynı aidiyet duygusuna sahip olan düşünceler arasında bile bir tür birleşme ve ayrışma meydana gelebilir. O bu durumu düşünce akışının birbirini izleyen bölümlerinin niteliğindeki ani zıtlıklar tarafından üretilen “kırılmalar” olarak adlandırır.⁴⁶ Zıtlıklar tarafından üretilen bu kırılmalarda değişim aniden meydana gelmez, bu nedenle bilincin ikiye katlanması gibi bir durum söz konusu değildir. James’in vermiş olduğu gök gürültüsü örneği bu hususu açıklar niteliktedir.⁴⁷ Zikredilen örneğe göre bilinçte sürekli bir sessizlik farkındalığı mevcuttur ve gök gürültüsü ancak bu süreklilik içinde bir anlam kazanır. Çünkü gök gürültüsünde duyduğumuz şey sadece gök gürültüsünün kendisi değil, bilinçte mevcut olan sessizlik ve onunla tezat oluşturan gök gürültüsüdür. Dolayısıyla bilinçte, önceki durumdan mevcut duruma geçilirken önceki (sessizlik durumu) bilgi sahibi olunamayacak bir yere gitmez.

⁴⁵ James, “Bilinç Akışı”, 67

⁴⁶ James, “Bilinç Akışı”, 68.

⁴⁷ James, “Bilinç Akışı”, 68.

Gök gürültüsü örneğinin de gösterdiği üzere bilinçte önce bir sessizlik durumu söz konusudur. Sonrasında gök gürültüsü gelir ve daha sonra bilince yeniden sessizlik hâkim olur. Bu sürekliliği (sessizlik-ses-sessizlik) göz ardı edip sadece gök gürültüsüne odaklanıldığı zaman zihinde bir kırılma varmış gibi görülür. Süreklilik merkeze alındığında ise benliğin sadece mevcut durumlarla sınırlı somut bir bilinç olmadığı gerçeği ortaya çıkar.

1.1.3.2.1. Asli ve Geçişli Haller

James bilinç akışındaki süreklilik konusunda iki noktaya daha dikkat çeker. Bunlardan ilki zihinle alakalı olan asli ve geçişli haller, ikincisi ise nesnenin önündeki saçaklardır. Asli ve geçişli haller, bilinç akışının tempo bakımından farklılaşabileceğini ifade eder. James zihnin bu durumunu hedefe giden bir kuşun uçuşuna ve yorulduğu zaman dinlendiği uğrak noktalarına benzetir. Bilincin, kuşun uçuşu gibi süreklilik arz eden akışında dinlenme noktaları bulunur. Söz konusu dinlenme noktaları genellikle zihnin önünde süresiz olarak tutulabilen ve değişmeden kalan bir tür duyusal hayal gücü tarafından işgal edilir. James düşünce akışı içinde dinlenme noktalarının asli parçalar olduğunu ileri sürer. Çünkü bunlar akışı yakalamaya yarayan özel duyusal tasavvurlardır. Uçuş yerleri ise konaklama esnasında düşünülen konular arasında elde edilen ilişkiler, düşüncelerle doludur.⁴⁸ Bu açıdan uçuş yerleri geçişli parçalardır ve onların görevi bizi bir sonuçtan başka bir sonuca götürmeye yarar.⁴⁹

James *Bilinç Akışı* makalesinde geçişli hallerin mahiyetinden bahsettikten sonra onları içebakış yöntemiyle ele almanın zorluğuna dikkat çeker. Çünkü geçişli halleri sonuçlara vardırımadan önce ele almak onu durdurmak anlamına gelirken, sonuçtan sonra

⁴⁸ James, “Bilinç Akışı”, 68.

⁴⁹ Zihnin asli ve geçişli hallerini anlamak için gök gürültüsü örneği yeniden kullanılabilir. Buna göre geçişli haller gök gürültüsünü, asli haller ise gürültünün önündeki ve ardındaki sessizliği ifade eder. Buna ilaveten asli ve geçişli hallere “konuşma eylemi” de örnek olarak verilebilir. Kullandığımız her kelime bir süreç ile tamamlanır. Bu süreçte sessiz aralıklar, bir çeşit duyusal tasavvurlar ile doldurulur. Asli haller bu sessiz aralıkları, geçişli haller ise kelimeleri ifade eder. Dolayısıyla düşünme, özsel parçalardan diğerlerine doğru bir akış şeklinde gerçekleşir. Geçişli parçaların asıl kullanımı, bir özsel parçadan hareket edip diğer bir özsel parçayı izlemek içindir. bkz. Türer, “Bilinç Akışı”, 2/588.

onu ele almak canlılık ve istikrarını gözden kaçırmak demektir. Geçişli halleri ani bir şekilde ele almak istenirse bu sefer de onlar kendisini durdurur. James bu durumu bir kar tanesinin avcumuzun içinde bir damlaya dönüşmesine benzetir. Bu durumda kardan bahsederken ele alınan genellikle su damlasıdır ve su damlası da sıvı haline gelmiş kar tanesinden başka bir şey değildir. Diğer bir deyişle “konuşmayı” asli haller olarak görüp, “kelimelerin” de geçişli haller olduğu söylersek, bu kelimeleri ele almaya çalıştığımızda, kar tanesi örneğinde olduğu gibi, eğilim ve özel anlamıyla tamamen buharlaşmış bir kelime elimizde kalır.⁵⁰

James’in *Bilinç Akışı*’nda zikrettiği geçişli halleri içebakış yöntemi ile ele almak, söz konusu zorlukların yanı sıra bazı yanlış sonuçlara da yol açabilir. Bu yöntemle düşüncenin geçiş hallerine yönelenler akışın önemli kısımlarını görmezden gelebilirler. James söz konusu hatanın tarihte entelektüellik ve duyumculuk olmak üzere iki ayrı düşüncede tezahür ettiğini ileri sürer. Duyumcular, duyusal şeylerin arasındaki ilişkiye karşılık gelen asli bir hissin olmadığını söyleyerek bu tür durumların varlığını reddederler. Hume gibi düşünürler bu ön yargıya dayanarak zihnin içindekiler kadar dışındakiler arasındaki ilişkilerin de gerçekliğini inkâr etmiş olurlar. Onlara göre basit maddi fikirler, duyumlar ve onların kopyaları domino oyununda olduğu gibi yan yana dizilen unsurlardır. Söz konusu unsurlar birbirinden ayrıdır ve birbirleriyle ilişkili olduğu düşüncesi bir yanılsamadır.⁵¹

Entelektüeller ise duyumcular gibi ilişkilerin gerçekliğini reddetmez ama buna dair bir histen de bahsetmezler. Onlara göre ilişkiler tamamen farklı bir düzlemde yatan bir

⁵⁰ James, “Bilinç Akışı”, 69

⁵¹ James, “Bilinç Akışı”, 70; James, içsel olduğu kadar dışsal ilişkileri de reddeden ve böylelikle deneyimler arasındaki ilişkileri ortadan kaldıran duyumculuğa karşı çıkararak deneyimler arasında süreklilik sağlamak amacıyla radikal ampirizmini inşa eder. Ona göre birbirini art arda izleyen parçalardan oluşan deneyim, içinde dolayimsız bir bütünlüğe ve akışa sahiptir. Deneyimin sahip olduğu akış, kendi içindeki değişimleri ve ilişkilendirmeleri açıklamak için tek kavramdır. Böylece James, deneyimler esnasında bir deneyimden başka bir deneyime geçiş sağlamayı da bir tür deneyim olarak kabul eder. James töz ya da mutlak zihne endeksli bir düşünce oluşturmayı çoğulculuğa önem vermesi gibi sebeplerden dolayı Hume düşüncesi ile benzer bir yol izlese de radikal ampirizmi ile duyumculuktan ayrılır. Onun deneyimciliği hem parçaları hem bütünü anlatmaya yeterli bir deneyimciliktir.

düşünce, Zihin ya da Akıl tarafından bilinmelidir. Bu yönüyle ilişkilerin herhangi bir geçerlilikteki herhangi bir duyarlılık gerçeğinden tarif edilemeyecek kadar üstün bir şey olduğu söylenmelidir.⁵²

James hem entelektüelistlerin hem de duyumcuların hatalı olduğunu ileri sürer. Zira bizde şeyler arasında ilişki olduğuna dair bir his varsa bunun sebebi doğada nesnel arasında ilişki olduğu içindir. Bu noktada eğer nesnel olarak konuşursak, ortaya çıkan tek gerçek ilişkilerdir (asli hallerdir). Eğer öznel olarak konuşursak, her biri kendi içe doğru renklendirilmesiyle eşleşen bilinç akışıdır.⁵³

James'in asli ve geçişli hallere yönelik ifadeleri bilinç akışındaki sürekliliği göstermesi açısından oldukça önemlidir. Zira çoğu düşünürün geçişli hallere önem vererek asli halleri görmezden geldiğini gözler önüne serer. Halbuki James, geçişli hallerin sadece bizi bir noktadan başka bir noktaya götürdüğünü, söz konusu yolculukta sürekliliğin asli haller üzerinden sağlandığını vurgular. Bu durumu bir cümledeki kelimelere verilen değer bağlaçlara verilen değerden daha fazla olması örneğinden hareketle açıklar.⁵⁴ Söz gelimi *çantamda kalem ile defter ve bir de cetvel var* dediğimizde, sadece “çanta”, “kalem”, “cetvel”in bizde oluşturduğu hislere değil, aynı zamanda “ve”, “ile” ve “de”nin hislerine de dikkat edilmesi gerekir. Çünkü bilincin sürekliliğini sağlayan, akışın temposundaki farklılıkları ifade eden bilincin asli ve geçişli halleridir.

1.1.3.2.2. Nesnenin Saçakları

James'in akış halindeki bilincin sürekliliğinde dikkat çektiği ikinci nokta nesnenin saçaklarıdır (*fringe*). Nesnenin saçakları onun düşüncesinde bilinçte adlandırılmamış durumlar ile bu durumların insan zihninde bıraktığı “ayrıntılar” a tekabül eder. O, bu hususu şu örnekle açıklar. Örneğin üç insan birbirini bir kimseye takiben “dinle”, “bak”,

⁵² James, “Bilinç Akışı”, 70.

⁵³ James, “Bilinç Akışı”, 70.

⁵⁴ James, “Bilinç Akışı”, 70.

“bekle” dediği zaman, önceden belirlenmiş bir hedef olmamasına rağmen o kişinin bilinci üç farklı beklenti içine girer. Bu noktada bilinçli bir eğilimin varlığı açıktır, çünkü sözleri takip edecek bir izlenimin gelmek üzere olduğu düşünülür. Ancak bilinci tümüyle hedefe yönlendirecek olumlu bir izlenim oluşmamıştır. James bu duruma nesnenin saçaklı yapısı adı verir. Diğer bir örnek ise unuttuğumuz bir adı hatırlamaya çalıştığımızda zihnimizde oluşan tuhaf haldir. Söz gelimi unuttuğumuz bir ismi hatırlamaya çalıştığımızda bilinçte aktif bir boşluk bulunur. Bu boşluk bize bazı zihnin takip edeceği şablonlar önerir ya da o isme benzer çağrışımlar yaratır. Böylece ismi hatırlayamasak bile unuttuğumuz ismin saçakları, onu diğer isimlerden ayırt etmemize olanak sağlar.⁵⁵ Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere izlenimi oluşturan gerçek bir bilincin varlığı, ruh halini tasvir etmek için yeterli değildir. Çünkü bilinçte adlandırılmamış durumların varlığı söz konusudur ve bu durumlar nesnenin insan zihninde bıraktığı saçakları ifade eder. Buna göre olumlu izlenimi olmayan talimatlar ya da hatırlayamadığımız isimler zihnimizde bir iz, başka bir deyişle saçak bırakarak zihni -adı konulmamış- bir yere yöneltir. Bu saçığa tekabül edecek bir kavram olmasa da yani zihnimizdeki boşluk durumu kelimelere dökülemese de saçığın varlığı reddedilemez, zihinde özgürce dolaşır.

James bilincin içinde bulunduğu söz konusu belirsizlik, adı konmamışlık durumunun iki soruna yol açacağını ileri sürer ve bu problemleri çözmeye çalışır. İlk problem mükemmel bir şekilde tanımladığımız şeylerden başka imgelere sahip olamayacağımız anlayışı ekseninde adlandırılmamış durumları reddetmemiz gerektiği düşüncesini seslendirir. Bu noktada James, bilincin adlandırılmamış durumlarını reddetmek yerine zihnin meylini göz önünde bulundurduğumuzda söz konusu problemin ortadan kalkacağına inanır. Nitekim *Bilinç Akışı* 'nda o bu durumu şöyle ifade eder:

Kaba bir ifadeyle ‘onu anladım’ dediğimiz zaman, sahip olduğumuz bazı anlamların anlık ilk görüntüsü nedir? Elbette bu, zihnimizin tamamen özel meyli ile alakalıdır. Ve okuyucu bir şeyi

⁵⁵ James, “Bilinç Akışı”, 71-72.

söylemeden önce bir şey söyleme niyetinin ne tür bir zihinsel gerçek olduğunu kendine hiç sormadı mı?⁵⁶

Yukarıdaki metinden anlaşılacağı üzere James, sahip olduğumuz bazı anlamların anlamlık ilk görüntülerinin zihnin tamamen kendi meyli ile irtibatlı olduğunu iddia eder. O bu hususu daha da anlamlandırarak için bir örnek verir. Buna göre bir şeyi söylemeden önce, o şeyi söylemeye niyet ettiğimiz zaman kelimelerden, şeylerden, kesin duyusal görüntülerden uzak farklı bir bilinç durumu içine gireriz. Bu niyetin yerini kelimeler aldıkça adlandırılmamış durumları karşılar ve doğru olduğunu düşünürsek bu durumları seslendiririz. Söz konusu durum bir kişinin herhangi bir metni okuması üzerinden de açıklanabilir. Örneğin bir okuyucu metni hiç anlamasa bile, metnin sadece dilbilgisine dayanarak çok güçlü önsezilere sahip olur ve hiçbir vurguyu kaçırmaz. Okuyucu örneğinin de gösterdiği üzere nesnesi olmayan ifadeler bile zihinde bir yoğunluk oluşturarak bilinci değişikliğe götürebilir. Böylelikle belli olmayan şeylerin imajlarının olamayacağı düşüncesi James açısından kabul edilemez bir hale gelir.⁵⁷

Bilincin içinde bulunduğu belirsizlik durumunun ikinci problemi, ilişkilerin basit nesnel nitelikler gibi bilinç durumları olmayacağı düşüncesine dayanır. Hatırlanacağı üzere James, asli ve geçişli haller konusunda da benzer bir yaklaşımı ele alarak eleştirmiştir. Buna göre nasıl ki geçişli hallere odaklanarak asli halleri göz ardı etmememiz gerekiyorsa aynı şekilde basit nesnel niteliklere odaklanıp ilişkileri göz ardı etmememiz gerekir. Çünkü bilinç akışındaki sürekliliği sağlayacak olan bu ilişkilerdir. James söz konusu ilişkiyi saçak kavramına dayanarak bir kova-nehir benzetmesi üzerinden açıklar. Bu benzetmeye göre geleneksel psikoloji bir nehrin, bir kova ya da kaşık dolusu kalıplaşmış su formlarından oluştuğunu ileri sürer. Ancak psikologların gözden kaçırdığı nokta, nehrin içinde kovalar olsa bile suyun kovaların yanlarından

⁵⁶ James, "Bilinç Akışı", 72.

⁵⁷ James, "Bilinç Akışı", 72.

özgürce akıp geçtiğidir. Bu benzetmede zihindeki imajlar nehirden ayrı düşünülemez, onlar etrafında akan suya batmış ve boyanmıştır.⁵⁸ İmajla önem ve değer kazandıran, onu çevreleyen ve ona eşlik eden söz konusu akıştır. James bu akış içerisindeki ilişki halinin bilincine “saçak” ya da “psişik ton” adını verir.⁵⁹

Yukarıdaki ifadelerden hareketle James’in saçak meselesini iki açıdan değerlendirdiği görülür. Bunlardan ilki, unutulmuş bir bilginin ya da olumsuz izlenimi olmayan herhangi bir yargı cümlesinin insan zihninde bıraktığı iz meselesidir. James’e göre burada izi ifade eden saçığın adlandırılmamış olması onun var olmadığı anlamına gelmez. Aksine saçaklar, aktif bir boşluk hissi oluşturarak insan zihninde dolaşır, sıcaklık ve samimiyetle farklı düşünceleri birbirine bağlayarak farklı çağrışımlara sebep olur. James’in saçakla ilgili ikinci değerlendirmesi, zihnin imajları ile akış halindeki bilinç arasındaki ilişkinin varlığına yöneliktir. Nitekim o, en kesin imajların bile akış ile ilişkili olduğu ölçüde anlamlı olacağını ileri sürer.⁶⁰ Söz konusu iki değerlendirmede de ortak nokta, saçığın adlandırılmamış isim ya da yakınlıkları ifade ederek bilgi ile akış arasındaki ilişkinin sürekliliğine vurgu yapmasıdır. Zira James’in *Bilinç Akışı*’nda saçakların beyinsel durumundan bahsederken de söz konusu sürekliliğe dikkat çektiği görülür. Buna göre a, b ve c harflerini okurken, bilincin içinde b, ne a’dan ne de c’den ayrıdır. a ve c kendi ışıklarını b üzerinde gösterir. Bir dereceye kadar a ve c uyanık olarak kalır. a’nın doruğuna ulaşıldığı andan itibaren b, b’nin doruğuna ulaşıldığı andan itibaren de c kendini göstermeye başlar. James bu durumu müzikteki ses tonlarına benzetir. Ses tonları kulak tarafından ayrı ayrı duyulmak yerine temel nota ile harmanlanmış, onu incelten ve değiştiren şekilde duyulurlar.⁶¹

⁵⁸ James, “Bilinç Akışı”, 73.

⁵⁹ James, “Bilinç Akışı”, 74.

⁶⁰ James, “Bilinç Akışı”, 73-74.

⁶¹ James, “Bilinç Akışı”, 75.

James nesnenin saçakları hususunda adlandırılmamış yakınlıklara ayrı bir önem verir. Söz konusu yakınlıkları açıklamak için “tanıma yoluyla bilgi” ve “hakkında bilgi” meselesine atıf yapan düşünür, “hakkında bilgi”yi önermesel ve bir şeyin ilişkilerinin bilgisi, “tanıma ile bilgi”yi ise tecrübi bilgi olarak tanımlar.⁶² Söz gelimi bir elmanın rengi, ağırlığı, yetiştiği toprak gibi bilgiler elma “hakkında” bilgilerdir. Burada herhangi bir tanışıklık tecrübesine gerek yoktur. Elmayı hiç tatmamış, onu koklamamış biri bu yönleriyle elma hakkında bilgi sahibi olabilir. Ancak görünüşü, kokusu veya tadı konusunda bir bilgi elmayla “tanışıklığı”, doğrudan tecrübeyi gerektirir.⁶³ Söz konusu ayırmadaki temel nokta ne kadar kapsamlı olursa olsun önermesel bilginin tecrübi bilginin yerini alamayacağıdır. Zira hiç elma yememiş bir bilim insanı, düzenli olarak elma yiyen birisinden daha fazla önermesel bilgiye sahip olabilir; ancak elmayı yiyen, elma duygularının dışında söz konusu duyguların çağrışımlarını da yaşar. James bu çağrışımlardan yola çıkarak “hakkında bilgi” ilişkilerinin içinde açıklanmamış yakınlıkların bulunduğunu ileri sürer ve yakınlık duygusunu incelemeye başlar.

James söz konusu yakınlık duygusunu “konu” veya “tema” kavramları üzerinden açıklar. Buna göre iradi düşüncelerimizde, düşüncenin tüm üyeleri bazı “konu” veya “tema”lar etrafında döner. Bu konular, düşünceler arasında uyum ya da uyumsuzluk hissi yaratarak konunun ilerlemesini sağlar ya da onu engeller. Bu noktada saçak, konunun ilerlemesini sağlayan bir düşünce, bir yakınlık hissi olarak karşımıza çıkar. Saçağın, konunun da içinde bulunduğu ilişkiler şemasında bir yeri olduğu hissedilirse, fikir dizisine uygun bir hale gelir. Böylece söz konusu saçak uyum ve uyumsuzluk hissi yaratarak düşüncenin rasyonel ve doğru olduğunu kanıtlar.

⁶² James, “Bilinç Akışı”, 75.

⁶³ Ellen Kappy Suckiel, *Cennet Savunucusu William James'in Din Felsefesi*, çev. Celal Türer (Ankara: Elis Yayınları, 2005), 48.

Konular etrafında dönen düşünceler arasında saçaklar vasıtasıyla yakınlık hissedilmesi ve düşüncelerin birbirleriyle ilişkilendirilmesi, James'in sağduyu anlayışı ile de paralellik arz eder. O, bilgilerin kendini tamamlama sürecinde sağduyu meselesini ele alır. Sağduyuyu açıklamak için leke ve yağ metaforuna başvuran düşünür, bilgilerin saçaklar halinde yayıldığını ileri sürer. Buna göre insanda tıpkı bir yağ birikintisine benzeyen bir fikir stoku bulunur. Bu açıdan söz konusu stoka eklenen yeni bilgiler, bir yerde duran büyük bir yağ parçasının yayılarak küçük yağ parçalarını kendi bünyesine katmasına benzer. Dolayısıyla bilgi edinme sürecinde mevcut olan fikir stoku bir bütünlük olarak kendi mevcudiyetini korurken, bünyesine kattığı parçaları da kendi alanlarına uygun yerlere gönderir.⁶⁴

Görüldüğü üzere James'in *Pragmatizm*'de zikrettiği sağduyu anlayışı ile *Bilinç Akışı*'nda zikrettiği saçak anlayışı, uyum ve uyumsuzluk hissi yaratarak bilgi oluşumunda önemli bir rol oynaması açısından birbirlerine benzer. Söz konusu yakınlığı bir dil örneği ile açıklayacak olursak, dildeki kelimeler itme ve çekme gibi birbirleriyle karşılıklı ilişkiye girerler. Bu ilişki sadece mekanik bir durum olarak açıklanamaz, temelde bir hissetme durumudur. Söz gelimi bir insan Fransızca ve İngilizce biliyorsa ve cümleye Fransızca başladıysa devamında gelen kelimeler de Fransızca olur ya da Fransızca bir müzik dinlediğinde araya İngilizce bir kelime girmediği müddetçe kelime dizileri arasında hiçbir zaman uyumsuzluk hissi oluşmaz. İnsan zihninde oluşan bu uyum ya da uyumsuzluk hissi, bilinçli bir çabaya tekabül etmeyerek nesnenin saçaklı yapısına gönderimde bulunur. Nesnenin saçakları adlandırılmamış olsa bile bilginin edinilmesi ya da tamamlanmasında rasyonellik ya da olumsuzluk duyguları yaratarak önemli bir rol oynar.

⁶⁴ Bkz. James, *Pragmatizm*, 131.

Yukarıdaki verilen bilgilerden sonra James'in bilinç akışı ile benlik arasında ilişki kurabileceğimiz ilk husus, bilinç akışındaki durum ve düşüncelerin kişisel bilincin bir parçası olması hususiyetidir. Bu duruma göre kimsenin düşünmediği, insan bilincine ait olmayan salt bir düşünce yoktur; insanın kendisine ve başkalarına ait bir düşünce çokluğu vardır. Bu husus her bilincin düşüncelerini kendine mahsus kıldığını göstererek, düşüncelerin başka bir bilinçte ortaya çıkmasının imkânsızlığını vurgular. Bu noktada yapılan aidiyet vurgusu bizi benlik düşüncesine götürür. Nitekim James'e göre kendi düşüncelerimiz arasındaki ilişki kişisel benlik olarak adlandırılır.

Bilinç akışı ile benlik arasında ilişki kurabileceğimiz diğer bir nokta da bilinç akışının sürekliliğidir. Akışta ihlal, çatlak ya da bölünmenin olmamasına tekabül eden süreklilik, zihinde bir zaman boşluğu olsa bile bilincin aynı benliğin başka bir parçası olarak kendisinden önceki bilince aitmiş gibi hissedeceği gerçeğini gözler önüne serer. Zihin hatırlama ile bu boşluğun üstesinden gelmeye, belirli bağlantılar kurmaya çalışır. James hatırlamanın doğrudan bir duygu gibi olduğunu, hatırlanan nesnede sıcaklık ve yakınlığın bulunduğunu ileri sürer. Söz konusu sıcaklık ve yakınlık sayesinde geçmiş durumlar mevcut durumumuza bağlanır ve bizi şüphe edilemeyecek bir benlik düşüncesine götürür.

Bilinç akışı ile benlik arasındaki ilişkiyi görebileceğimiz diğer bir nokta ise asli-geçişli haller ve nesnenin saçaklı yapısı meselesidir. James, asli ve geçişli hallerde bilinçte meydana gelen değişimlerin ani olmadığı ve akışın merkeze alınması gerektiği düşüncesini savunurken, nesnenin saçaklı yapısında ise saçakların uyum ve uyumsuzluk hissi yaratarak konunun ilerlemesi ya da engellenmesine sebep olduğunu ileri sürer. Anlaşılacağı üzere akış halindeki bilincin sürekliliğini vurgulamak için söz konusu meseleleri ele alan James, böylece süreklilikten soyutlanamayan, tek başına bir mevcudiyet olarak kabul edilmeyen, parçalı bir benlik anlayışından uzaklaşır.

1.1.4. Bilinç Her Zaman Nesnesinin Bir Kısmıyla Diğerinden Daha Çok İlgilenir

James şimdiye kadar benliği, bilinç durumları ve düşünceler arasındaki ilişkiden hareketle açıklamaya çalışmıştır. Bu noktadan sonra bakışını bilinci oluşturan “seçicilik” ve “yönelim”e çevirdiği görülür. Ona göre sahip olduğumuz her algıda mevcut olan söz konusu seçicilik ve yönelim, bir bakıma bir hususun “vurgulanması” ve “öneminin belirtilmesini” ifade eder. Söz gelimi bir insan otobüs yolculuğu sırasında yollar, ağaçlar, evler ve mağazalar gibi binlerce dış uyarıcıya maruz kalır. Ancak bu algıların her birine eşit derecede önem vermez, dikkatini tarafsız bir şekilde dağıtmaz; bazı şeyleri vurgular, onları önemli kılarak onlara yönelir. James bu noktadan hareketle binlerce algıdan hangilerinin fark edileceğini, hangilerine meşguliyet gösterip vurgulu kılınacağını tamamen kişinin kendi ilgilerine bağlayarak⁶⁵ zihnin seçiciliğine dikkat çeker. Buna göre zihin kendisine uygun olanı seçer ve hangi hissin diğerlerinden daha gerçek ve daha geçerli olacağına kendisi karar verir. Böylece nesnel dünyasını bireyselleştirerek “şahsi deneyim”i olanaklı kılar.⁶⁶

Zihnin dış dünyaya yönelerek kendi eğilimleri doğrultusunda deneyimi şahsileştirmesi, kendimize ait bir alana gönderimde bulunduğu için benlik ile doğrudan bir ilişki kurmaya imkân sağlar. Söz konusu imkânın daha iyi kavranması zihnin eğilimindeki şahsiliği anlamaya bağlıdır ve James yukarıda da zikredildiği üzere zihnin şahsiliğini her insanın duyumlama esnasında kimi uyarıcılara daha fazla önem göstermesi, kimilerini de görmezden gelmesi olarak anlar. Bu açıdan zihnin seçici yapısı

⁶⁵ James, *Pragmatizm*, 179.

⁶⁶ James, “Bilinç Akışı”, 80; Bir insan günde yüz kere kendini gösteren aynı duyuma maruz kalsa ama yine de kişi onu fark etmese bu deneyim olarak adlandırılmaz. İnsanların şeylere olan bakış açısını değiştirecek olan da bu vurgulama ve önemini belirtmedir. Bizim binlerce kez gördüğümüz sinek ile bir böcek bilimcinin gördüğü sinek bir olamaz. James bu noktaya şöyle dikkat çeker: “Bir anatomistin gözünde şahıslar sadece birer organizmadır, gerçek olansa organlardır. Bir dokübilimcinin gözünde gerçek olan organlar değil onları oluşturan hücrelerdir; bir kimyacıya göreysel hücreler olmayıp onları oluşturan moleküllerdir.” bkz. James, *Pragmatizm*, 184-185.

tüm insanlar için ortak bir niteliği seslendirse de seçim sonrası oluşturulan kendimize mahsus alan her insan için farklılık gösterir. Nitekim James bu hususu şöyle ifade eder:

Bununla birlikte, hiç kimsenin aynı şeyi seçmediği tamamen olağanüstü bir durum da mevcuttur. Tüm evrenin iki yarıya bölünmesi her birimiz tarafından yapılır ve her birimiz için neredeyse tüm ilgi bölünen yarımlardan birine bağlanır; ama hepimiz bölünme çizgisini farklı bir yerden çizeriz. Hepimiz iki yarıyı aynı isimlerle çağırdığımızı ve bu isimlerin sırasıyla ‘ben’ ve ‘ben-olmayan’ olduğunu söylediğimizde, hemen ne demek istediğimi anlayacaksınız.⁶⁷

James’in ifadelerinden de anlaşılacağı üzere zihnin seçimlerde bulunarak duyular kaosunu kozmosa dönüştürmesi ve ben ve benim dediğimiz alanları ortaya çıkarması her insan için ortak bir durum ifade ederken, seçimlerdeki dikkat ve önem gösterme ise herkesin benliğini kendisine has kılar. Her insan zihnin söz konusu dikkat ve önem gösterme özelliği ile birlikte kendisine has deneyimler gerçekleştirerek benliğini inşa eder. Benliğe yönelik incelemeyi daha anlaşılır kılmak için öncelikle ikiye böldüğümüz kozmosun ilk olarak nesne kısmını mizaçlar ve evren tasavvurları açısından ele almak konular arasında daha akıcı bir geçiş sağlamada yardımcı olacaktır.

1.2. Mizaçlar ve Evren Tasavvurları

James, zihnin seçiciliğinden hareketle bilincin evreni ikiye ayırdığını, “ben” ve “benim” olarak adlandırılan ilk kısmın ikinciyle, yani ben-olmayanla girdiği ilişkide kendisini oluşturduğunu ileri sürer.⁶⁸ Buna göre zihin kendi istek, beklenti ve tercihleri doğrultusunda, evrendeki duyular kaosuna bir düzen kazandırarak onu şahsileştirir ve kendi benliğini inşa eder. Bu noktada ben-olmayan’dan hareketle bir benlik inşasına girişilmesi, ben ve ben-olmayan arasındaki ayrımın asli bir nitelik taşımadığını, hatta söz konusu ayrımın aynı gerçekliğin ayırt edilmiş yönlerini ifade ettiğini gösterir. Daha açık bir ifadeyle James düşüncesinde ben’in anlaşılması, ben-olmayan’ın da hesaba katıldığı

⁶⁷ James, “Bilinç Akışı”, 82.

⁶⁸ James, “Bilinç Akışı”, 82.

bütüncül bir bakış açısına bağlıdır. Söz konusu bakış açısı kozmosun iki ayağının kendi içerisinde olduğu şekliyle değil, birbirleri ile olan ilişkileri bağlamında anlaşılmasını zorunlu kılar. Bu husus bizi “mizaçlar” ve “evren tasavvurları” ile karşılaştırır.

James düşüncesinde, ortadan ikiye böldüğümüz kozmosun iki ayağı arasındaki ilişkinin ben’den ben-olmayan’a ve tekrar ben’e geri dönmesi; daha açık bir ifadeyle benliğin şahsi eğilimi ile bir yandan evreni şekillendirirken diğer yandan da kendini inşa etmesi mizaçlar ve evren tasavvurları arasındaki ilişkiyi açığa çıkarır. Nitekim şahsi istek ve beklentilerimiz, yaşamak istediğimiz evreni şekillendirmede, hayatı anlama ve anlamlandırmada merkezi bir rol oynar. Bu açıdan evreni tasavvur etme şeklimiz, nasıl bir evrende yaşamak istediğimiz meselesiyle yakından alakalıdır. James bu yüzden bir kişiye dair en önemli ve en yararlı şeyin, o kişinin dünya görüşünü bilmek olduğunu vurgular. Zira bir kişinin dünya görüşü, kendi istek ve beklentilerini evrene yansıttığı için kişinin benliğinin temel unsur ve yapıtaşlarını ifşa eder.⁶⁹

Mizaçlar ve evren tasavvurları arasındaki ilişkiye James düşüncesi üzerinden dikkat çeken Richard M. Gale, James’in en derin içsel duygularına cevap vermesi için samimi bir birliktelik kurabileceği rahat, kişisel bir dünya bulma çabasında olduğunu ileri sürer.⁷⁰ Söz konusu çaba James’in kendi isteklerine cevap verecek bir evren arayışında olduğunu, ben-olmayan’ı his ve istekleri doğrultusunda kendisine bağladığını gösterir. “Tasavvur” kavramına karşılık gelen bu bağ, James üzerinden örneklense de her insan için ortak bir durumu ifade eder. Zira her insan kendi his ve istekleri doğrultusunda bir evren tasavvur eder. Bu tasavvurlarda inançlar algıları, algılar ise eylem ve deneyimleri belirler.⁷¹

⁶⁹ James, *Pragmatizm*, 35.

⁷⁰ Richard M. Gale, *The Divided Self of William James* (New York: Cambridge University Press, digitally printed version 2007), 273.

⁷¹ James, *Pragmatizm*, 185; James’in bilincin seçiciliğinden hareketle şahsi deneyimlerimizi benlik olarak adlandırdığı hatırlandığında, böylece mizaçlar, evren tasavvurları ve benlik arasındaki ilişki de açığa çıkmış olur. Nitekim olumsal mı yoksa belirlenimci mi bir evrende yaşama isteğimiz evreni tasavvur ediş şeklimizi doğrudan etkilerken, aynı zamanda benliğimizi de şekillendirir. Söz gelimi olumsal bir evrende her şeyde bir değişim, oluş söz konusudur. Dolayısıyla benlik de bu değişimden pay alır ve onun verili değil oluşan yönü ön plana çıkar. Birci anlayışlarda ise benlik genellikle bir töz olarak kabul edilir. Bu yönüyle

Açıktır ki felsefede evren tasavvurları genellikle belirlenimci ya da olumsal, başka bir ifade ile birci ya da çokçu düşünce tarzları olarak tezahür etmiştir. James'in bir ve çok problemini felsefenin en temel problemi olarak görmesi, birci ya da çokçu düşünce yapıları ile kişinin fikir dünyası ya da mizacı arasındaki ilişkiyi açığa çıkarması sebebiyledir.⁷² Nitekim James'in felsefe tarihinin büyük ölçüde kişilik yapılarının çatışması olduğunu söylerken kastettiği şey budur.⁷³ Zira felsefecilerin düşüncelerinde mizaçlarından kaynaklanan güçlü önyargılar bulunur. Söz konusu önyargılar onların çeşitli felsefi akımlara kendilerini yakın hissetmelerine ve bu doğrultuda görüş ortaya koymalarına sebep olur.

Kişinin mizacı doğrultusunda farklı düşünce yapılarını benimseyerek evreni tasavvur etmesi, zihnin şahsi istek ve beklentilerinin söz konusu tasavvurlarda etkinliğini gösterir. Bu durum felsefi açıdan ele alınırsa, pek çok filozofun mizaçları doğrultusunda düşünce akımlarını benimsediği görülebilir. James *Pragmatizm* adlı eserinde rasyonalizm ve ampirizmi bu açıdan irdeler. Filozof eserinde rasyonalist ve ampirist tavrı sırasıyla *yumuşak zihinli* ve *katı zihinli* olarak adlandırdığı mizaçların düşüncedeki bir tezahürü olarak ele alır. Yumuşak zihinliler; rasyonalist (ilkelerle çalışır), entelektüalist, idealist, iyimser, dindar, özgür iradeci, birci ve dogmatiktir. Katı zihinliler ise; ampirist (olgularla çalışır), duyumcu, materyalist, kötümser, dinsiz, kadercî, çokçu ve şüphecidir.⁷⁴ Nitekim James bir ampiristin mizacı doğrultusunda ham çeşitliliğiyle olgulara âşık olduğunu, rasyonalistin ise soyut ve ebedi ilkelere hayranlık beslediğini ileri sürerek⁷⁵ söz konusu iki görüşün evren tasavvurlarını şu ifadelerle özetler:

yeryüzünde çölde dolaşır gibi dolaşan ve biçimi olmayan şeylere biçim, arızilere süreklilik vererek parçalı şeylerden bütün oluşturan değişmez bir ilkeye benzer.

⁷² James, *Pragmatizm*, 108.

⁷³ bkz. James, *Pragmatizm*, 37.

⁷⁴ James, *Pragmatizm*, 40.

⁷⁵ James, *Pragmatizm*, 39.

Rasyonalizm her halükârda bircidir, bütünden ve tümel olandan yola çıkar ve şeylerin birliğine büyük bir önem atfeder. Oysa ampirizm parçalardan işe başlar; bir bütünde parçaların toplamını görür, bundan dolayı da kendisini çokçu olarak addetmekten çekinmez.⁷⁶

Görüldüğü üzere James düşüncesinde rasyonalizm ve ampirizm gibi felsefi akımlar, teorik bir meseleye işaret etmekle kalmaz, aynı zamanda mizaçların bir tezahürü olması bakımından evren tasavvurlarının da merkezinde bulunur.

1.2.1. James'in Bircilik ve Çoğulculuk/Çokçuluk Eleştirisi ve Orta Yolcu Tavrı

James, evren tasavvurları açısından rasyonalizm ve ampirizmi değerlendirerek iki görüş arasında deneyimi önceleyen ve somut bir fark ortaya koymayı hedefleyen bir orta yol çizmeye çalışır. Söz konusu orta yol hem genel olarak rasyonalist ve ampiristlerin hem de James'in benlik tasavvurunu anlamada önemli ipuçları sunar.

Yukarıda da ifade edildiği üzere rasyonalistler şahsi istek ve beklentiler doğrultusunda birici (monizm), ampiristler ise çokçu (plüralizm) bir evren tasavvur ederler. Buna göre bircilik en genel anlamda görünüşte mevcut çokluğun birliğinin evreleri, görünümleri ya da fenomenleri olarak gören ve bir-çok dikotomisi ya da ikicilik karşısında taraflardan birinin diğerine indirgenmesi gerektiğini ileri süren felsefi yaklaşımı ifade eder.⁷⁷ Felsefede hem doktriner bir yönü bulunan hem de genel bir eğilimi temsil eden birciliğin çeşitli kullanımları söz konusudur. Söz gelimi kozmolojik bircilik, evrenin kökeni ve kaynağının kendisinden çıktığı ilkeye yönelirken metafiziksel bircilik duyu dünyasının bizi yanılttığını söyleyerek çokluk, değişim ve nedenselliğin gerçek olmadığını ileri sürer. Bu yüzden bircilik bakışını sürekli ve kalıcı tek bir gerçekliğe çevirir. Zihin felsefesi ya da psikolojideki bircilik, zihin ile beden arasındaki ayrımları

⁷⁶ James, *Pragmatizm*, 40; James *A Pluralistic Universe* adlı eserinde de benzer şekilde ampirizmi bütünlüğü parçalara ayırma, rasyonalizmi ise parçaları bütünüyle açıklama alışkanlığı olarak tanımlar. Bütünlük ve birlik arasındaki ilişkiden dolayı rasyonalizm monizmle yakınlıklarını korurken ampirizm çoğulcu görüşlere yönelir. bkz. William James, *A Pluralistic Universe Hibbert Lectures at Manchester College on the Present Situation in Philosophy* (Rockville, Maryland: Are Manor, 2008), 9.

⁷⁷ Cevizci, "Bircilik", *Büyük Felsefe Sözlüğü*, I/327.

göz ardı ederek taraflardan birini diğerine ya da her ikisini de onların arkasında bulunan temel bir töze indirger.⁷⁸

James birci görüşün pragmatik açıdan anlamlı olabilmesi için deneyim alanında nakdi değere sahip olması, yani somut bir fark ortaya koyması gerektiğini ileri sürer. Bu doğrultuda o *Pragmatizm*’de somut bir fark ortaya koyabilecek sekiz çeşit bircilikten bahseder. Ona göre bircilik çeşitleri şunlardır: söylemsel birlik, devamlılık açısından birlik, pratik devamlılık açısından birlik, nedensel birlik, türsel birlik, amaç birliği, estetik birlik ve biricik bilen özne birliğidir.⁷⁹ O farklı bircilik çeşitleri arasında “biricik bilen özne”ye dayalı olan birliği, benlik ile doğrudan alakalı olarak görür. Çokluğun ya da parçalılığın bir gerçeklik olmadığını gösterebilmek için çokluğun ancak insanın zihninde olabileceğini söyleyen bu noetik bircilik çeşidi, insanın bilincinden hareketle evrene birlik atfeder.⁸⁰ Söz konusu noetik birciliği entelektüalist görüşün en mühim başarısı olarak addeden James, bu nosyonu ifade edebilmek için Royce’dan (1855-1916) bir alıntı yapar: “Tanrı’nın bilinci, kendi bütünlüğü içinde berrak ve şeffaf bir bilinç anı oluşturur.”⁸¹ Bu bilinç anı, rasyonalistler için şeylere düzen verecek, parçalardan bir bütün oluşturacak söz konusu şeffaf bilinç anını temsil eder.

James’e göre birci tavır şeffaf bilinçten hareketle dünyayı hiçbir şeyi dışarıda bırakmayan, her şeyi kapsayan büyük bir gerçeklik olarak tasavvur eder. Her şeyi kuşatan gerçek, kısmi gerçekleri başka bir deyişle dünyanın parçalı yapılarını “düşünerek yapan” Mutlak bir zihin anlamına gelir. Bu şemada *olmak*, Mutlak için bir nesne olmaktır.⁸² James, “içerik” kelimesinden hareket edildiğinde, Mutlak ve dünyanın içerik açısından özdeşliğinin görülebileceğini; Mutlak’ın bu nesnelere bilgisinden, nesnelere ise

⁷⁸ Bkz. Cevizci, “Bircilik”, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, I/328-330.

⁷⁹ Bkz. James, *Pragmatizm*, 111-128.

⁸⁰ James, *Pragmatizm*, 118.

⁸¹ James, *Pragmatizm*, 119.

⁸² Mustafa Kınağ, *William James’in İdealizm Eleştirisi*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 49.

Mutlak'ın bildiklerinden başka bir şey olmadığını ileri sürer. Mutlak her şeyi düşünerek o şey yaptığı için, düşünen ve düşünülen arasında iç içe geçmiş bir yapı söz konusudur. Bu yönüyle Mutlak, birciler için tüm düşüncelerde yer alan bir ön varsayıma işaret eder. Bu ön varsayım her şeyi önceden belirleyen, sahnenin arkasında duran sabit ve değişmez bir ilkeyi yansıtır.⁸³

Mutlak etrafında şekillendirilmiş birci tavrın en büyük iddiası, dünyayı mantıksız gösteren her türlü hipoteze karşı onu rasyonel bir hale getirmesidir. İnsanlar bir zamanlar inanmak ve yaşamak için rasyonel bir dünyayı tercih edecek şekilde yaratılmış olsa bile halihazırda akılcılığın entelektüel, estetik, ahlaki ve pratik gibi farklı boyutları bulunduğunu iddia edebiliriz. Nitekim bu durum rasyonelliğin neliği konusunda hala bir belirsizliğin niçin mevcut olduğunu da açıklar. Bu farklılık eş zamanlı olarak tüm bu yönleri içeren akılcı bir dünyanın varlığı konusunda şüphe oluşturur. Nesnelere matematiksel hesaplamalarla açıklayan mekanik materyalizm entelektüel açıdan en akılcı olanıdır, ancak ahlaki bir boyut taşımamakla birlikte yaşanması keyifli bir evren de sunmaz. Teistik dünya ahlaki açıdan yeterince rasyoneldir, ancak entelektüel açıdan yetersizdir. Pratik dünya ise politikacı ya da asker için fevkalade rasyoneldir ancak ahlaki ve sanatsal mizaçlar için mantıksızdır.⁸⁴

Pragmatik açıdan değerlendirildiğinde Mutlakçı anlayış, bazı zamanlarda dünyada olan bitenin sağlam ellerde olduğu ve her şeyle uğraşmanın tamamıyla bizim görevimiz ve sorumluluğumuz olmadığı hissini uyandırır; ahlaki sorumlulukları askıya alma, dünyayı olurlarına bırakma hakkını verir ve bu açıdan oldukça teskin edici görünür. Ancak James açısından Mutlak sadece bu kadar kullanılmalıdır.⁸⁵ Mutlak'tan daha fazlası

⁸³ James, *A Pluralistic Universe*, 20.

⁸⁴ James, *A Pluralistic Universe*, 48-49.

⁸⁵ James, *Pragmatizm*, 78; James'e göre mutlak, pragmatizmin yöntemi yani kavramın işlevselliği göz önünde bulundurulursa, tatil imkânı sağlamak ve korkuyu defetmek demektir. Mutlak'ın varlığı, "evren karşısında güvende hissetmeyi istemenin bir meşruiyeti" anlamına gelir. Tanrı vardır, mutlak vardır demek, "verilmiş bir söz vardır." demektir. Bkz. William James, *Hakikatin Anlamı*, çev. Ferit Burak Aydar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021)

istendiğinde gerçek dünyanın zenginliği, başka bir deyişle parçalı yapısı ortadan kalkar ve yerine soyut bir taslak geçirilir. Gerçek dünyaya inmeyen bir birliği ifade eden bu taslak, dünyanın rasyonelleştirilmesi işlevini yerine getirirse de entelektüel açıdan çelişkilerle doludur. Söz gelimi Mutlakçı birlik, bir ideal olarak mükemmelliğe ve dünyanın iyiliğine işaret etse de dünyanın parçalı yapısı durumun hiç de öyle olmadığını gösterir. Nitekim Schiller'in de belirttiği üzere mutlakçı teori ile hayatın gerçekleri arasında açıkça bir uyumsuzluk söz konusudur. Monizmin aksine dünya, çok sayıda bileşen arasında kıran kırana bir mücadelenin olduğu, pek çok heterojen varlığın bir araya toplandığı ya da savaştığı bir alan gibi gözüktür.⁸⁶ Diğer yandan Mutlak, her şeyi bilen olarak daima idealist bir şekilde temsil edildiği için olguları reddeder ve salt mantık üzerine yükselir.⁸⁷ Bu açıdan somut olan herhangi bir şeyle bağlantı kuramaz. Mutlak'ın yardımıyla tikeller dünyasına inilmez ya da onun doğasına ilişkin düşüncenizden, yaşamınızda gereklilik arz eden en ufak bir netice çıkarılmaz.⁸⁸ James bu yüzden Mutlakçı hipotezin iç tutarlılıktan yoksun olduğunu ve çözümden çok sorun çıkardığını ileri sürerek Mutlakçılığın ileriye değil, yalnızca geriye yönelik işleyen bir hipotez olduğuna dikkat çeker.⁸⁹

Çoğulculuk felsefede en genel anlamda gerçekliğin monist ya da düalist bir yapıda olamayacağını, var olan şeylerin bir ya da iki karşıt ilkeye indirgenemeyeceğini; bütün bir varlığın birbirlerinden bağımsız ve ayrı varlık ya da ögelerden meydana geldiğini savunan felsefi öğretimdir.⁹⁰ Bircilikte olduğu gibi çoğulculukta da farklı kullanımlar söz konusudur. Sözgelimi maddeci çoğulculuk evrenin nitelik olarak birbirine benzeyen ancak geometrik açıdan farklılaşan atomlardan meydana geldiğini ileri sürerken, tinsel

⁸⁶ Schiller, "Şahsiyetin Çözümü ve Mutlakçılık", çev. Nihat Durmaz, *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 5/9 (Bahar 2018), 34-35.

⁸⁷ James, *Pragmatizm*, 75.

⁸⁸ James, *Pragmatizm*, 76.

⁸⁹ James, *A Pluralistic Universe*, 53-54.

⁹⁰ Cevizci, "Çoğulculuk", *Büyük Felsefe Sözlüğü*, 1/476.

çoğulculuk atomların yerine güç ya da enerji birimleri olarak tasarlanan tinsel varlıkları koyar. Metodoloji açısından çoğulculuk her türlü açıklamanın, var olanların çokluğunu ve farklılığını hesaba katacak bir açıklama yapılması gerektiğini iddia eder. Ahlak felsefesi açısından çoğulculuk, tek bir iyi anlayışına karşıt olarak birçok iyinin bulunduğunu, insanların tek bir iyi yerine olabildiğince çok iyiden pay alması gerektiğini savunur. Postmodern düşünce açısından çoğulculuk mutlak hakikat veya otorite kavramlarına karşıt olarak farklı yorumları önceleyerek kuşatıcı bir anlatı veya evrensel açıklayıcı bir teori bulunmamasına işaret eder.⁹¹

Evren tasavvurları açısından değerlendirildiğinde çoğulcular, Mutlak'ın zamansız karakterinden hareketle görüşlerini temellendiren birici tavrın aksine, zamanın diğer her şey kadar gerçek olduğunu vurgular. Mutlakçı düşünürler mutlak bir yasanın sağladığı fayda ekseninde bütünü oluşturan, mantıksal olarak her bir tikeli istisnasız bir şekilde kapsayan ve güvence altına alan “Bir” düşüncesi etrafında görüşlerini şekillendirirken; çoğulcular ise dağınıklığı, farklı şekil ve derecelerde belirsiz sayıdaki tikelleri ön plana çıkararak olumsuzluk kavramı etrafında evreni tasavvur ederler ve evrendeki hiçbir şeyin, bir tarihe sahip olmayacak kadar büyük, durağan veya ebedi olmadığını ileri sürerler. Bu yüzden aynılık yerine farklılığı, teklik yerine çokluğu koyarlar. Çoğulculara göre rasyonalistlerin ileri sürdüğü şeffaf ve Mutlak bilinç; katı, değişmez ve sarsılmaz bir benlik, teke indirgenmiş biricik bilen özne kabul edilebilecek bir gerçekliği yansıtmaz. Zira çoğulcular, her şeyin başka bir şeyle birlikte biricik bilen özne tarafından bilindiği kabul edilse bile, bilen öznelerin arkasında bulunduğu iddia edilen bir ilke ya da nedenin kanıtlanamayacağını savunurlar.⁹²

Pragmatik açıdan değerlendirildiğinde çoğulculuğun önemi ve değeri, olumsal bir dünya tasavvurunu mümkün kılarak işlevselliğini yitirmiş bir töz anlayışından bizi

⁹¹ Cevizci, “Çoğulculuk”, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, I/476-477.

⁹² James, *Pragmatizm*, 119.

kurtarmasında yatar. Şöyle ki James, töz anlayışı kabul edildiğinde pek çok felsefi problemin bir açmazda girerek yeni problemler üreteceğini ileri sürer. Töz anlayışının problem üretmesinin yanı sıra artık geçerliliğini de yitirdiğini dile getiren James, Tanrı'nın bir gün tözü kaldırırsa hiç kimsenin bunu fark edemeyeceğini iddia eder.⁹³ Bu yüzden bilinci bir mevcudiyet olarak kabul etmeyen James benliği ben-olmayan ile kurduğu ilişkide kendisini oluşturan şahsi deneyimler alanı olarak görmüştür. Zira benliğin oluşun yönünden ancak olumsal bir evren içerisinde söz etmek mümkündür.

James'in hem rasyonalizmin hem de ampirizmin evren tasavvurlarını pragmatik maksime göre değerlendirdiği görülmektedir. Ancak o sadece meseleyi değerlendirmekle kalmaz, yeni bir bakış açısının gerekliliğini ifade eden orta yolcu bir tavır takip eder. Buna göre James, birici ve çokçu düşüncelerden kimi açılardan faydalanabileceğini kabul etmekle birlikte her iki düşünce türünün de mutlaklık içermemesi gerektiğini ileri sürer. Zira o, dünyanın parçalarının birbirine tutunduğu ölçüde bir, bağlantının mevcut olmadığı durumlarda ise çok olabileceğini söyler.⁹⁴ Buna rağmen dünyayı tek bir parça olarak ele almak ve onun tekliğini vurgulamak soyut bir taslak oluşturmaktan öteye geçemez. James'e göre söz konusu soyut taslak düşünce tarihinde uzun yıllar boyunca şüphe edilemeyecek bir gerçek olarak görülmüş ve bu taslağa karşı çıkanlar sert ve şiddetli bir şekilde eleştirilmiştir.⁹⁵ Öte yandan çoğulculuk, söz konusu dogmatikliğe hiç gerek duymadan deneyimi merkeze alarak olumsal bir dünya tasavvur etmiştir. Dünyanın parçalarının kusursuz olmadığını ve bu nedenle dünyanın da kusursuz bir birlik olarak ele alınamayacağını savunan çoğulculuk James pragmatizminin benimsediği bir tarafta yer alır. Anlaşılacağı üzere James, rasyonalizm karşısında ampirizme ağırlık verse de rasyonalistlerin hipotezlerini tamamen yabana atmayarak bir gün makul bir teori haline

⁹³ James, *Pragmatizm*, 84.

⁹⁴ James, *Pragmatizm*, 124-125.

⁹⁵ James, *Pragmatizm*, 127.

gelebileceğine inanır.⁹⁶ Buna ilaveten hem rasyonalistlerin hem de ampiristlerin tek başlarına gerçekliği tam olarak bilemeyeceğini, yürütmek için iki bacağıma da ihtiyaç duyduğumuz gibi iki düşünceye de ihtiyacımız olduğunu ileri sürer.⁹⁷ Bu düşüncelerinden hareketle James dünyanın hem bir hem de çok olduğunu ve bu yüzden de bir çeşit çokçu birlik ya da bütünlükçü bir anlayış geliştirmek gerektiğini vurgular.⁹⁸

Yukarıdaki bilgiler ışığında mizaçlar ile evren tasavvurları arasındaki ilişkiden hareketle benlik ele alındığında rasyonalist ve ampiristlerin farklı benlik anlayışlarına sahip olduğu görülür. Bu açıdan rasyonalistler için benlik, dünyanın parçalarını bir araya getiren rasyonel bir ilkeyi ifade ederken ampiristler ise benliğe böylesi bir görev yüklememekle birlikte dünyanın parçalarını bir araya getirir, birbirine bağlamaz. James açısından ikinci görüş daha kabul edilebilirdir, çünkü kimsenin seçemediği “ben” ya da “benim” dediğimiz alan, bir mevcudiyete işaret etmemesi ve aynı zamanda oluşu öncelemesiyle olumsal bir evren içinde gerçekliğini kazanabilir. Her şeyin Mutlak tarafından belirlendiği bir evrende benliğin oluşan değil, verili yapısı ön plana çıkar. Söz konusu verili yapı, “düşünme” gibi benliğin asli bir niteliği olarak kabul edilen nitelikleri gündeme getirdiği için ben ve ben-olmayan arasında keskin bir ayırım yapmayı gerektirir ki James’in *Bilinç Akışı*’nda karşı çıktığı görüş tam da budur. “Ruh”, “tin” olarak adlandırılan, her şeyin arkasındaki değişmez bir ilke olan benliğin aksine tek’e indirgenmeyen, her daim bir oluş içinde bulunan, psikolojik bir olgu olarak ele alınabilen benlik, gerçekliğin ancak bir “imkânlar denizi” olduğu evrende mümkün olabilir.⁹⁹

⁹⁶ James, *Pragmatizm*, 128.

⁹⁷ William James, *Felsefeye Giriş İçin Bir Başlangıç Felsefenin Bazı Problemleri*, çev. Aylin Sandere (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019) 40.

⁹⁸ James, *Pragmatizm*, 41.

⁹⁹ James’in olumsuzluğu ön plana çıkardığı evren tasvirini pek çok yerde görmek mümkündür. Örneğin materyalizm ve teizmin bize sunabilecekleri şeyleri tartışırken: “Açık yüreklilikle düşünüp söyleyin; eseri kuru bir şekilde tamamlanmış ve dünyası çökmüş bir Tanrı eğer orada olsaydı neye layık olurdu?” (Bkz. James, *Pragmatizm*, 90) ya da özgür iradeyi pragmatik açıdan incelerken: “Pragmatik açıdan özgür irade, dünyadaki yenilikleri; en derin ögelere ve yüzeydeki olgulara dair yenilik ümidi taşıma hakkını, geleceğin geçmişin tekrarı veya benzeri olmayabileceğine inanma hakkını ifade eder.” Bkz. James, *Pragmatizm*, 103. ya da pragmatizm ve rasyonalizm arasındaki farktan bahsederken: “Pragmatist cephede evrenin, bitmemiş,

James'e göre dünya bircilerin iddia ettiği gibi ebediyen tamamlanmış değildir, sürekli olarak hem yeni ilaveler edinir hem de kayıplar yaşar.¹⁰⁰ Pragmatizmi rasyonalizmden ayıran temel noktalardan biri burasıdır. Söz konusu fark bir bilgi kuramı meselesi olmayıp evrenin yapısıyla alakalı bir durumu yansıtır.¹⁰¹ Buna göre rasyonalizm gerçekliği ezelden hazır ve tamamlanmış olarak görürken pragmatizme göre gerçeklik hala oluşum sürecinde olup geleceğin kendisini tamamlamasını bekler vaziyettedir.¹⁰²

James'in çokçu bakış açısına karşı dostane bir yaklaşım sergilemesi benliğin değişmez, mutlak bir ilke olmaktan uzak, deneyim sahasında kendine yer inşa eden, imkânlar denizinde yoğrulmuş psikolojik bir olgu olduğuna işaret eder. Değişen ve büyüyen dünyaya karşı, söz konusu benlik de değişir ve büyür. Dolayısıyla oluşan bir benlik anlayışına, belirlenmemiş bir hayata daha çok uyar. Buna ilaveten benliğin sahip olan, düzenleyen ve aynı zamanda değişmeyen bir varlık olduğu ve bu yönüyle de bilinenden tamamıyla ayrıldığı düşüncesi, James'in akış halinde ele aldığı bilinç ve tasavvur ettiği evren anlayışına aykırıdır. Hatırlanacağı üzere James, bizi ilgilendiren algılara seçici bir şekilde katıldığımızı ve bunların içinden bir dünya yarattığımızı ileri sürer. Bize olanca karmaşıklığıyla sunulan bu gerçekliğe karşı zihnin teleolojik yapısı bir şeyin bize kendini sunduğunu, bizim ona yöneldiğimiz gibi onun da bize yöneldiğini gösterir. Böylece zihin karışıklığı gidermek ve hayatı anlamlandırmak için yaptığı seçimlerle bir anlam zinciri oluşturur. Söz konusu zincir yeteri kadar anlaşıldığında James'in benlik anlayışının gerçekte ne olduğu takdir edilebilir.

her yerde özellikle de düşünen varlıkların iş başında olduğu yerlerde gittikçe büyümekte olan yalnızca tek bir nüshası vardır." Bkz. James, *Pragmatizm*, 188.

¹⁰⁰ James, *Pragmatizm*, 130.

¹⁰¹ James, *Pragmatizm*, 188.

¹⁰² James, *Pragmatizm*, 187.

1.3. Benlik

James *Benlik* adlı makalesinde, herkeste bulunan bir benlik farkındalığı üzerinden benliği incelemeye başlar. Buna göre ben dediğimiz şeyin öyle ya da böyle varlığını hissederek ondan duygularımızın, düşüncelerimizin, bize dair her şeyin arkasındaki hareket ettirici ya da belirleyici temel güç gibi bahsederiz. Hem onun farkındayız hem de bu farkındalığın sahibi oluruz. James'e göre söz konusu farkındalık ve farkındalığa yönelik bilinçlilik durumu bizi ikili bir yapı ile karşılaştırır: Benlik bir açıdan bilen, diğer açıdan bilinendir yani, bir açıdan özne, diğer açıdan nesnedir. James benlik meselesini bu ayırımdan yola çıkarak "Ben (I)" ve "Ben-kendim (Me)" olmak üzere ikili bir şekilde ele alır. "Ben" in bilen olduğunu ve saf ego olarak adlandırılabilceğini, "Ben-kendim" in ise bilinen olduğunu, ampirik-tecrübi ego olarak adlandırılabilceğini ileri sürer.¹⁰³

1.3.1. Ampirik Benlik/Bilinen Benlik

James *Benlik* adlı makalesinde, "ampirik benliği" "ben" ve "benim" olarak adlandırdığımız şeylerin farkını sorgulayarak incelemeye başlar. Ona göre ben ve benim olan arasında oldukça ince bir çizgi bulunur. Bu noktada benliğin sahiplikte mi yoksa sahipliğin farkında olan şeyde mi aranması gerektiği cevaplanması zor bir soru olarak kalır.¹⁰⁴ Ancak James söz konusu zorluğu oldukça geniş bir ampirik benlik anlayışı ile aşmayı hedefler. Nitekim o ampirik benliğin bu kapsamlılığını, her insanda bulunan kendi bireysel varoluş ilkesine dair saygı duygusuna dayandırır. Buna göre her insan nesnelere

¹⁰³ William James, "Benlik", çev. Ramazan Yılmaz, *Bilinç Akışı Zihin ve Deneyim Üzerine*, der. Celal Türer (Ankara: FOL Yayınları, 2021), 83; James bilen ve bilinen benlik arasında bir ayırım yapmış olsa da özünde bu ayırımın asli olmadığı açıktır. Çünkü nakdi değeri üzerinden bütün antinomileri deneyimde anlamlı kılmayı ve anlamsız tartışmalara yüz çevirmeyi amaç edinen pragmatik tavrın yeni bir antinomi oluşturmaktan kaçınacağı aşikardır. Bu sebeple James, bilen ve bilinen benliği ayırsa da birbirlerinden ayrı şeyler olarak zikretmez. İkisi müstakil şeyler değil "ayırt edilmiş yönler"dir. Çünkü bilen ile bilinen, bilinç ile nesne aynı deneyim dünyasında bulunur. Pragmatizm; somut olanın, ortaya bir fark koyanın peşinden koşar ve ikiye böldüğümüz kozmosun iki ayağını aynı deneyim dünyasında bir akışa, bir sürekliliğe tabi tutar. Bilinci, bir şey ya da kendilik olarak değil; deneyim alanındaki geçmiş ve şimdinin bir bütünü, akıştaki belli içeriklere dair bir isim olarak adlandırır. bkz. Türer, "Bilinç Akışı", 2/591.

¹⁰⁴ Bedenimiz, eylemlerimiz, tecrübelerimiz, düşüncelerimiz ya da hislerimiz "bizim" midir yoksa bizzat "bizi" mi ifade eder? James belirttiği üzere ben ve benim olan arasındaki ince ayırım bu soruya yanıt vermeyi oldukça zorlaştırır.

kendi özel değerini aşlayarak ben ve benim dediği özel alanlar oluşturur. Söz konusu “ben” öyle kuşatıcıdır ki sadece beden ve ruhsal güçlerimizi değil; ailemiz, arkadaşlarımız, sahip olduğumuz eşyalar, evimiz, bizim diye isimlendirebileceğimiz her şeyin bir toplamını ifade eder. James ampirik egonun bu kapsamlılığını, onun üç yönünü ön plana çıkararak vurgular: (a) ampirik benin unsurları/bileşenleri (b) ortaya çıkardığı his ve duygular: kendini beğenme, (c) sebep olduğu davranışlar: çıkarıcılık ve kendini koruma.¹⁰⁵ Söz konusu üç yön, bilinen benliğin anlaşılmasında önemli bir rol oynadığı için detaylı bir şekilde incelemeyi gerektirir.

1.3.1.1.Ampirik Benin Unsurları

James *Benlik* adlı makalesinde ampirik benin unsurlarını; *maddi (material)*, *sosyal/toplumsal (social)* ve *ruhsal (spiritual)* olmak üzere üçe ayırır.¹⁰⁶ Maddi ben en başta bedenimiz olmak üzere kıyafetlerimiz, eşyalarımız, ailemiz, arkadaşlarımız, evimiz gibi sahip olduğumuz şeyleri ifade eder. İnsan sahip olduğu şeylerle kendisi arasında bir özdeşlik kurar. Söz gelimi kıyafetlerinde kırıksıklık ya da kirlenme gibi istenmeyen bir durum söz konusu olduğunda ya da rahat edemediği bir kıyafet giydiğinde bu rahatsızlık benliğine sirayet eder. Yine aile ve yakın dostlarının kaybını kendi kaybı olarak hisseder. Onlar adına utanır, onlar için öfkelenir, onlardan biri öldüğünde kendinden bir parça kopmuş gibi hisseder. Emek vererek kurduğu yuvayı, ömrü boyunca biriktirdiği malları yitirmesi durumunda psikolojik olarak benliğinin bir hiçliğe dönüştüğü hissine kapılır.¹⁰⁷

¹⁰⁵ James, “Benlik”, 84.

¹⁰⁶ James’in yapmış olduğu bu sınıflandırmanın benzerlerini başka düşünürlerde de görmek mümkündür. Nitekim Schopenhauer bir insanı diğer insanlardan ayıracak özellikleri üç başlıkta toplar. Birincisi “bir kimsenin ne olduğudur.” En geniş anlamda kişinin sağlığı, mizacı, ahlaki karakteri, zekâsı, yetiştirme tarzı bu maddenin altında toplanabilir. İkincisi “bir kimsenin neye sahip olduğudur.” Her anlamda mal ve mülkü ifade eder. Üçüncüsü ise “bir kimsenin neyi temsil ettiğidir.” ki bu kişinin başkalarının düşüncesinde ne olduğu, başkaları tarafından nasıl tasarlandığı anlamına gelir. Schopenhauer’un böyle bir ayrıma gitmesinin sebebi, insanın mutluluğu nerede bulacağına dair bir sorgulama yapmasından kaynaklanır. Dolayısıyla onun düşüncesinde bilinç, ahlaki bir soruşturmanın nesnesi olarak karşımıza çıkar. Schopenhauer’e göre insan mutluluğu ancak kişiliğinde bulabilir. “İnsanın mutluluğu üzerinde ne olduğunun neye sahip olduğundan kesinlikle daha çok katkısı vardır.” Bkz. Arthur Schopenhauer, *Yaşam Bilgeliği Üzerine Aforizmalar*, çev. Mustafa Tüzel (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 10.

¹⁰⁷ James, “Benlik”, 85-86.

Tüm bu örnekler ampirik benin sahip olmaklık ekseninde ne denli kapsamlı olduğunu gösterir.

Ampirik benin diğer bir unsuru “sosyal ben”, kişinin çevresinden aldığı onaylanmayı ifade eder.¹⁰⁸ Bu açıdan bireyi bizzat toplumla bağlantılı gören James, benliğin de ancak bir toplum içinde inşa edebileceğini göstermiş olur. Zira toplumu bir bütün, kendisini de bu bütünün kurucu bir parçası olarak gören insan; fark edilmek, kendi varlığını kabul ettirmek, bulunduğu yerlerde iz bırakmak, diğer insanların zihninde varlığını devam ettirmek ister. Söz konusu isteğinde başarısız olursa umursanmadığını düşünür, topluma yönelik aidiyet duygusundan uzaklaşır. Çevresinden onay alamayınca kendini değersiz bir varlık olarak hisseder ve sosyal benliği gittikçe silikleşir.

Benliğin çevreden onay bekleyen kısmına işaret eden sosyal benlik, insanın kendinde barındırdığı hayatın tek başına yeterli olmadığı, bu yüzden başkalarının düşüncelerinde de yaşayabileceği muhayyel bir benlik oluşturma isteğini ifşa eder. Söz konusu ifşa, benliğin şu anda bulunan ve beklentileri doğrultusunda oluşturmak istediği iki ayrı parçasının bulunduğunu, daha açık bir deyişle mevcut ile ideal arasında gerildiğini gösterir. Zira insan bir yandan kendi asli varlığını tanımaya ve tanıdığı kadarıyla onu sürdürmeye çalışırken diğer yandan da muhayyel benliğini geliştirme ve güzelleştirmeye çabalar. Bazı filozoflar ideal ve mevcut arasındaki bu gerilimi benlik açısından bir çatışma ya da bölünme olarak addeder.¹⁰⁹ James ise söz konusu gerilimin olağanlığına dikkat çekerek kişinin farklı gruplara girmesi ile burada farklı sosyal benlikler sergilemesini bu duruma bağlar. Söz gelimi yetişkin bir birey mesleğinde farklı, kendi

¹⁰⁸ James, “Benlik”, 86.

¹⁰⁹ Örneğin Pascal muhayyel benliğimizi geliştirmek, güzelleştirmek için çok çaba sarf ettiğimizi, normal benliğimizin ideal benliğimiz altında ezildiğini ileri sürer. Bkz. Pascal, *Düşünceler*, çev. Devrim Çetinkasap (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 73; İdeal benlik ve asli benlik arasındaki çatışmanın bir benzerini de Montaigne’de görmek mümkündür. O bilgece bir hayat sürebilmek için kendimizi başkalarına sevdirmeye çalışmamamız gerektiğini söyler. Çünkü onaylanma ve takdir edilme düşüncesi etrafında şekillenen muhayyel benlik, asli benliğimizin temel özelliklerini göz ardı ederek mevcut benliği ezer ve ideal benliği yüceltmeye çalışır. Bkz. Montaigne, *Denemeler*, (Ankara: Tutku Yayınevi, 2011), 47.

arkadaşları arasında farklı, ailesinin yanında farklı bir benliğe bürünebilir. Bu açıdan insanın değişik benliklere bölünebileceğini ileri süren James¹¹⁰ bir kişinin onu tanıyan ve zihninde onun hakkında bir imaja sahip olan kişiler kadar çok sosyal benliğinin mevcut olabileceğini ifade eder.¹¹¹

James'in ampirik benin üçüncü unsuru olarak zikrettiği "ruhsal ben", pek çok düşünür tarafından benliğin asli parçası olarak görülmüş ve bakış bu asli parçaya çevrildiği için bütüncül bir benlik inşasının imkânı ortadan kalkmıştır. James ise yaygın kanının aksine ruhsal benini "saf ego" ya da "kişisel bir birlik ilkesi" olarak görmeyerek onu bilinç durumlarının, ruhsal yetilerin ve eğilimlerin bütünü olarak tanımlar.¹¹² Söz konusu bütünlük benliğin sadece bilen değil bilinen yönlerini de kapsadığı için klasik töz anlayışlarından ayrılır. Zira ruhsal ben o anda sahip olduğumuz düşüncenin bir nesnesi haline gelebilir. Neticede ampirik benin unsurları, "biz" dediğimiz şey ile "bizim" dediğimiz şeyler arasında keskin bir ayrım ya da kopukluğun bulunmadığını gözler önüne serer. Dolayısıyla James'in ifadeleri, bilen ve bilinen arasında asli bir ayrımın yapılamayacağı ve bu yüzden de ruh-beden gibi ikiliklere dayanan düalist düşüncelerin kabul edilemeyeceği gerçeğine gönderimde bulunur. Çünkü düaliteye dayanan yaygın kanaat, ruh ya da bedenden birinin seçilip yüceltilmesi diğersinin ise ikincil plana atılması hatta hor görülmesi düşüncesi üzerine kurulur. James benlik anlayışında ampirik benin tüm parçalarının sıcaklık derecelerine (birbirleriyle olan uyumlarına) göre birbirine bağlandığına dikkat çekerek bilinen benliği bir sürekliliğe tabi tutar.

Ampirik benlik düalizmi dışlamanın yanı sıra belirli açılardan bölünmüş benliğe kapı aralayabilir. Hatırlanacağı üzere kişinin çevresinden aldığı onay etrafında şekillenen sosyal benlik, çevre koşullarına göre değişebilir ki bu durum benliğin de değişmesine

¹¹⁰ James, "Benlik", 87.

¹¹¹ James, "Benlik", 86.

¹¹² James, "Benlik", 88; James'in özellikle töz düşüncesine yönelik eleştirileri ikinci bölümde ayrı bir başlık olarak ele alındığı için burada detaylandırılmamıştır.

sebepler olur. Sosyal benliğini etkin tutma adına kişi farklı çevrelerde farklı benliklere bölünebilir. Ancak burada James'in bölünmüş benliği bir açmaz değil olağan bir durum olarak karşımıza çıkar. Çünkü James'e göre hayatın en etkili güçlerinden biri olan cemiyet gücü, sosyal benliğimize uygun bir şekilde hareket etmemizi zorunlu kılar.¹¹³

1.3.1.2. Benliğin His ve Duygularını

James, ampirik benliği oluşturan unsurlardan sonra benliğin his ve duygularını incelemeye geçer. *Benlik* makalesinde benliğin his ve duygularını "kendiyle barışık olma/kendini beğenme" ve "kendiyle barışık olmama/kendinden memnuniyetsizlik" olarak ikiye ayıran filozof, bu duyguların sözde duygular olmaktan öte hareket ettirici etkiler olduğunu ve kendilerine has fizyonomik ifadelerinin bulunduğunu ileri sürer. Buna göre insanlar kendilerini beğendiği ya da kendilerinden memnuniyetsizlik duyduğu zaman, onların his ve duyguları tavırlarına, sözlerine ve bakışlarına yansır. Birinci durumda kendilerinden emin bir şekilde yürür; bakışları güçlü ve görkemli, sözleri ise vurgulu olur. İkinci durumda ise sosyal benlik silikleşir; sözlerindeki vurgu ortadan kalkar, adımları sağlam basmaz ve bakışları ise kaçamak olur. Kendisini başkalarıyla denk görmez, bir yandan varlığını devam ettirirken diğer yandan varlığından nefret eder.¹¹⁴

Yukarıdaki ifadeler benliğin his ve duygu durumlarının fizyonomik olarak bazı etkilere sahip olduğunu gösterir. Bu etkilerden ilki, bölünmenin bizzat bireyin kendisi, başka bir deyişle mizacı ile olan alakasıdır. Hatırlanacağı üzere James, her insanın mizacı doğrultusunda evreni tasavvur ederek söz konusu evrende kendisine yer aradığını, hatta yer inşa ettiğini ileri sürer. İstek ve beklentilerini evrene yönelterek benliğini oluşturan insan, kendi benliğinin bütünlüğünü sağlama ya da bölünmesinden öncelikle kendisi sorumludur. Söz gelimi bir kişi kendisinden memnuniyet duyabilecek bir mizaca sahip

¹¹³ James, "Benlik", 88.

¹¹⁴ James, "Benlik", 89.

ve bu doğrultuda bir evren tasavvur ettiyse, hem kendisiyle hem de evrenle bütünlük içinde yaşayabilecek bir benlik inşa etmesi oldukça muhtemeldir. Ancak kendi varlığını olumlayamayan, kendisinden memnuniyetsizlik duyan bir mizaç, evreni de bu doğrultuda tasavvur ederek bütünlük imkanını ortadan kaldırır ve benliğin bölünmesine sebebiyet verir.

Benliğin his ve duyguları doğrultusunda oluşan ikinci fizyolojik etki, benliği bir bütünlüğe kavuşturma ya da bölünmesine sebebiyet vermede, kendini beğenme ve kendinden memnuniyetsizlik duygularının ampirik ben ile olan ilişkisidir. Buna göre söz konusu his ve duygular maddi ya da sosyal benliğe yöneldiğinde, ampirik ben içerisinde bir birleşme ya da ayrılma meydana getirir. Söz gelimi maddi benliğe yönelik bir memnuniyet duygusu, maddi benliği bütünün bir parçası haline getirirken; memnuniyetsizlik duygusu ise benliği parçalayarak benliğin bölünmesine sebebiyet verir. Aynı şekilde kendinden memnuniyet duygusu sosyal benliği mevcut ve ideal yönleriyle güçlendirirken, memnuniyetsizlik durumunda sosyal benlik silikleşir ve mevcut benlik ile ideal benlik arasındaki gerilim benliğin bölünmesiyle sonuçlanır. James bu noktada ampirik benliğe yönelik araştırmasını benlikler arasındaki rekabet/çatışma ve benliklerin hiyerarşik yapısı konularına yöneltir.

1.3.1.3.Farklı Benliklerin Rekabet ve Çatışması

Hatırlanacağı üzere James ampirik benin unsurlarını ele alırken, farklı zaman ve mekanlarda farklı benliklere sahip olabileceğimizi ifade etmiş, bu durumun olağanlığına dikkat çekerek bölünmüş benliği bir çatışma alanı olarak değerlendirmemişti. Sosyal benliği de ideal ve mevcut arasında bir yere yerleştiren James, benliği “ya-ya da” bağlacıyla değil, farklılıkları içine alan “hem-hem de” bağlacıyla açıklamıştı. Buna göre bir insanın hem yakışıklı hem de şişman, hem iyi giyimli hem de sporcu olabileceğini ileri süren filozof, söz konusu özellikler arasında birbirine tezat oluşturacak herhangi bir yönün olmadığını savunmuştu. Bu yaklaşım, sosyal benlikteki bölünmenin James’in

düşüncesinde asli bir parçalanma durumu olmadığını ifade etmekteydi.¹¹⁵ James söz konusu yaklaşımın yanı sıra farklı benliklerin bazılarında “ya-ya da” bağlacının kullanılması gerektiğine dikkat çeker. Söz gelimi çocuklarının yanında nezaketle davranan bir baba, işyerinde kaba bir işveren olabilir. Ancak baba, çocuklarının kendisine olan sevgi ve saygısını sürdürmek için ailesine işçilerine davrandığı gibi davranmamalıdır. Diğer yandan işçilerin üzerindeki etkinliğini devam ettirmesi için de çocuklarının yanındaki nezaketini iş yerine taşımamalıdır. Bu örnekte görüldüğü gibi, bazı zamanlarda olası benliklerden birini benimsemek ve diğerlerini dışarıda bırakmak gerekebilir. James bu duruma şu sözlerle dikkat çeker:

Bir milyonerin görevi, azizin göreviyle çelişir; hayatın keyfini süren bir hedonist ve bir hayırsever birbirini engellemeye çalışır; bir filozof ve bir kadın katili aynı yerdeki bir toprak evde beraber bulunamaz. Böyle farklı karakterler, büyük ihtimalle hayatın başlangıcında bir insan için olası olabilir. Fakat bunlardan birini hayata geçirmek için diğerlerini az çok bastırılmalıdır.¹¹⁶

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere James, farklı benlikler arasında birbirini dışlayan bazı durumların bulunduğunu ileri sürer. Söz konusu ayrımların hayatın başlangıcında olası olduğunu ancak daha sonra koşullara göre farklı benlikler arasında bir tercih yapıp diğerlerini dışlamanın gerekliliğini vurgular. James, *Bilinç Akışı*'nda benlik inşasını zihnin seçici yapısından hareketle açıklarken, burada da hangi benliğin gerçek kılınıp hangilerinin bastırılacağını zihnin seçiciliği yapısına bağlar.

James'e göre farklı benliklerden hangisinin seçileceği konusunda bize yol gösterecek olan, yaptığımız seçimler ile bu seçimler sonrasında meydana gelecek durumların bize sağladığı kazanç ya da olası kayıpların hesaplanmasıdır. Bu hesaplamalar neticesinde ortaya çıkan fayda ve zarar durumları, benliği şekillendirir. James bu durumu “iddia” ve “başarı” kavramlarını kullanarak matematiksel bir formülle açıklar:

¹¹⁵ James, “Benlik”, 87.

¹¹⁶ James, “Benlik”, 94.

“Özsaygı=Başarı/İddialar/Hedefler”.¹¹⁷ Bu formüle göre iddialarımızı gerçekleştirdiğimiz ve başarılı olduğumuz zamanlar kendimize yönelik memnuniyetimiz ve özsaygımız artar. Bu durum mutluluğu, yani bütüncül bir hayatı beraberinde getirir. Ancak hayatın istediğimiz gibi gitmeyen, başarısızlık ve hayal kırıklıklarıyla dolu bir yönü bulunur. Böylesi durumlarda mutluluğu devam ettirecek, aradığımız ruh haline kavuşmamızı mümkün kılacak olan ya iddialarımızdan vazgeçmek ya da onları hafifleterek azaltmaktır. Bunun aksine iddialarımızı gerçekleştirmedeki buyurganlığımız ve sonrasında meydana gelen başarısızlığımız içsel bir savaşa neden olur.¹¹⁸

Anlaşılabacağı üzere James, benlikler arasındaki rekabet ya da çatışmanın temelinde kişinin kendi istek ve beklentilerini koyar. Hem benliğin hem de evrenin inşasında olduğu gibi burada da mizaçları meseleyle irtibatlandıran James, benliğin oluşumunun tamamen bizim yetkimizde olduğunu gözler önüne serer. Nitekim o söz konusu yetkiyi iki ayrı evren tasavvuruna dayanan iki ayrı benlik türü üzerinden inceler. Bunlardan ilki ruh dinginliğine ulaşmak için benliği sertleştirmeyi hedefleyen Stoacı; diğeri ise sempatik mizaçlı insanlarda karşılaşılan, kendi benliği zarar görse dahi diğer benlikleri reddetmeyen yumuşak görüştür.

Stoa felsefesi ruh dinginliğine ulaşabilmek için kendi gücümüzün dışında olan şeyler üzerindeki mülkiyet iddiamızdan vazgeçmemiz, kişisel ve siyasî yaşamımızı evrenin yasalarına göre düzenlememiz gerektiğini iddia eder. Çünkü onlara göre her şeyi belirleyen ve sadece iyi olanı amaçlayan evren yasaları, meydana genel her şeydeki iyilik ve doğruluğun teminatıdır. Bu yüzden kadere boyun eğmeyi bir erdem olarak kabul eden Stoa felsefesi, ancak fırtınanın bizi sürüklediği yerde yaşam kurmakla ruh dinginliğine

¹¹⁷ James, “Benlik”, 95

¹¹⁸ Örneğin bir boksör, dünyanın büyük çoğunluğunu müsabakalarda yeneceğini bilir. Ancak yenemediği biri karşısında kendi varlığının silikleştiğini hisseder. Herkesten dayak yiyebileceğini düşünen bir insanın durumu ise farklıdır. Bu durum o kişide içsel bir savaşa yol açmaz, çünkü insanları müsabakada yenmeye dair bir iddiası yoktur. Eğer boksör de bu iddiasından vazgeçerse o da ne kadar hafifleşip özgürleştiğinin farkına varır. Bkz. James, “Benlik”, 94.

ulaşılabileceğini vurgular. Onlara göre benliği sertleştirecek, sınırlarını çizerek sağlamlatacık olan söz konusu tavidir. James, Stoacı görüşlerin dar ve soğuk karakterler için benimsenmesi mümkün bir reçete olduğunu ifade eder.¹¹⁹ Çünkü Stoa felsefesi benliği korumak için dışlama ve inkâr etmeyi bir tutum olarak benimser.

Dışlayıcı ve inkâr edici Stoacı tavrın aksine sempatik mizaçlı insanlar, benliklerinin sınırları ne kadar silikleşse de hiçbir insanın kendilerine yabancı olmadığını söylerler. Başkalarından zarar görseler de onların varlığını reddetmezler. Meşhur bir İngiliz vaizin bir vaazındaki sözleri sempatik insanların tavrını anlamak açısından önemlidir:

Ada değildir insan, bütün hiç değildir bir başına. Her insan anakaranın bir parçasıdır, bir damladır okyanusta. Ölünce bir insan eksilirim ben çünkü insanlığın bir parçasıyım. Bu yüzden sorma çanların kimin için çaldığını, senin için çalıyor.¹²⁰

Görüldüğü üzere başkalarının duygularını anlayıp paylaşabilen sempatik mizaçlı insanlar “dünyanın kiri ve pası içinde”¹²¹ hem kendilerinin hem de başkalarının mevcudiyetini kabul ederler. Bu insanların önem ve değeri, “meliorizm” anlayışıyla irtibatlandırarak açıklanabilir. “Daha iyicilik” olarak çevrilebilecek söz konusu kavram, dünyanın daha iyi olma eğiliminde olduğu veya insan çabasıyla daha iyi hale getirilebileceği doktrinini ifade eder.¹²² Pesimist ya da optimist hayat tasavvurları karşısında bireysel sorumluluğu önceleyen, hayatın yaşanmaya değer olduğunu vurgulayan bu insanlar; hastalık, sefillik, ahlaksızlık, kötü yaşam şartları gibi hayatın kötülüklerine karşı direnebilme cesaretine sahiptirler. Bu açıdan yaşanılabilir ve daha iyi bir hale getirilebilir bir dünya tasavvur eden melioristler, benliği de bu doğrultuda ele alırlar.

¹¹⁹ James, “Benlik”, 96.

¹²⁰ Jonathan Haidt, *Mutluluk Varsayımı Modern Gerçekliği Kadim Bilgelikte Bulmak*, çev. Özcan Özgür (İstanbul: Hil Yayın, 2019), 137.

¹²¹ James, *Pragmatizm*, 81.

¹²² “Improvement” -Ologies and -Isms. Encyclopedia.com. (10.03.2022, 13:20). <https://www.encyclopedia.com/education/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/improvement>

Açıktır ki yukarıda ifade edilen James'in özsayı formülü ve Stoacı ya da sempatik mizaçlar, benlik duygusunun tamamıyla bizim yetkimizde olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Zira hayat içerisindeki istek ve beklentilerimiz, memnuniyet ve iddialarımız benliğin oluşmasında birinci derece öneme sahiptir.

Benlik duygusuna yönelik söz konusu şahsiliğin hem ampirik benin unsurlarında hem onun his ve duygularında hem de farklı benliklerin rekabet ve çatışmasında meydana gelen bölünmenin aslında insanın bizzat kendisinden kaynaklandığını gözler önüne serer. Nitekim James'in de belirttiği üzere iddialarımızdaki buyurganlık ve bunu takip eden başarısızlık bölünmüş benliğin en temel göstergesi olan içsel bir savaşı meydana getirir. Söz konusu savaşa göre insanın içinde bir yandan "ideali" kovalayan, diğer yandan da bu idealle çelişen "reel" bir benlik bulunur. Benliğin bölünmesi ise kişinin mizacı doğrultusunda tasavvur ettiği evrendeki konumu ve söz konusu konumundan memnuniyet ya da hoşnutsuzluk duyması ile alakalıdır.

Toparlayacak olursak, James'in ampirik benlik anlayışı, hem benliğin oluşumunu hem de onun bölünmesini anlama açısından oldukça önemlidir. Bu hususta o, öncelikle benliğin bilen ve bilinen, başka bir deyişle özne ve nesne yönlerinin bulunduğunu, bu haliyle ikili bir yapı arz ettiğini ileri sürer. Önce benliğin bilinen/ampirik yönünü incelemeye başlayan James, ben ve benim dediğimiz şey/şeyler arasında keskin bir ayrımın bulunmadığını, hatta "ben" in, "benim" olan ile bir özdeşlik ilişkisine girdiğini iddia eder. Bu açıdan sahip olduğumuz şeyleri ifade eden "maddi ben" i; çevremizden aldığımız onayı ifade eden "sosyal ben" i; bilinç durumlarının, ruhsal yetilerin ve eğilimlerin bütünü ifade eden "ruhsal ben" i kapsayan oldukça geniş bir ampirik benlik anlayışı ortaya koyar. Daha sonra ampirik benin ortaya çıkardığı memnuniyet ve hoşnutsuzluk duygularını benliğin kendisine yönelterek benlik duygusunun güçlenmesi ya da silikleşmesini inceler. Buna ilaveten ampirik benliklerin farklılaşabileceği durumlara dikkat çekerek, hangi benliğin kabul edilip hangisinin reddedileceğini zihnin

seçiciliğine bağlar. Böylece benlik duygusunu insan yetkisine bağlamakla aslında bölünmenin de kişinin mizacı ile alakalı olduğunu göstermiş olur.

1.3.2. Saf Ego/Bilen Benlik

James *Benlik* makalesinde saf egonun/bilen benliğin, ampirik benliğe/bilinen benliğe kıyasla daha zorlu bir araştırma konusu olduğuna dikkat çeker. Zira saf egonun tam olarak neye işaret ettiği meselesinin oldukça anlaşılması zor bir konu olduğunu ileri sürer. Bunun yanı sıra James söz konusu zorluğun düşünürlerin bilen benliği ele almadaki tavırlarını da etkilediğini iddia ederek; kimi filozofların düşünöme ya da bilinçli olmayı merkeze alarak benliği maddeden ayrı bir töz olarak tasavvur ettiğini, kimi filozofların ise benliği deneyimler arasında bir süreklilik, bir tutarlılık sağlanabilmesi için gerekli olan üst bir ilke olarak anladığını öne sürer. Yaygın kanı, bilen benliği bilincin geçici durumları ya da geçiş hallerinde değil, söz konusu geçici durumların arkasında bulunduğu iddia edilen, “ruh”, “transandantal ego” ya da “tin” olarak adlandırılan kalıcı bir özde aranması gerektiğini vurgularken James, bu meseleyi ele almadan önce bilincin geçici durumların üzerinde durulması gerektiğini vurgular.¹²³

James *Benlik* makalesinde bilincin geçici durumlarını, geçici düşüncenin birliği meselesi üzerinden ele alır. O bu meseleyle, basit nitelikleri kavrayan duyular ile birçok parçadan oluşan karmaşık nesnelere kavrayan duyular arasında bir fark olmadığını ortaya koyar.¹²⁴ Oysa düşünce tarihindeki genel kanı, basit ve bileşik nesnelere arasında bir ayrıma giderek bir düşüncenin içerdiği öge kadar fikrin bulunması gerektiğini savunur. Bu doğrultuda yaygın kanı bileşik fikirlerin birbirleriyle kaynaşmış fikirlerden oluşuyor gibi gözükse de özünde birbirlerinden ayrı olduğunu iddia eder.¹²⁵ James kendi

¹²³ James, “Benlik” 104.

¹²⁴ James, “Benlik”, 104

¹²⁵ Bu kanıya benzer bir görüş Locke felsefesinde karşımıza çıkar. Tasarımlarımızı basit ve bileşik olarak ikili bir yapıda ele alan Locke; tek bir duyu ile edinilen tasarımları “basit”; basit tasarımların bir araya getirilmesi ile meydana gelen ideleri de “bileşik” olarak tanımlar. Locke’un zihni aktif ve pasif olarak ikiye ayırmasının temelinde de bu düşünce yatar. Basit ideler edinilir, birleşik ideler ise meydana getirilir. Bu yüzden basit idelerde ruh pasif, bileşik idelerde ise aktiftir. Böylelikle bileşenleri birleştirebileceğimiz bir

düşüncesi ile yaygın kanı arasındaki farkı bir “kart destesi” örneği üzerinden açıklar.¹²⁶ Söz konusu örneğe göre bir kişi masa üzerinde duran bir kart destesini düşünmektedir. Yaygın kanı, kişide masanın üstünde duran kart destesinin, destenin içindeki kartların, masanın ve masanın bacaklarının ayrı ayrı düşüncesinin bulunduğunu ve en sonunda bu düşünceleri bir paket gibi bir araya getirdiğini ileri sürer. James, paket teorisinin ilk bakışta makul gibi görünse de gerçekliği tek bir seferde bilme imkânını yok ettiği için eksik kaldığını iddia eder. Nitekim paket teorisi, masanın bacağı ile destenin içindeki kart düşüncelerini birbirinden ayırır ve onları irtibatsız hale getirir. Hâlbuki kartları bilen, masayı ve ayaklarını da bilir çünkü bunlar birbiriyle ilişkili olarak ve aynı anda bilinir. James “çift dediğimiz şey birkaç fikir değildir” diyerek bu noktayı vurgular.¹²⁷ Söz konusu noktayı anlayabilmek için de bir limonata örneği verir:

Okuyucu “Ama limonatanın tadı limon artı şekerden oluşan bir tat değil mi?” diye sorabilir. Hayır! Benim cevabım bunun, hislerin birleşimi için nesnelere birleştirilmesi olduğu şeklindedir. Fiziksel limonata hem limon hem de şeker vardır. Ama onun tadı onların tatlarını içermez. Çünkü limonatanın tadında kesinlikle bulunmayan iki şey varsa, bunlar saf limonun ekşiliği ve diğer yandan saf şekerin tadıdır. Bu tatlar hiç yoktur. İkisine de benzeyen bir tat vardır ama bu his bütünüyle farklı bir hâleti ruhiyedir.¹²⁸

Görüldüğü üzere James, limonatayı “limon” artı “şeker”i içeren birkaç unsurun birleşmesi değil, bu birleşme sonrası meydana gelen yeni bir “tat duygu”su olarak yorumlar. Zira limonata içinde limon ve şekeri barındırsa da tadı ikisinden farklıdır. Limonun saf ekşiliği ile şekerin tatlılığı yerini ikisine benzeyen ama aynı zamanda ikisinden de tamamen farklı bir lezzete dönüşür. Söz konusu örnek James’in benliği nasıl

zeminin olduğu önyargısı, John Locke’un aktiflik anlayışında kendini gösterir. Locke bu aktifliği üç harekette açıklar: (1) Birkaç basit ideyi tek bir bileşik ide haline getiren edim. Algılama, hatırlama, düşünme, dikkat burada bulunur. (2) Basit ideleri ya da birleşik ideleri bir araya getiren edim. Burada birincinin aksine bir kaynaşma söz konusu değildir. Ruh bu edim ile ideler arasındaki ilgileri kurar. Neden etki tasarımı burada bulunur. (3) Bir ideyi gerçekte bağlı olduğu, birlikte bulunduğu öteki idelerden ayıran, soyutlayan edim. Bununla anlık, tümel kavramları kurar. Daha detaylı bilgi için bkz. John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu (Ankara: Serbest Kitaplar, 2020), 101-297.

¹²⁶ James, “Benlik”, 105.

¹²⁷ James, “Benlik”, 105

¹²⁸ James, “Benlik”, 105-106.

ele aldığını göstermesi açısından önemli ipuçları verir. Buna göre benlik düşünce, his ve anıların basit bir toplamı olarak düşünülemez. Zira toplamda her parçanın kendi varlığını özerk bir şekilde sürdürmesi, bilinç akışının birlik ve sürekliliği ile tezat teşkil eder. James'in düşüncesinde benlik her parçası müstakil bir şekilde duran ve atomlaşan düşünceler, deneyimler ya da hislerin bilinçte herhangi bir şekilde toplanması değil, bir sıcaklık ve samimiyetle birbirine bağlanması ve söz konusu bağ sonrasında ortaya çıkan yeni duyguyu ifade eder. Buna ilaveten James'in söz konusu düşüncenin birliği anlayışı, benliği sadece bilen yönüyle değil aynı zamanda bilme işlevi sonrasında ortaya çıkan duygu bağlamında ele aldığı için benliği duyuların dışarısında duran ve kendisine gelen verileri kombine ederek bilgi oluşturan bir töz olmaktan çıkarır. Bu noktada ortaya çıkan farklı zihinsel durumlar arasındaki ilişkinin nasıllığı meselesini James, “kombinasyon” teorisi üzerinden inceler.

James'in kombinasyon teorisi, farklı zihinsel durumların kendilerini bir araya getirerek yeni bir fikir oluşturamayacağı düşüncesi üzerine kuruludur. Filozofa göre farklı zihinsel durumların bir araya gelerek kaynaşması, onların hem mantıksal olarak anlaşılabilir hem de “kombinasyon”ların temel özelliklerini dışarıda bırakmasına sebebiyet verir. Halbuki düşünürün göre kombinasyonların en temel özelliği, dış bir etkenin varlığını gerektirmesidir ve bu açıdan kombinasyonlar, birleşik olduğu söylenen birimlerin, başka birimler üzerinde oluşturduğu etkileri ifade eder. Nitekim James bu duruma şu sözlerle dikkat çeker:

Gerçekte bildiğimiz tüm kombinasyonlar, kendilerinin dışındaki bazı varlıklar üzerinde “birleştirilmiş” olduğu söylenen bütünlükler tarafından yapılan “etkilendirir.” Bir vasıtanın veya bir aracın bu özelliği olmadan kombinasyon kavramının hiçbir anlamı yoktur.¹²⁹

¹²⁹ James, “Benlik”, 106.

Anlaşılaçağı üzere James bir vasıtanın etkisi olmadan kombinasyon hakkında konuşmanın gereksizliğini vurgulayarak -kuvvetler, maddi parçacıklar ya da zihinsel ögeler, hangi adlandırmayı kullanırsak kullanalım- olası sayıda varlıkların kendilerini bir araya toplayamayacağını ifade eder. Kart destesi ve limonata örneklerini hatırladığımızda, bir fikri oluşturan şeyin daha küçük fikirlerin basitçe toplanması ve kaynaştırılması değil; bir fikre dair bütünlük olduğunu hemen fark ederiz. Çünkü toplanma durumunda toplamın içerdiği parçalar her biri nasıl ise o şekliyle kalır ve toplamın kendisinin görünmemesine sebebiyet verir.¹³⁰

Şimdiye kadar ifade edilenlerden de anlaşılacağı üzere kombinasyon teorisi, bilinç durumlarının kendi başlarına bir araya gelemeyeceğini, bütünlüğün oluşabilmesinin dış bir etkene bağlı olduğunu gözler önüne serer. Söz konusu teoriden hareketle benliği ele aldığımızda benliğin de sadece bilinç durumlarının bir toplamı olarak görülemeyeceği gerçeği açığa çıkar. Zira toplam içerisinde unsurlar kendi varlığını özerk bir şekilde sürdürüyorsa ve bu açıdan benlik de unsurların bir toplamı olarak görülürse hem unsurlar arasındaki ilişkilerin nasıl sağlanacağı hem de benliğin sürekliliğinin neyi ifade ettiği meselesi ortaya çıkar. Dolayısıyla benliği anlayabilmek için sadece bilinç durumlarından değil, söz konusu durumlar arasındaki ilişkiyi sağlayacak dış bir etkenden de bahsetmek gerekir.

Düşünce tarihinde dış bir etkene müracaatla zihinsel durumları bir araya getirerek yeni fikirler üretecek bir vasıta arayışının her dönemde mevcut olduğunu görebiliriz.

Nitekim James *Benlik* adlı makalesinde söz konusu vasıtanın genellikle *ruh* olarak

¹³⁰ James, *A Pluralistic Universe* adlı eserinde de karmaşık zihinsel durumların daha basit olanların kendi kendine birleşmesinin sonucu olduğu fikrini ele alır. Spencer, Taine, Fiske, Barratt ve Clifford gibi düşünürler; ruh, benlik veya diğer birlik ilkelerine yer vermeden, ilk zihinsel birimlerin birbirini takip ederek birleşmeleri ve böylece daha yüksek ve daha karmaşık zihin durumları oluşturmaları düşüncesi etrafında büyük bir evrim teorisi ileri sürmüşlerdir. Örneğin A'nın ve B'nin temel hissi, bu doktrine göre A+B hissiyle, bu da benzer şekilde oluşturulmuş bir C+D hissiyle birleşir. Sonunda duyguların ötesinde başka hiçbir tanıklık ilkesi olmadan tüm alfabeyle yönelik bir farkındalık alanı oluşturulur. James'in bu noktada üzerinde durduğu en önemli husus, her birinin ayrı ayrı tanık olduğu şeye hepsinin birlikte tanık olmasının gerekliliğidir. Bkz. James, *A Pluralistic Universe*, 75-76.

anlaşıldığını ileri sürer. Spiritualistlerin¹³¹ perspektifinden ruhu ele alan James; onların fikirleri birleştiren kalıcı ve ruhsal bir varlığa işaret ettiğini ve söz konusu varlığı tin, ego ya da ruh olarak adlandırdıklarını ileri sürer. Spiritüalistler söz konusu varlık doğrultusunda eşyanın tek bir varlık tarafından bilindiğini iddia ederek bilincin geçici durumlarının fikirleri birleştiren bir vasıta olamayacağını ve bu yüzden de “bilen benlik” olarak anlaşılamayacağını savunur.

James, söz konusu makalede spiritüalistlerin ruh anlayışına yönelik bazı eleştirilerde bulunarak “bilen benlik”in kalıcı manevi bir ilkeyi mi, yoksa bilincin geçici durumlarını mı ifade ettiği meselesini tartışır. Onun en temel eleştirisi psikolojide tin, ego ya da ruh olarak adlandırılan bir varlığı kabul etmek için yeterli dayanakların olmayışındır.¹³² Hatta James, psikolojide böyle bir dayanağın bulunması durumunda ruh ile “bilen benlik” arasında bir özdeşlik kurulmasında hiçbir beis olmayacağını da ileri sürer. Ancak filozof böyle bir dayanaktan mahrum olduğumuzu düşünür ve bu yüzden gerçekten bilen benlik’in “geçici durumlarımız” olduğu iddia etmenin daha doğru olacağını ileri sürer.¹³³

Görüldüğü üzere James’in bilen benlik’i bilincin geçici durumlarından hareketle öne sürmesi, psikolojide ruhun varlığına yönelik yeterli dayanakların bulunmayışı sebebiyledir. Ancak James, psikolojide ruhun varlığını kabul etmek için bazı gerekçelerin ileri sürüldüğüne de dikkat çeker. Söz konusu gerekçelerin başında *kişisel özdeşlik duygusu* gelir. James bu noktadan hareketle özdeşlik meselesini ilkin bilinç durumları, ikinci olarak da benlik üzerinden inceler. Hatırlanacağı üzere James düşüncesinde, akış

¹³¹ Tinselcilik olarak Türkçeye çevrilen spiritüalizm, duyular yoluyla gözlenemeyen, deneyim yoluyla bilinmeyen ruh, tin, Tanrı türünden tözlerin varlığını kabul eden öğretilerdir. Spiritüalizm gerçekliğin doğası itibarıyla tinsel olduğunu, gerçekliğin temelinde tüm evrene yayılmış Dünya Ruhu bulunduğunu ileri sürer. Spiritüalizm her insanın bir tin ya da ruh olduğu, bu ruhun kişi öldükten sonra da var olmaya devam ettiğini ifade eder. Bkz. Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 848.

¹³² James, “Benlik”, 108; Böylece James açısından psikolojinin önemi yeniden açığa çıkmış olur. Ruha yönelik dayanakları psikolojide arama isteği, benliği psikolojinin sınırları içinde ele aldığı gösterir. Ayrıca psikolojide temellenmeyen bir meselenin metafizik düzlemde tartışılmasının beyhudeliğini ortaya koyar.

¹³³ James, “Benlik”, 109.

halindeki bilincin ilk özelliği her bilinç halinin kişisel bir bilincin parçası olmasıdır. Buna göre düşünceler, boşluklarda durmaz ya da serbest bir şekilde uçmaz. Her düşünce bir düşünüre aittir ve düşünür, bir sıcaklık ve samimiyetle kendisine ait olan düşünceleri diğer düşüncelerden ayırt eder. James söz konusu aidiyet vurgusunun, şu anda yargıda bulunan saf ego ile dünün ampirik benliği arasında bir özdeşlik ilişkisi kurulmasına sebebiyet verdiğini ileri sürerek özdeşlik meselesini benlik üzerinden ele alır.¹³⁴ Öncelikle ampirik benlikteki özdeşliği inceleyen James; söz konusu benliğin önceki ve mevcut durumları arasında bazı açılardan özdeşlik kurulsa da bunun tam bir özdeşliği ifade etmeyeceğini ileri sürer.¹³⁵ Söz gelimi yeni arkadaşlar edinme, yeni eşyalar satın alma, yeni hastalıklara yakalanma ya da iyileşme durumlarında ampirik benliğimizin önceki ve sonraki durumları arasında bir özdeşlik olmadığı açıktır. Ancak diğer yandan da ismimiz, yüzümüz ya da mesleğimizin çoğu zaman birbiriyle özdeş olduğu söylenebilir.

Ampirik benliğin özdeşliği hususu, esasen benliğin bir sürekliliğin içerisine yerleştirilmesi meselesidir. Zira özdeşlikle hem düşüncelerin sahipsiz olamayacağını söyleyerek düşünceleri düşünürlerle bağlarız hem de ampirik benliğin farklı durumları arasındaki aynılık ya da benzerliği vurgulayarak benlikte bir süreklilikten bahsetmeyi mümkün kılarız. Ancak James düşüncesinde söz konusu aidiyet ve süreklilik, her türlü farklılığı kendisinde yok eden metafizik bir ilke anlamına gelmez. Nitekim James bu hususu şöyle açıklar:

Bu, gerekçelerin desteklediğinden daha fazlası veya içinde tüm farklılıkların yok edildiği bir tür metafizik veya mutlak Birlik olarak ele alınmamalıdır. Karşılaştırılan geçmiş ve şimdiki benlikler aynı oldukları ölçüde aynı olup, daha fazlası kadar değildir. Onlar tür olarak aynıdır. Fakat bu genel aynılık, tıpkı gerçekte olduğu gibi genel farklılıklarla birlikte var olur. Bir akış açısına göre eğer Ben bir benlik isem, diğer bakış açısından bir hayli çok'umdur. Bu, süreklilik

¹³⁴ James, "Benlik", 109.

¹³⁵ James, "Benlik", 110.

niteliğine benzer şekilde benliğe saf bağlanmışlık veya kesintisizlik birliğini, tamamen belirli fevkalade bir şey olarak verir. Ama bir zerre ve noktadan daha fazlasını vermez.¹³⁶

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere James ne birbirinden kopuk süreksiz bir benlik anlayışından ne de her şeyi düzenleyen manevi ve kalıcı bir ilke olarak ruhtan bahseder. Anlığımızın tek başına birlik ya da çeşitlilik değil, bütünlüğü amaçladığını ileri sürerek benliğin geçmişle aynı olduğu ölçüde bir ve aynı, ayrıldığı ölçüde ise çok ve farklı olduğunu iddia eder.¹³⁷

James *Benlik* makalesinde özdeşlik meselesini ikinci olarak *bilen benlik* üzerinden ele alır. Bilen benlik, felsefe ve sağduyuya egemen olan anlayışta ampirik benliğin tüm somut belirlenimlerinin ait olduğu şey olarak tanımlanır. Hatta bilen benlik her an kendisinin dışına çıkabilen ve geçmişin bilinen benini kendine mâl eden ruhsal aktivitenin sabit sürekli bir ilkesi olarak anlaşılır. Ancak James'e göre söz konusu doktrinin doğrulanması oldukça zordur. Zira bilincin geçici durumlarının varlığı da bilen benliğin temel özdeşliklere sahip olması gerekliliğini ortadan kaldırır. James'in düşüncesinde geçici durumlar, dün ve bugünün bilinç durumları arasında bir özdeşlik olmadığını ortaya koyar. Çünkü bir bilinç durumuna geçildiğinde ötekisi çoktan yok olup gitmiştir, o halde özdeşlik farklı bir yerde aranmalıdır.¹³⁸ Nitekim James bu hususu şöyle ifade eder:

Ama onların işlevsel bir özdeşlikleri vardır. Çünkü her ikisi de aynı nesnelere bilirler ve bir dereceye kadar eski ben bu nesnelere biriyimdir. Onu benimseyerek ve onu benim diye isimlendirerek ve bildikleri bütün diğer şeylere karşı olarak ona özdeş bir şekilde tepki verirler. Bu işlevsel özdeşlik gerçekte, gerçeklerin bizden varsaymamızı gerektirdiği düşünendeki tek özdeşlik türü gibi görünüyor.¹³⁹

Görüldüğü üzere James düşüncesinde özdeşlik, farklı zihin durumlarının birbirleriyle aynı olmasını ya da ruh gibi kalıcı bir ilke tarafından aynılaştırılmasını değil;

¹³⁶ James, "Benlik", 110.

¹³⁷ James, *Pragmatizm*, 109.

¹³⁸ James, "Benlik", 111.

¹³⁹ James, "Benlik", 111.

farklı bilinç durumlarının *işlevsellik* bakımından birbirleriyle aynı olmasını ifade eder. Buna göre bir bilinç durumu, bir yandan kendinden önceki bilinç durumunu bilirken diğer yandan da kendinden sonra gelen bilinç durumları tarafından bilinir. Bu açıdan bilinç durumları, bir yandan bilen/özne diğer yandan da bilinen/nesneyi yansıtır. Daha açık bir ifadeyle James, bilinç durumlarının birbirlerine bağlanabilmesi için gerekli olan vasıtanın, metafizik ya da teolojinin bahsettiği ruh değil, ardışık düşünenler dizisi yani, psikolojinin kabul ettiği zihinsel durumların akışı olduğunu ileri sürer.¹⁴⁰

James'in bilinç durumlarını birbirlerine bağlayacak olan vasıtayı bilinç akışı olarak görmesi, farklı bilinç durumlarının nasıl bir araya getirileceği meselesini gündeme getirir. James söz konusu meseleyi "sıcaklık" ve "samimiyet" duyguları üzerinden açıklar. Bu iki duygu, deneyimlerimizi damgalayarak, yani bize ait olduğunu tasdik ederek başkasının deneyimlerinden ayırır. James bu hususun daha detaylı anlaşılabilmesi için kış geçirmek için çayıra salınan sığır sürüsü örneğine başvurur. Nasıl ki baharda sığırların toplanma zamanı geldiğinde, sürünün sahibi kendi hayvanlarını üzerlerindeki damgalarından tanıyor ve ayıklıyorsa biz de kendi deneyimlerimizi sıcaklık ve samimiyetin damgalarından tanır ve ayıklarız.¹⁴¹ Bu açıdan her bir bilinç durumu, daha önceki durumlar arasında kendisinden önce geleni bilir ve onu samimi ve sıcak bularak kendi benliğinin bir parçası olarak kabul eder. Her bilinç durumu, önceden aktarılan durumları bilmekle ve kendisine dâhil etmekle, zaten kendisinden önce oluşturulmuş bir haznenin ya da deponun sahibi olur. James bu durumu elastik bir top örneğine benzetir. Söz konusu örneğe göre elastik toplar sadece harekete değil, kendi hakkındaki bir bilgiye de sahip gibi gözükürler. Zira ilk top kendinden sonra gelen topa hem hareketini hem de bilincini iletir. Bu işlem son topa kadar devam eder. Son top, hem kendisinin hem de diğer topların bilincine varır.¹⁴² Söz konusu elastik top örneği, James'in bilgi anlayışını

¹⁴⁰ James, "Benlik", 111.

¹⁴¹ James, "Benlik", 112.

¹⁴² James, "Benlik", 113.

yansıtma noktasında oldukça önem arz eder. Nasıl ki yeni gelen top eski topun üzerine doğuyorsa, edindiğimiz yeni fikirler ve düşünceler de bizde bulunan bir fikir birikintisi üzerine doğar. Daha açık bir ifadeyle yeni fikir, fikir kütleleri üzerinde iz bırakır, eski kütleleri lekeler ama aynı anda da kendisini emen kütlelerin renginden etkilenir.¹⁴³ Böylece bilginin ileriye doğru attığı her adım neticesinde bir dengeleme durumu ortaya çıkar.

Açıktır ki James'in bilgi anlayışında her düşünce başka bir düşüncenin sahibi olarak doğar ve sahip olduğu her şeyi sonraki sahibine aktarır onun nesnesi haline gelerek yok olur. Bu açıdan James'in bilen ve bilinen benlik arasında keskin bir ayırım yapmadığı ortaya çıkar. Onun bilinen benliğe dair ifadeleri, ampirik benliğin sadece bilinen yönü ön plana çıkarılan pasif bir nesne konumunda olmadığını; bilen benliğe dair ifadeleri ise saf egonun, ampirik benlikten tamamen ayrı, aktif, kalıcı bir manevi ilke olmadığını gözler önüne serer. Dolayısıyla James benliği, felsefe ve sağduyunun bilen ve bilinen olmak üzere iki ayrı tözü olarak değil, aynı şeyin ayırt edilmiş iki yönü olarak ele alır. Bu husus James düşüncesinde bölünmüş benliği anlama açısından oldukça önemlidir. Zira benlik içinde birbirinden tamamen farklı iki ayrı töz barındırmıyorsa, benliğin bölünmesi de tözler arasındaki asli ayrıma dayanan bir gerilimi ifade etmez.

James *Benlik* adlı makalesinde benliğin ayrı tözlerden oluşmadığını ifade ettikten sonra *benliğin değişimi ve çoğalması* meselesi üzerinden makaleyi nihayete erdirir. Tıpkı benliğin töz olmadığı meselesi gibi benliğin değişimi ve çoğalması meselesi de onun özdeşlik düşüncesiyle doğrudan alakalıdır. Yukarıda ifade edildiği üzere bilincin geçici durumlarının arkasında manevi bir ilke olmadığını savunan James'e göre benliğin değişimi ve çoğalması, geçici bilinç durumlarının bazı büyük kısımları kendi görüş alanından çıkarması ya da bazılarını yanlış temsil ederek görevinden uzaklaşmasını ifade eder. Değişim ve çoğalma genelde dış bir gözlemci tarafından bilinen benliğe yönelik bir

¹⁴³ James, *Pragmatizm*, 131.

husus olarak değerlendirilebilir. Bu hususlar bazı açılardan oldukça önemli iken bazı açılardan önemsiz olabilir. James bu değişimleri iki başlıkta ele alır: (a) Hafızanın değişimi, (b) Mevcut bedensel ve ruhsal benlikteki değişimler.¹⁴⁴

James hafızadaki değişimleri, hatırlamadaki bazı sorunlar ya da hafıza kayıpları gibi meseleler üzerinden ortaya koyar. Ona göre hatırlama sorunları yaş ilerledikçe sıkça görülen bir durum olması sebebiyle benlik açısından önemli ipuçları içerir. Nitekim James, hafıza kaybı yaşandığında benlikte bir küçülme durumunun meydana geldiğine dikkat çeker.¹⁴⁵ Eğer James, yaygın kanının ileri sürdüğü gibi benliği sabit, kalıcı ve manevi bir ilke olarak anlasaydı, o zaman benlikte herhangi bir değişim meydana gelmeyeceğini savunması gerekirdi. Söz gelimi Aristoteles aklın diğer organlar gibi yaş ilerledikçe zayıflasa da bu zayıflamanın ruhun zayıflaması anlamına gelmeyeceğini iddia eder. Ona göre akılda ya da hafızada meydana gelen zayıflama sabit ilkede değil, o ilkeye sahip olanda gerçekleşen bir şeydir. Nitekim filozof bu durumu şu ifadeyle niteler: “Yaşlılık ruhun değil, ruhu olanın maruz kaldığı bir şeydir.”¹⁴⁶ Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Aristoteles, sahip olan ve sahip olunanı iki ayrı yere koyarak bir ikilik durumu meydana getirir ve manevi ilkeye gelebilecek her türlü zayıflık durumunu engellemek ister. Oysa James’in hafıza kaybı durumunda benliğin küçüldüğünü ileri sürmesi, onun düşüncesinde benliğin böyle bir ikili yapıya sahip olmadığını, hatta benliğin; sabit, kalıcı ve manevi bir ilke olarak anlaşılamayacağını gözler önüne serer.

Benliğin değişimi ve çoğalması hususunda ele aldığı hafıza değişimi ile ilgili diğer bir örnek ise sahte anılardır. Çoğumuzda bazı olayların gerçekten yaşanıp yaşanmadığına dair şüpheler bulunur. Oldukça gerçekçi bir rüya aradan zaman geçtikten sonra bir anıya, bir anı ise rüyaya dönüşebilir; kişi söylediği yalana bir zaman sonra gerçekten kendisi de

¹⁴⁴ James, “Benlik”, 114.

¹⁴⁵ James, “Benlik”, 114.

¹⁴⁶ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev. Ömer Aygün, Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019), 67.

inanabilir. James, zihnimize sahte anılar oluşturan bu gibi durumların kaynağının genel olarak deneyimlerimizi başkalarına anlatma şeklimiz olduğunu iddia eder.¹⁴⁷ James'in zihnin seçici yapısından hareketle mizaçlar ve gerçeklik arasında kurduğu ilişki hatırlandığında hafızada meydana gelen değişim ya da sahte anıların, orada kocaman bir boşluk olarak durmadığı, zihnin o boşluğu kendi içinde tutarlı olacak şekilde doldurarak sahte ve gerçek arasındaki çizgiyi ortadan kaldırmaya çalıştığını ileri sürmek mümkündür.

James benliğin değişimi ve çoğalması hususunda hafızadaki değişikliklerin genel özdeşliğimize fazla zarar vermediğini, ancak bazı durumlarda mevcut benliğimizde meydana gelen anormal değişikliklerin ciddi rahatsızlıklara yol açabileceğini ileri sürer. James'in bedensel ve ruhsal benlikteki değişimlere yönelik incelemeleri; şizofreni, şizoid kişilik bozukluğu, bipolar bozukluk ya da ambivalans gibi benliğin iki ayrı kutbu aynı anda yaşamasını ifade eden ve bu açıdan bölünmüş benlik olarak adlandırılan hastalıklara yönelik incelemelerin bir öncüsü olarak karşımıza çıkar.

James benlikte meydana gelen anormal değişiklikleri delilik, değişken benlikler, büyüçülük-medyum/cinnet¹⁴⁸ başlıkları etrafında inceler. Ona göre delilikte geçmişe yansıyan, melankolik veya iyimser sanrılar meydana gelir. Genelde yaşanan değişimler bilen değil, bilinen benlikte gerçekleşir. Bu değişimler arasında en kötüsü, geçmişe dokunmayıp şu andaki bilinen benin tamamen yeni bir şahsiyet olduğunu düşündüren duyarlılık ve dürtü sapmalarıdır. Söz konusu duyarlılık ve dürtü sapmaları, sinir sistemine kazınmış eski varoluş duygusu ile yeni bir beden arasında uzlaştırılmaz bir çelişki ortaya çıkarır. Bu çelişki içerisindeki hastalar kendi düşüncelerini kendisi için tekrarlayan başka bir benliğe sahip olduğunu, beden kısımlarıyla bilinç arasındaki ilişkiyi kaybettiğini düşünür. Bu hastalık durumu, ifade ya da alışkanlıklardaki çelişki gibi basit evrelerin

¹⁴⁷ James, "Benlik", 114.

¹⁴⁸ James, "Benlik", 115.

ötesinde ciddi patolojik vakaları temsil eder. Bu vakalarda hafıza kaybı aniden meydana gelir, bilinçsizlik ya da baygınlık hali bu kayba eşlik eder. Tüm bu süreçlerde ortaya çıkan değişim ise benliğin kendisinden kaynaklanır. James bu duruma on dört yaşından sonra sanki o ana kadar sahip olduğu bazı kısıtlamalardan kurtulmuş gibi hissedilen bir kadını örnek verir. Bu histen dolayı mizaç ve kişiliğinde değişimler meydana gelen hasta kadın, “ikincil” bir hayat yaşamaya başlamıştır. Hasta kadının zamanla bu iki hayatı arasındaki çatallaşmalar iyice keskinleşerek değişen mizaç ve karakteri yani ikincil hali, normal haline baskın gelmiş, bir süre sonra da birinci halini artık hissedemez olan kadın, iki yaşantı arasında inanılmaz zihin boşluklarına sahip olmuştur.¹⁴⁹

James’in benliğin değişimi ve çoğalması hususuna dair verdiği diğer bir örnek büyücülük ya da cinnet durumlarıdır. Söz konusu durumlarda mevcut benlik değişimlerinde olduğu gibi kişide ikili bir durum meydana gelse de birincil ve ikincil durumlar arasındaki değişimler nispeten daha ani ve kısadır. Büyücülük ve cinnet durumunda anlık bir parlama meydana gelir ve kişi normal haline döndüğünde ne yaptığını tam olarak hatırlayamaz durumdadır. Söz gelimi fiziksel dünya ile ruhani dünya arasında iletişim sağladığını iddia eden “medyumlar” çeşitli medyumvari cinnet halleri geçirir, farklı hallerde farklı kişiliklere bürünürler. İlk başta ölü ruh, medyuma istemsizce bir şeyler yazdırmakla başlar, sonra onu tamamen etkisi altına alır ve bir trans haline sokar. Medyum birincil haline geri döndüğünde ise yaşanan olaylarla ilgili hiçbir şey hatırlamaz.

James’in benlik değişimi ve çoğalmasını ele alırken incelediği hastalar ve onlar üzerindeki tahlil ve sonuçları, benliği psikolojik bir çerçevede ele aldığını gösterir. Bu hastaların şizofreni ve şizoid kişiliklere kadar götürülebilecek ciddi patolojik vakalar olması, onun bir hastalık olduğuna işaret ederken bazı durumlarda ise, bölünmenin klinik

¹⁴⁹ James, “Benlik”, 118-119.

bir vaka olmadığını, belirli mizaçlara sahip insanların genelinde görülebileceğini ortaya koyar. Bu açıdan benliğin bölünmesi bir yandan ciddi sonuçlara sebep olan klinik bir hastalığı diğer yandan da her insanda görülebilen gerilimli bir durumu ifade eder. Çalışmamızda inceleyeceğimiz kısım benliğin söz konusu gerilimli durumu olsa da James'in ciddi patolojik vakalara yönelik tahlillerinin de kendinden sonra gelen düşünürlerin benlik ile ilgili soruşturmalarına ilham kaynağı olduğunu belirtmek gerekir.

Geldiğimiz bu noktada James'in öncelikle bilinci bir mevcudiyet olarak ele almadığı, onu bir akışın içerisinde yerleştirerek işlevselliği üzerinden açıkladığı görülür. Bu doğrultuda akış halindeki bilinci incelemeye başlayan James, öncelikle bilinç durumlarının kişisel bir bilincin parçası olduğu ileri sürer. Söz konusu bilinç durumlarının daima değiştiğini, ancak değişimin bilincin sürekliliğine zarar vermediğini ortaya koyar. Daha sonra zihnin seçiciliği ön plana çıkararak kozmosun bilinç tarafından ikiye ayrıldığını, söz konusu iki parçanın ben ve ben-olmayan'a tekabül ettiğini ifade eder. Bu ayrımın asli bir ayrım olmadığına dikkat çeken filozof, ben ve ben-olmayan'ın saf deneyimin ayırt edilmiş iki yönü olduğunu iddia ederek bilen ve bilinen arasında töze dayanan bir ayrım olmadığını savunur.

James, zihnin kendi istek, beklenti ve tercihleri doğrultusunda evreni şahsileştirdiğini ve kendi benliğini inşa ettiğini ileri sürerek ben ve ben-olmayan arasındaki tamamlayıcı ilişkiye dikkat çeker. Buradan hareketle benlik anlayışını şekillendiren James, benliği ampirik benlik ve saf ego olmak üzere ikiye ayırır. Önce benliğin ampirik yönünü incelemeye başlayan James, ben ve benim dediğimiz şey/şeyler arasında keskin bir ayrımın bulunmadığını ileri sürerek maddi, sosyal ve ruhsal ben'i kapsayan oldukça geniş bir benlik anlayışı ortaya koyar. Daha sonra memnuniyet ve hoşnutsuzluk duyguları ile farklı benliklerin rekabet ve çatışması meselelerini benliğe yönelterek benliğin parçalanması ya da bütünlüğünün sağlanması meselelerini inceler. İkinci olarak saf egoyu inceleyen James, akış halindeki bilince yönelik düşüncelerini

tamamlar nitelikte, bilen benliğin bir mevcudiyet olamayacağını, onun deneyimin arkasında bulunduğu iddia edilen manevi bir ilkeye işaret etmediğini, bilen benliğin ancak bir işlevselliğe gönderimde bulunan ardışık düşünceler dizisi olarak ele alınabileceğini ileri sürer.

Tüm bunlardan sonra ikinci bölümde amaçladığımız şey psikolojiden hareketle ve metafiziği dışlamadan benlik bölünmesini tartışmak ve James açısından birleşmenin imkânını sorgulamaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLÜNMÜŞ BENLİK SORUNU

Her insan, benliğinin bir süreklilik ve bütünlük içinde olduğunu; kendi his ve duyguları, istekleri, düşünceleri, yaşadığı deneyimler ve geleceğe yönelik beklentileri arasında bir tutarlılığın bulunduğunu düşünmeye meyillidir. Bu meyil, her türlü değişimin ardında değişmeyen bir ilkenin mevcut olması gerektiğini seslendirir. Nitekim bu ilke sayesinde kendi varlığını bir gerçeklik olarak görür, kendisini başkalarından ayırır ve deneyimleri arasındaki tutarlılık sayesinde kendisine ontolojik bir güvenlik alanı sağlar. Gerçekten James'in düşüncesinde de bilinç akışı, mizaçlar, evren tasavvurları ve benlik konuları söz konusu ilkenin nasıl tasavvur edilmesi gerektiğini gözler önüne serer. Ona göre bu ilke, özne ve nesne arasında yapılan asli bir ayrımı, bir mevcudiyet olarak ele alınan bilinci, bir töz olarak deneyimin sahibi ve denetleyicisi benliği değil, bilme işlevini yerine getiren deneyimin ayırt edilmiş bir yönünü seslendirir.

İkinci bölümün temel gayesi James düşüncesindeki bölünmüş benlik sorununu serimlemek olduğu için, filozofun benlik anlayışının bazı açılardan yorumlanması ve değerlendirilmesi gerekecektir. Bu noktada benliğin bölünmesiyle ilgili önümüzde farklı perspektiflerin bulunduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan ilki düalist tavrın ruh ve beden ayrımına dayanarak bir benlik anlayışı inşa etmesi ve James'in söz konusu benlik anlayışına yönelik eleştirileridir. Nitekim James, Descartes'ın ruh ve beden arasındaki ayrımın yoğunluğunu artırması, bizi ikili bir hakikat anlayışını kabul etmeye zorlaması gibi sebeplerden dolayı eleştirilerinin merkezine Kartezyen benlik anlayışını yerleştirir. Bunun yanı sıra Aydınlanma döneminde Kant'ın transandantal egosu ile Hegel'in mutlak tinselliğinin rasyonalitenin "bilen ben" vurgusunu daha büyük boyutlara taşıması, aklın ilerlemeci yapısı ve ona yüklenen aşırı özellikler, aşkınsal ego ve mutlak tinsellik düşünceleri de James'in eleştirilerini şekillendirmede oldukça önemli bir rol oynamıştır.

Bölünmüş benlik sorunuyla ilgili ikinci perspektif, bizzat James düşüncesinden kaynaklanır. Buna göre James'in benliğin oluşan yönünü ön plana çıkarması ve söz konusu oluşumda zihnin seçiciliğine, yani şahsiliğine vurgu yapması; benliğin bir yandan evreni şekillendirirken diğer yandan da kendini inşa etmesi anlamına gelir. Bu husus yeteri kadar anlaşıldığında, benliğin bütünlüğünün ya da bölünmesinin yine benlikten kaynaklandığı gerçeği de açığa çıkar.

Yukarıda ifade edilen hususlardan hareketle ikinci bölümde, benliğin bölünmesinin ne anlama geldiği, farklı düşünürlerde söz konusu kavramdan bahsedebilmenin imkânı, bu probleme James'in yaklaşımı ele alınacak ve bölünmüş benlikte birleşme imkânı sorgulanacaktır.¹⁵⁰ Bunun yanı sıra James'in bölünmüş benliğe eleştiriler yöneltirken kendisinin de ikili bir benlik anlayışı sergilediği iddiaları incelenecek ve pragmatik tavır içinde bu iddialara cevap vermeye çalışılacaktır.

2.1. Düşünce Tarihinde Bölünmüş Benliğin İzleri

Düşünce tarihinde bölünmüş benlik anlayışıyla ilgili incelenmesi gereken ilk noktanın, varlığa düalist yaklaşım olduğunu söyleyebiliriz. Bilindiği gibi genel olarak düalizm bir şeyin kavramsal olarak iki karşıt ya da zıt yöne bölünmesi ya da bölünmüş olma durumunu ifade eder. Terim olarak düalizm, bir gerçeklik alanını iki bağımsız ilke açısından ele alan bir teori veya düşünce sistemidir.¹⁵¹ Felsefi ve metafizik açıdan ise zihin ve madde, beden ve ruh, iyi ve kötü gibi birbirinden bağımsız iki temel ilkeyi tanıtan öğretilerdir.¹⁵² Daha açık bir ifadeyle düalizm, dünyanın veya insanların temel bileşenlerinin

¹⁵⁰ Pek çok filozof, şair ve yazarda bölünmüş benliğe yönelik izler bulmak mümkündür. Örneğin Sheakspeare'in oyunları, Percy Bysshe Shelley'in şiirleri bölünmüş benlik açısından incelenmiştir. Her ne kadar bölünmeyi ifade etmesi açısından bu isimler önemli olsa da bu isimleri zikretmeye çalıştığımızda konu akışı açısından bazı zorluklarla karşılaşılacaktır. Bu yüzden bölünmüş benliğe temel olabileceğini düşündüğümüz için Platon'u, ikili benliği açık bir şekilde ifade ettiği ve Platon-modern dönem arasında bir köprü oluşturduğu için Augustinus'u ve düalistik felsefenin sistemleştiricisi olduğunu düşündüğümüz için de Descartes'ı anlatmakla yetindik.

¹⁵¹ "dualism" The Oxford Pocket Dictionary of Current English. Encyclopedia.com (16 Haziran, 2021). <https://www.encyclopedia.com/humanities/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/dualism>

¹⁵² "dualism" World Encyclopedia. Encyclopedia.com. (16 Haziran, 2021). <https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/dualism-0>

ikili bir yapıya sahip olduğunu ve bu ikilik arasında ontolojik bir karşıtlık ve değer eşitsizliği bulunduğunu ileri sürer. Bu husus düalizmin düşünce tarihinde pek çok farklı şekilde ele alındığını ama en genelde öz ve nitelik olmak üzere ikiye ayrılabilceğini ortaya koyar. Söz gelimi yaratıcı ve mahluk arasındaki karşıtlığı ifade eden teolojik düalizmden, ruh ve madde arasındaki radikal ayrılığa atıfta bulunan fiziksel düalizmden, beden ve ruh arasındaki karşıtlığı farklı varlık ilkeleri olarak belirleyen antropolojik düalizmden ya da iki ilkenin veya dürtünün insan içindeki karşıtlığını ifade eden ve buna karşı mücadele eden psikolojik düalizmden bahsedilebilir.¹⁵³ Tüm bunlardan sonra düalist öğretinin zihinsel olanın fiziksel olana indirgenemeyeceğini ya da zihinsel ve fiziksel olanın tek bir tözün iki ayrı niteliği olduğu düşüncesini savunduğunu söyleyebiliriz.

Felsefi bir öğreti olarak düalizmin köklerini kadim düşüncede ve dini söylevlerde görmek mümkündür. Söz gelimi düalizm Maniheizm, Zerdüştlük ya da Hristiyan Gnostisizmi'nde ontolojik bir değersizliği ifade eden şeytani bir figür ile yüceliği ifade eden aşkın bir varlık arasında; Pisagorculuk'ta asli ve özsel ilke olan ruh ile bu ilkeyi engelleyen beden olmak üzere iki farklı bileşenden meydana gelen insanda, en genel anlamda ontolojik açıdan değerli ve değersiz varlıklar arasında bulunan gerilimde tezahür eder.

Kadim dönemde insanın ontolojik değer bakımından iki ayrı parçadan oluştuğu düşünülürse, söz konusu gerilimin bölünmüş benlik sorununa yol açacağı açıktır. Her ne kadar dini söylevler ya da Pisagor düşüncesinde net bir şekilde görülse de düalistik tavrı incelemede Platon'a ayrı bir yer açmak önem arz etmektedir.

Platon düşüncesinde bölünmüş benlik sorununu anlayabilmek için onun *Phaidon* diyaloguna müracaat edilebilir. Nitekim o yetenekleri, amaçları ve ölüm sonrası

¹⁵³ Bkz. Bianchi, Ugo; Stoyanov, Yuri "Dualism" Encyclopedia of Religion Encyclopedia.com (16 Haziran, 2021). <https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/dualism>

durumları açısından filozof ve filozof olmayanlar arasında bir ayrım yaparak hiyerarşik olarak düzenlenmiş üç erdem türüne işaret eder. Bunlar köle erdemi; politik veya sivil, alışılmış erdem ve hakiki veya felsefi erdemdir.¹⁵⁴ Köle erdemine sahip olanlar acı korkusundan veya zevk arzusundan bir eylemden kaçınır veya bunun peşinden gider. Alışılmış erdeme sahip olanlar, eylemlerinde bilinçsiz bir tür alışkanlık durumundan hareket eder. Hakiki erdeme sahip olanlar ise filozoflar gibi hareket ederler. Platon'a göre filozofları filozof olmayanlardan ayıran en temel husus ise onların ideaları tanınmalarıdır. Zira ideaları tanımak gerçeklik ve görünüş, başka bir deyişle ontolojik açıdan değerli ve değersiz olan arasındaki ayrımı fark etmek anlamına gelir. Pek çok açıdan değerlendirilebilecek söz konusu ayrımın ele aldığımız mesele açısından en önemli noktası ruh ve beden arasındaki ayrıma tekabül etmesidir.

Platon *Phaidon* diyalogunda ruh ve beden arasındaki ayrımı, Kebes'in Sokrates'e yönelttiği eleştiriler ile onun bu eleştirilere yönelik cevaplarında ortaya koyar. Buna göre Sokrates bir yandan intihar düşüncesine karşıdır ancak diğer yandan ölümü kolaylıkla kabul etmenin gerekliliğini savunur. Kebes'e göre bu durum Sokrates'in sözlerinde açık bir çelişkiye işaret eder. Sokrates söz konusu eleştiriye cevaben ilkin, Tanrı'nın bizim efendimiz ve bizim de onun kölesi olduğumuzu, bu yüzden kişinin kendi hayatına kıyamayacağını¹⁵⁵ ikinci olarak da hakikate ancak öldükten sonra erişilebileceğini, daha akıllı insan ve tanrıların bulunduğu öteki dünya inancından dolayı filozofun ölümü kolaylıkla kabul etmesi gerektiğini ileri sürer.¹⁵⁶

Platon düşüncesinde ruh ve beden arasındaki ayrımın anlaşılması için ölüme yüklediği anlama odaklanmak gerekir. Platon'a göre ölüm, ruhun bedenden ayrılarak

¹⁵⁴ Iakovos Vasiliou, "From the Phaedo to the Republic: Plato's tripartite soul and the possibility of non-philosophical virtue", *Plato and the Divided Self*, ed. Rachel Barney, Tad Brennan, Charles Brittain, (New York: Cambridge University Press, 2012), 9.

¹⁵⁵ Platon, *Phaidon*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 49.

¹⁵⁶ Platon, *Phaidon*, 51.

kendi başına varlığını devam ettirmesi anlamına gelir.¹⁵⁷ Bu açıdan Platon düşüncesinde ruh asli ve temel olana, beden ise gelip geçici olana gönderimde bulunur. Nitekim filozof, bedeni hazlardan uzak durarak kendisini bedenden olabildiğince ayırmayı ve ruh üzerine yoğunlaşmayı şu sözlerle ifade eder: “Felsefeci ruhunu ve bedenini mümkün olduğunca ayırır, bu açıdan diğer insanlara benzemez.”¹⁵⁸

Platon’un ruh ve beden arasında yaptığı ayrımın temelinde, beden hakikate ulaşmada bizi engellemesi, aşağılara çekmesi düşüncesi bulunduğu söylenebilir. Zira filozofa göre beden ölümlüye, düşünmeyene, dağılana ve sabit kalmayana benzerken ruh; tanrısal olana, ölümsüze, düşünene, dağılmayana, sade ve sabit olana benzer.¹⁵⁹ Bu yüzden ruh bedenden ne kadar uzaklaşırsa o kadar açık ve seçik bir şekilde hakikate yakınlaşır. Aksine, bedeni isteklerimize yönelmek ruhu engellediği, zihnini bulandırdığı ve yanılttığı için onu hakikat arayışından uzak tutar. Platon’a göre bu dünyada bedenlenmiş bir şekilde hakikate ulaşmak mümkün olmadığı için, arı bir hakikate ancak ölümden sonra erişebilir. Bu husus filozofun ölümden korkmaması, hatta ölümü bekleyerek hayatını geçirmesi gerektiğini ifade eder. Nitekim Platon’un da belirttiği üzere öleceği için öfkelenen birisi bilgeliği değil bedenini seviyordur.¹⁶⁰ Onun düşüncesinde hakikat gerçekten öğrenilmek isteniyorsa bedenden ayrılmak, ruhla ve şeylerin özülle ilgilenmek gerekir.¹⁶¹

Platon’un ruh ve beden arasında yaptığı ayırmadan hareketle düşünme, sabitlik, ölümsüzlük ile ruh arasında bir özdeşlik ilişkisi kurduğunu söylemek mümkündür. Filozofun söz konusu yaklaşımı Cevizci’ye göre, cisimle hiçbir ortak yanı bulunmayan, düşünce ve algısal bilincin saf öznesi, basit ve immateryal bir töz olan modern zihin görüşünü öncelemiştir; ruhun gerçek benlik veya gerçek kişilik olarak tanımlanmasında

¹⁵⁷ Platon, *Phaidon*, 52.

¹⁵⁸ Platon, *Phaidon*, 53.

¹⁵⁹ Platon, *Phaidon*, 77.

¹⁶⁰ Platon, *Phaidon*, 58.

¹⁶¹ Platon, *Phaidon*, 56.

önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca söz konusu ayırım, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi tek tanrılı dinlerin ölüm sırasında bedenden ayrılan, ebedi varoluş yeteneğine sahip tinsel bir töz olarak ruh telakkisini oluşturmada etkili olmuştur.¹⁶²

Yukarıdaki ifadeler ışığında Platon'un ruh-beden ayırımında ruhu önceleyerek benlik ile ilişkilendirdiği ve söz konusu ilişkilendirmenin kendinden sonraki düşünürlere ilham kaynağı olarak daha ileri boyutlara taşındığı ileri sürülebilir. Ruh ile benliğin özdeş olduğu düşüncesine kadar varacak söz konusu boyutun anlaşılabilmesi için, Platon'dan modern zihne geçişte bir köprü işlevi gören Augustinus'un¹⁶³ benliğe yönelik ifadelerinin anlaşılması gerekir.

Platon'dan modern zihne geçişin Augustinus üzerinden sağlanması, onun varlığa bakışını benlik üzerinden şekillendirmesi sebebiyledir. Zira hakikatin insanın dışında değil bizzat içinde olduğunu ve söz konusu hakikate ancak Tanrı aracılığıyla erişilebileceğini ileri süren Augustinus¹⁶⁴ bu doğrultuda Tanrı'yı ruhtaki ışık, bilme eyleminin ana desteği ve asıl ilkesi olarak tasavvur eder.¹⁶⁵ Böylelikle Tanrı'yı anlamamanın benliği anlamaktan geçtiğini, benliği anlamamanın da Tanrı'ya ulaşmakla sonuçlanacağını kendi düşüncesinde göstermiş olur. Nitekim Augustinus, hakikate ulaşmak için önce benliğin incelenmesi gerekliliğine dikkat çeker. Söz konusu incelemede ruh ve beden ayırımından hareket eden filozof, ruh ve bedeni bir bütünün iki ayrı parçası olarak ele alır. Nitekim ona göre ruh içteki ben'i, beden ise dıştaki ben'i ifade eder.¹⁶⁶ Bakışını içteki ben'e çeviren Augustinus, ruhun bedensel duyuları kullanarak doğayı izlediğini ve incelediğini, Tanrı'yı aradığını ileri sürer. Bu açıdan içteki ben'i değerli gören filozof, ona doğru atılan her adımın Tanrı'ya doğru atıldığına dikkat çekerek Tanrı'nın sadece evreni değil aynı zamanda benliği oluşturan yapı taşlarında bulunduğunu göstermiş olur.

¹⁶² Platon, *Phaidon*, 22.

¹⁶³ Taylor, *Benliğin Kaynakları*, 199.

¹⁶⁴ Taylor, *Benliğin Kaynakları*, 202.

¹⁶⁵ Taylor, *Benliğin Kaynakları*, 203.

¹⁶⁶ St. Augustinus, *İtirafılar*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Alfa Yayınları, 2014), 391.

Augustinus'un söz konusu yaklaşımı şüpheli öğretilere karşı benlikten hareket edildiğinde hakikate erişilebileceğini ileri süren "proto-kartezyen"¹⁶⁷ bir tavrı gözler önüne serer. Bu yaklaşıma göre benliğin kendi mevcudiyetinden şüphelenemeyeceği, çünkü mevcut olmasaydı aldatılmasının da imkânsız olacağını gösterir.¹⁶⁸

Augustinus'un benliği merkeze koyarak hakikate erişilebileceğini savunan yaklaşımının yanı sıra, Kartezyen tavrı öncelediği diğer bir nokta ise hafıza anlayışıdır. Ona göre hafıza sadece yaşanmış olayları değil geçmiş deneyimlerle ilgisi olmayan konuları da içerir. Söz konusu hususun en önemli örneklerinden birisi düzen ilkeleridir ki bu anlayış ilerleyen dönemlerde doğuştan gelen fikirler doktrinine temel oluşturacaktır.¹⁶⁹ Augustinus'a göre ne olduğumuzun (gizemli) idrakini bize sağlayan şey hafızadır ve hafızaya bu gücü veren şey de Tanrı'dır. Dolayısıyla kişi, hafızasının derinliklerine ne kadar inerse o kadar Tanrı'ya yakınlaşır ve onun derinliklerinde Tanrı'yı bulur.¹⁷⁰ Bu durum Augustinus'un hafıza anlayışında da benliği hakikat arayışının merkezine yerleştirdiğini gösterir. Zira filozof bu duruma şu sözlerle dikkat çeker:

Evet, varolan cisimlerin görüntüleri daha kesindir, ama sen bu tür görüntüler de değilsin. Sen ruh da değilsin, ruh ki bedenlerimize can verir ve bedenlerdeki can bedenin kendisine göre daha üstündür. Sen ruhlara can verensin, canların canısın. Sen canın kendisisin ve hiç değişmezsın, sen benim ruhumun canısın.¹⁷¹

Görüleceği üzere yukarıdaki metin benlik ile Tanrı arasındaki yakın ilişkiyi ifşa eder. Bu ifşada Augustinus bakışını bilen özneye çevirmiş, benliğin içine doğru atılan adımı Tanrı'ya atılan bir adım olarak yorumlamıştır. Bu husus benliğin dini bir boyutta ele alındığını; Tanrı'nın her şeyin yaratıcısı olduğu gibi benliğin de asıl şekillendiricisi

¹⁶⁷ St. Augustinus'un söz konusu yaklaşımından hareketle hakikat arayışında benliği merkeze koyarak "cogito"nun bir önceleyicisi olduğu ileri sürülebilir. Bkz. Taylor, *Benliğin Kaynakları*, 207.

¹⁶⁸ Taylor, *Benliğin Kaynakları*, 207.

¹⁶⁹ Taylor, *Benliğin Kaynakları*, 210.

¹⁷⁰ Taylor, *Benliğin Kaynakları*, 211.

¹⁷¹ St. Augustinus, *İtirafı*, s. 108.

olduğunu ortaya koyar. Bu yönüyle benlik, ulaşılması gereken nihai bir nokta olmaktan çok, Tanrı'ya ulaştıran, derine indikçe yukarı çıkılan bir yolu temsil eder.

Açıktır ki Augustinus'un yaklaşımı benliği anlamının yanı sıra onun bölünmesine yönelik de önemli ipuçları içerir. Nitekim Augustinus'un tin ve ten arasındaki çatışmaya vurgu yapması; benliğin arkasında başka bir gücün bulunduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu durum *Kitab-ı Muladdes'in* Romalılar bölümünde şöyle zikredilir: "İstediğim iyi şeyi yapmıyorum, istemediğim kötü şeyi yapıyorum. İstemediğimi yapıyorsam, bunu yapan artık ben değil, içimde yaşayan günahdır."¹⁷² Ayrıca Galatyalılar bölümünde iradenin tamamen benlik dediğim şeyle alakalı olmadığını gösteren başka bir bab bulunur:

Şunu demek istiyorum: Kutsal Ruh'un yönetiminde yaşayın. O zaman benliğin tutkularını asla yerine getirmezsiniz. Çünkü benlik Ruh'a, Ruh da benliğe aykırı olanı arzular. Bunlar birbirine karıştırtır; sonuç olarak, istediğinizi yapamıyorsunuz.¹⁷³

Augustinus'un benlik anlayışında bedenın dürtüleri ile ruhun dürtüleri arasındaki çatışmaya¹⁷⁴ başvurması, muhtemelen kötülük problemini *Kitab-ı Mukaddes'e* bağlı olarak çözmeye çalışmasının ürünüdür. Augustinus'un kendi hayat hikayesinin de bir örneğini oluşturduğu bu çatışma,¹⁷⁵ yeni irade ile eski irade arasındaki gerilimi ifade ederken Tanrı ile beraber bulunan, günah ile birlikte ondan ayrılan ve ona yönelik sevgi ve ibadetle yeniden birleşen üniter bir iradeye işaret eder. Bu iradenin James'in bölünmüş benliğin birleşmesine yönelik açıklamalarında da yer alacağı; her iki düşünürün bölünme

¹⁷² Romalılar 7:19-20.

¹⁷³ Galatyalılar 5:16-17.

¹⁷⁴ St. Augustinus, *İtirafılarım*, s. 306-307

¹⁷⁵ St. Augustinus hidayete erdiğini düşündükten sonra tamamen yeni bir hayata başlar, yeni bir iradeye sahip olur. Zevklerin peşinden koştuğu, şehvani duygularla dolu hayatını ayrı bir irade, sadece Tanrı'ya hizmete adanmış hayatını diğer bir irade olarak adlandıran St. Augustinus, bu iki iradenin çatışmasına dikkat çeker. Yeni bir hayata, iradeye sahip olmasına rağmen eski iradesinin üstesinden gelecek kadar güçlü olmadığını ifade eder. St. Augustinus'un ifadesiyle dikkatini dağıtan -ki bunu bir bölünme olarak da adlandırabiliriz- bu iki iradenin sürekli çatışmasıdır. Bkz. St. Augustinus, *İtirafılarım*, s. 305-307.

derken bir mutsuzluk ya da uyumsuzluk, birleşme derken de saadet ya da uyum halini kastedeceklerini çalışmanın ilerleyen kısımlarında göreceğiz.

Hulasa Augustinus'un ruh-beden ayırımına yönelik ifadeleri, şüphecilere yönelik argümanları ve hafıza anlayışının Kartezyen felsefenin benlik anlayışına zemin oluşturduğunu çıkarımlayabiliriz. Nitekim Descartes, gerçekliğin elde edileceği zemini Augustinusçu benlik anlayışından etkilenerek, kendisinden şüphe edilemeyecek bir gerçekliğe, yani "cogito"ya ulaşmıştır. Tüm hakikatlerin kendisinden türetileceği bu bilincin saf ve değişmez olması gerektiğini söyleyen Descartes, töz düşüncesi etrafında şekillendirdiği gerçeklik anlayışında ruh-beden arasında kesin bir ayrıma gitmiş, Augustinus düşüncesinde benlikten Tanrı'ya ulaştırılan rasyonellik anlayışını, her şeyin kontrolü eline alan bir fail anlayışına dönüştürmüştür.

Toparlayacak olursak, bölünmüş benliğin izlerine kadim dönemlerden beri rastlandığını söylemek mümkündür. Buna göre ontolojik açıdan değerli ve değersiz olan arasındaki ayırım ve söz konusu ayırımın meydana getirdiği gerilim, benlikte bir bölünmeye sebebiyet vermiştir. Söz konusu gerilimi felsefi bir düzlemde ele alan Platon ruh ve beden ayırımında asli, özsel ve ölümsüz olanın ruh olduğunu söyleyerek hakikate ancak ölümden sonra ulaşabileceğini iddia etmiş ve böylece ruh ile benlik arasında bir irtibat kurulmasının zeminini oluşturmuştur. Söz konusu zemin üzerine düşüncelerini bina eden Augustinus, hakikate/Tanrı'ya ancak benlikten hareket edildiğinde ulaşabileceğini vurgulayarak benliği düşüncenin merkezine yerleştiren felsefi ekolleri öncelmiş ve böylece kadim dönemden modern döneme geçişte bir köprü işlevi görmüştür.

2.2. James'in Düalist Düşüncelere Yönelik Eleştirileri

Modern dönemde Descartes, hakikate ulaşmada benliği merkeze alan Augustinusçu içedönüklük düşüncesini köklü bir değişime uğratmıştır. O, artık ne Platoncu anlamda

ruhun kendisine yöneldiği İyi idesinden ne de Augustinus'un ruhtaki bir ışık olarak ele aldığı ideden bahsedilebileceğini ileri sürerek, söz konusu değişimin temeline *cogito*'yu yerleştirmiştir. Böylelikle dış şeylerin bilgisine ancak içimizdeki fikirler aracılığıyla ulaşılabileceğini iddia eden filozof, böylece Platon ve Augustinus'taki "ide" fikrini, zihnin dışında bulunan ve keşfedilen bir şey olmaktan çıkararak inşa edilen bir şeye dönüştürmüştür. Böylece kadim dönemde ruh ya da idelerdeki düzene uyum sağlamayı ifade eden rasyonelliğin, Descartes ile birlikte benliğin inşa etme gücü ve kapasitesine gönderimde bulunmaya başladığı görülür.¹⁷⁶

Descartes'ın inşa edici benlik tasavvurunda, onun gerçeklik anlayışının önemli bir rol oynadığını fark etmek gerekir. Buna göre her şeyin kendisinden türetilebileceği, sağlam ve değişmeyen bir nokta arama çabası içinde olan filozof, gerçekliğe giden yolun ancak şüphecilik metodu ile gerçekleştirilebileceğini ileri sürer. Hatırlanacağı üzere, farklı durumlardan şüphe ettikten sonra hakkında şüphe edilemeyecek noktanın "kuşku duymak" olduğu sonucuna varan Descartes,¹⁷⁷ kuşku duymak ile bilinçli olma halleri arasında bir ilişki kurarak kuşku duymanın, hissetmenin, duyumsamanın, algılamanın düşünmenin türü olduğunu ileri sürerek *cogito ergo sum – düşünüyorum o halde varım* ilkesine ulaşır.¹⁷⁸ Yine filozof, düşünmenin olduğu yerde düşünen bir öznenin/benliğin de var olması gerektiğine dikkat çekerek¹⁷⁹ töz anlayışı üzerinden öznenin/benliğin mahiyetini sorgulamaya başlar.

Descartes felsefesinde şeylerin arkasında bir dayanak olarak bulunan, kendinden başka hiçbir şeye dayanmayan ve değişmez olan *töz*, biri yaratılmamış diğer ikisi yaratılmış olmak üzere üçe ayrılır. Yaratılmamış olan töz Tanrı'yı,¹⁸⁰ diğer iki töz ise ruh

¹⁷⁶ Taylor, *Benliğin Kaynakları*, 231.

¹⁷⁷ Rene Descartes, *Meditasyonlar Metafizik Üzerine Düşünceler*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020), 23-33.

¹⁷⁸ Descartes, *Meditasyonlar*, 34.

¹⁷⁹ Yalçın, *Modern Felsefede Benlik*, 38.

¹⁸⁰ Descartes, *Meditasyonlar*, 63.

ve bedeni ifade eder. Tanrı tüm gerçekliği kendisinde toplayan tözdür ve bu yüzden ruh ve beden sadece Tanrı'ya dayanması açısından töz olarak adlandırılır. Tözün anlaşılabilmesi için niteliklerinin olması gerektiğini savunan Descartes, ruhun niteliğinin düşünme, maddenin niteliğinin ise yer kaplama olduğunu ileri sürer.¹⁸¹ Böylelikle ruh ve bedeni tamamen birbirinden ayıran Descartes, ruhu bilinç içerikleri olarak doğrudan doğruya yaşanan araçsız bir bağlantı, cisimleri ise doğrudan değil ancak dolaylı bir yoldan duyularımızla elde edebildiğimiz bilincin dışındaki objeler olarak görür. Yukarıda da ifade edildiği üzere “düşünüyorum, o halde varım” önermesinden hareketle benliğe ulaşan Descartes, maddi bir durumun varlığından emin olmadığını belirterek benliğin maddi bir şey olamayacağını beyan eder. Ona göre kesin olan tek şey, kendisinin maddeden bağımsız salt düşünen bir varlık oluşudur.¹⁸² Dolayısıyla Descartes'a göre benliğin/özne'nin bilgisi nesnelere bilgisine benzemez, doğrudan entelektüel bir sezgiyle elde edilen a priori bilgidir.

Platon, Augustinus ve Descartes'ın zikredilen görüşleri incelendiğinde, üç filozofun da ruh ve beden arasında bir ayırım yaptığı, söz konusu ayırımı ruhu bedene öncelendiği görülür. Bu doğrultuda üç filozof, her ne kadar birbirleriyle tam olarak aynı anlamda kullanmasalar da ruhun asli ve yüce olan parçaya tekabül ettiğini söyleyerek benliğin bu parçada aranması gerektiğini iddia ederler. Özellikle Kartezyen felsefede sınırları daha belirgin bir şekilde çizilmiş ve daha olgunlaşmış bir halde görülen benlik iddiaları James'e göre bir antinomi (çatışkı) niteliği taşır ve asla uzlaştırılmayacak problemlere sebebiyet verir. Onun bu noktadaki hedefi söz konusu problemleri sürdürmek değil çözmek şeklindedir.

James, düalist düşüncenin tezahürü olarak görülebilecek benlik problemlerini farklı eserlerinde ele alarak onlara dair eleştiriler yöneltir. Nitekim *Pragmatizm* adlı eserinde,

¹⁸¹ Descartes, *Meditasyonlar*, 62.

¹⁸² Yalçın, *Modern Felsefede Benlik*, 41.

klasik töz anlayışını Aristoteles'in "taşıyıcı/substaratum" öğretisi üzerinden değerlendiren James, onun sisteminde arazların kendisine yüklendiği şey anlamına gelen taşıyıcı'nın, yani tözün ilk kategori ya da varoluşu anlama zemini olarak anlaşıldığını tespit eder. Ancak James, Tanrı'nın bir gün arazların dayanağı olarak anlaşılan tözü ortadan kaldırması durumunda hiçbir şeyin değişmeyeceğini iddia ederek¹⁸³ töz anlayışının artık geçerliliğini yitireceğini ortaya koyar. Oysa James'e göre felsefe yaşamda sarih farklar yaratacak açıklamalarda bulunmak anlamına geldiği için,¹⁸⁴ Aristoteles'in töz anlayışının pratikte işe yaramayacağı açığa çıkar. Bunun yanı sıra James'in eşyadan yola çıkarak oluşturduğumuz grup adlarının şeylerin bir dayanağı olarak görülmesinin yanlış olacağını;¹⁸⁵ zira tözlerin de asli gerçeklikler değil, onların ancak şeylerden hareketle oluşturulan isimler olduklarını gözler önüne serer. Buradan hareketle James düşüncesinde, eşyadan hareketle oluşturulan ve algı sahasına geri dönmeyen, işlevselliğini yitirerek sarih farklar ortaya koymayan ve felsefi açmazları devam ettiren bir töz anlayışının genel olarak hiçbir felsefi probleme, özel olarak da benlik anlayışına uygulanamayacağı açıktır.

James'in düalist tavra yönelik diğer bir eleştirisi rasyonalizmin bilen benlik anlayışı üzerinedir. Ona göre rasyonalizmin bilen ben'in düşünme yönünü ön plana çıkararak olgulara ikincil bir rol vermesi, bilen ve bilinen arasında kapatılamaz bir boşluk oluşturur. James söz konusu boşluğu kapatabilmek için "saf deneyim"e dayanan ve benliğin işlevsel yönünü ön plana çıkaran bir anlayış geliştirir. Buna göre bir ilk neden ya da temel bir ilke

¹⁸³ James, *Pragmatizm*, 84.

¹⁸⁴ James, *Pragmatizm*, 63.

¹⁸⁵ James bu durumu daha belirgin bir şekilde açıklayabilmek için "iklim" örneğini verir. Buna göre soğuk ya da sıcak havaların iklim adı verilen şeyden ileri geldiğini düşünürüz. Hâlbuki iklim, belli günlerden oluşan bir gruba verilen isimdir, günün arkasında yatan ilke değil. Bkz. James, *Pragmatizm*, 84; James'in "Felsefeye Giriş İçin Bir Başlangıç" adlı eserinde de bu konunun detaylıca incelendiğini görürüz. James bu eserinde kavramların algılardan sızdığını ve tekrar ona döndüklerini ileri sürer. Bkz. James, *Felsefeye Giriş İçin Bir Başlangıç*, 37. Bu gerçekleşmezse kavramlar içi boş tenekelerden ibaret olacaktır. Tüm antinomileri deneyimde çözmeyi hedefleyen pragmatizm böylece, algılardan çıkan kavramların deneyime döndüğü ölçüde anlamlı olacağını iddia eder.

arıyorsak bu; özne, nesne, tin ya da töz yerine “saf deneyim” olmalıdır. Nitekim James bu duruma şu sözleriyle dikkat çeker:

Eğer dünyada her şeyi oluşturan asli bir maddenin veya maddi bir şeyin mevcut olduğu faraziyesiyle başlar ve bu maddeyi de ‘saf deneyim’ olarak adlandırırsak bu takdirde bilme (hadisesi) saf deneyimin dâhil olduğu ısımlar arasındaki ilişkinin özel bir çeşidi olarak tanımlanabilir. İlişkinin kendisi saf deneyimin bir parçasıdır; onun ‘terimler’inden biri özne ya da bilginin taşıyıcısı, yani bilendir; diğeri ise bilinen nesnedir.¹⁸⁶

Anlaşılabacağı üzere James düşüncesinde benlik, bir yandan bir zihin durumu ya da bir bileni, diğeryandan ise nesnel içeriği ya da bilinen şeyi temsil eder. Dolayısıyla benlik, ben-olmayan’dan ayrılarak dış dünyayı gözetleyen bir töz değil, deneyimin içindeki belirli muhtevalara dair bir ada gönderimde bulunur. Bu açıdan bilinçli olmak yaygın kanının ileri sürdüğü gibi bir mevcudiyete değil, akışta belli bir muhtevanın varlığına işaret eder.¹⁸⁷

James’in akış halinde tasavvur ettiği bilinç anlayışının, benliği bir töz olarak ele alan düalist felsefeye yönelik eleştiriler içerdiği görülebilir. Şöyle ki filozofa göre benlik eğer bir töz olarak ele alınırsa, yani benliğin bilen yönü vurgulanırsa hem ben-olmayan hem de benliğin ampirik yönüyle ilişkisi bir çıkmaza girerek düalizme sebebiyet verecektir. Ancak düalist tavır benliğin saf deneyimin ayırt edilmiş bir yönü olduğu düşüncesini dışarıda bıraktığı için söz konusu problemi fark etmez. James ise problemi çözmek için bilincin tren gibi eklemeli bir yapı değil, sürekli akışın bulunduğu bir nehir gibi olduğunu savunarak saf deneyim zemininde bilen ben’in söz konusu akıştaki ardışık düşünceler dizisi olduğunu ileri sürer.¹⁸⁸ Bu açıdan akış ve akışın sahibi arasında keskin bir ayırım yapmayan James, düşünceler arasındaki ilişkiyi “sahiplenme” ve “dahil etme” kavramları üzerinden açıklar. Her düşüncenin kendinden sonraki düşünce tarafından

¹⁸⁶ James, “Bilinç Mevcut Mudur?”, 125-126.

¹⁸⁷ James, “Bilinç Mevcut Mudur?”, 125.

¹⁸⁸ James, “Benlik”, 111.

sahiplenildiği söz konusu ilişki, düalist öğretilerin bilinci nesneye karşı öncelemesine karşı çıkar.

James'in bilinç akışı öğretisindeki “yenilik” ve “süreklilik” temaları da benliğin değişmeyen, olduğu gibi kalan daimî bir töz olarak ele alınamayacağını gösterir. Hatırlanacağı üzere James, bilinçte her durumun şimdide ortaya çıktığını ve söz konusu durumların kendinden önceki durumlardan tamamen farklı olduğunu ileri sürerek bilinç durumlarındaki sıcaklık ve samimiyetin, söz konusu durumları birbirlerine bağlayarak bir süreklilik sağladığını savunur. Diğer taraftan zihnin seçici yapısının bir yandan ben-olmayan'ı diğer yandan da ben'i inşa ettiği düşünülürse, benliğin her daim yeniden oluşturulan bir süreklilik olduğu ve bu yönüyle de bir töz olarak ele alınamayacağı gerçeği ortaya çıkar.

James'in “gerçeklik” anlayışı doğrultusunda düalistik benlik anlayışına yönelik bazı eleştirilerde bulunmak mümkündür. Filozof, dünyanın özünün plastik olduğunu ileri sürerek¹⁸⁹ duyular kaosunun kozmosa çevrilmesini, onun ifadesiyle elimize gelen ham mermerin oyulmasını tamamen insanın kendisine bırakır.¹⁹⁰ Bu açıdan insanı, her tarafta izlerini bırakan yılanlara benzeten James¹⁹¹ böylece ele alınan tüm meselelerin insanın anlam ufkuyla irtibatlandırılması gerekliliğine dikkat çeker. Bu husus onun düşüncesinde insan zihninden bağımsız bir gerçekliğin düşünülmesinin imkansızlığını, çünkü gerçekliği oyan ve işleyen sadece olduğunu ortaya koyar. Bu durumun fark edilmeyip gerçekliğin insan düşüncesinden bağımsız olduğunu ileri sürmek, onu bir çeşit soyut, hayali bir ilkeye indirgemek anlamına gelir ve bu tutum ikili bir gerçeklik anlayışına sebebiyet verir. Oysa James'in benlik tasavvurunun gösterdiği gibi zihinden ayrı bir gerçeklik, ben'den ayrı bir ben-olmayan düşünülemez.

¹⁸⁹ James, *Pragmatizm*, 178

¹⁹⁰ James, *Pragmatizm*, 180.

¹⁹¹ James, *Pragmatizm*, 72.

James'in "duygu anlayışı"nda düalistik benlik anlayışına yönelik eleştiriler görmek mümkündür. Filozofa göre yaygın kanı, bazı gerçeklerin zihinsel idrakinin duygu diye adlandırılan zihinsel eğilimler uyandırdığı ve bu duygu durumlarının bedensel ifadelerle sebebiyet verdiğidir. Bu durum ayı ile karşılaşan bir insan durumu üzerinden açıklanabilir. Yaygın kaniya göre bir insan ayı ile karşılaştığında korku duygusunun esiri olur. Korktuğundan dolayı soğuk terler dökmeye başlar, bacakları titrer, olduğu yerde donup kalır. Ancak James yaygın kanının ilişkiselliğini tam tersine çevirir. Buna göre insan korktuğu için fizyonomik ifadeler ortaya çıkmaz; aksine terlediği, bacakları titrediği ve olduğu yerde donup kaldığı için korku duygusu oluşur. Kısaca bedensel ifadeler duyguların sonucu değildir, duygular bedensel ifadelerin göstergeleridir.¹⁹²

James'in "duygu anlayışı"nda, duygular ve onların ifadeleri arasında kurduğu öncelik-sonralık ilişkisi onun benlik anlayışı açısından önemli ipuçları içerir. Şöyle ki James duygu anlayışında da görüldüğü üzere zihnin duygulara olan önceliğini reddeder; bedensel durumlar ile zihinsel durumlar arasında bir eşzamanlılık inşa etmek ve duyguların dışsal değişimlerin tepkileri olduğunu göstermek ister.¹⁹³ Oysa bilinci bir mevcudiyet olarak ele alan ve onu bir töz olarak kabul edenler; ben ve ben-olmayan, bilen ve bilinen arasında öncelik-sonralığa dayanan bir ilişkiselliğe sebebiyet vererek zihni her açıdan bedene önceler. Bu husus da James'in kurmak istediği sistemle tümüyle farklılık arz eder.

Toparlayacak olursak, kadim dönemlerden beri izlerine rastladığımız, modern felsefeyle birlikte daha belirgin bir hal alan ruh-beden ayrımı, arasında kapatılamayacak bir boşluğun bulunduğu ikili bir benlik anlayışına sebebiyet vermiştir. Düalistik töz anlayışı kabul edildiği müddetçe benlikte bütünlük sağlanamayacağını savunan James,

¹⁹² Celal Türer, "Sunuş", *Bilinç Akışı Zihin ve Deneyim Üzerine*, der. Celal Türer, (Ankara: FOL Yayınları, 2021) 15.

¹⁹³ Zeliha Burcu Acar, "Nasıl Düşünüyoruz Sorusuna Bir Yanıt: William James'in Bilinci Bir Varlık Olarak Reddetmesi", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)* 22, (Güz 2016), 336.

düalist tavırları hem metafizik hem de psikolojik açılardan eleştirir. Nitekim filozof, töz düalizminin açmazlarını göstererek benliği bir mevcudiyet olarak gören her türlü düşünceyi reddetmiş, işlevselliği üzerinden ele aldığı bilincin töz olamayacağını ileri sürmüştür. Buna ilaveten ilk ilke ya da temel nedenden bahsedilecekse bunun ancak saf deneyim olabileceğini iddia ederek geri kalan her şeyi söz konusu saf deneyimin ayırt edilmiş yönleri olarak görmüştür.

James'in felsefesinde düalist tavrın öne sürdüğü ruh ve beden arasındaki ayrım herhangi bir karşılık bulmaz. Zira James, ruh ve beden arasındaki ayrımı bilen ve bilinen, ben ve ben-olmayan arasındaki bir ayrım olarak görmeyerek ruh ve bedenin iki ayrı töz olamayacağını ileri sürer. Ancak filozof, saf deneyimin ayırt edilmiş yönleri olan ruh ve bedeni olguları resmetmek için bir ihtiyaç olarak görür. Nitekim James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri* adlı eserinde bölünmüş benliği ruh ve beden ayrımından hareketle müstakil bir konu olarak ele alır ve burada yaygın kanının aksine meseleyi felsefi bir perspektiften değil, insan üzerindeki etkilerinden hareketle psikolojik bir perspektiften ele alır.

Dinsel Deneyimin Çeşitleri'nde müstakil bir konu olarak ele alınan bölünmüş benliğin, insanın hayatındaki mevcut durumlar ve değerler arasındaki gerilimden doğan mutsuzluk ve sonrasında ulaşılmaya çalışılan saadet ve iç huzur ile ilişkilendirildiği görülür. Bu açıdan bölünme, bilen ve bilinen arasındaki metafizik ayırmadan ziyade ideal ve reel, arzu ve istek arasındaki çatışmaya işaret eder. Bu çatışma, bir yanda edilgin olduğumuzu ve içgüdülerimizle davrandığımızı gösteren arzularımız, diğer yanda bu arzularımızdan kurtulmayı hedefleyen isteklerimiz arasında oluşur. James *Dinsel Deneyim Çeşitleri*'nde bu iki kutup arasında sürekli gel git yaşayan insanın psikolojik durumlarını ayrıntılı bir biçimde tasvir eder.

2.3. James'in Bölünmüş Benliğe Yönelik Düşünceleri

İnsanın içi, biri fiili ve öteki ideal olan iki ölümcül benin kapıştığı savaş alanıdır.

-William James

James'in bölünmüş benlik meselesini psikolojik bir perspektiften ele alarak onu metafizik bir perspektife taşıdığı söylenebilir. Bu husus onun bakışını sonu gelmez felsefi tartışmalar üzerinden değil, meselenin insan üzerindeki etkilerinden hareketle ele aldığını gösterir. Zira onun *Dinsel Deneyimin Çeşitleri* adlı eserinin *Bölünmüş Benlik* adlı kısmında zihin, bilinç, benlik, ruh ya da beden gibi kavramlara yönelik herhangi bir analize rastlanmaz. Hatta metinde, benliğin neden ve nasıl bölündüğüne yönelik detaylı açıklamalar da yoktur. Sanki James burada bölünmüş benliği, yaşamın bizzat içinde bulunan, adı konmasa ya da bilincine tam olarak varılamasa da herkes tarafından kabul edilen bir mesele olarak ele alır ve buna ilaveten söz konusu meselenin varlığını kanıtlamaktan ziyade, “din” kavramı üzerinden birleşmenin imkanını sorgular.

James'in *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*'nde bölünmüş benliği ele alma yönteminin yanı sıra, eserdeki bölüm başlıkları da onun düşüncesini anlamada önemli ipuçları sunar. Nitekim James söz konusu meseleyi ele almadan önce din ve nöroloji arasındaki ilişkiye değinir, görünmeyen gerçekliği üzerine bir soruşturmada bulunur ve mizaçlar üzerine derin bir inceleme yaparak mizaçları sağlıklı zihin ve hasta ruh olmak üzere ikiye ayırır. Hem bölünmüş benlik meselesi hem de onun birleşme imkânında önceki bölümlere atıflarda bulunan James, söz konusu meseleyi ele aldıktan sonra “İhtida”, “Azizlik”, “Azizliğin Değeri” ve “Mistisizm” konularına yer verir. Bu bölümlerde ise din üzerinden meydana gelen birleşme ve sonrasındaki durumlar incelenir. Bu açıdan *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*'nin, dini olanı merkeze alarak meselelere psikolojik bir noktadan yaklaşan ve en temelde benliğin bütünlüğü, bölünmesi ve birleşmesi konuları etrafında şekillenen bir eser olduğunu söylemek mümkündür. O halde bölünmüş benlik meselesinin

anlaşılabilmesi için öncelikle James'in yaklaşımının, yani mizaçların anlaşılması ve daha sonra da birleşme imkanının üzerinde durulması gerekir.

2.3.1. Sağlıklı Zihin

James'in en temel meseleleri mizaçlardan hareketle açıklaması benliğin bütünlüğü, bölünmesi ya da birleştirilme hususlarını da kapsar. Nitekim bu husus, James'in *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*'nde incelediği "eşik" kavramı üzerinden anlaşılabilir. James eşiği, zihnin bir durumdan başka bir duruma geçiş noktası ve dış uyarıcılar karşısında bilincin durumu olarak tanımlar.¹⁹⁴ Bu tanımda meseleyle ilgili bazı noktaların fark edilmesi gerekir. Bunlardan ilki, geçiş noktasının çizgilerini belirleyecek genel ilkelerin olmayışı, başka bir deyişle geçiş noktalarının herkes için aynı yerde bulunmayışıdır. Söz gelimi acı, mutsuzluk ya da korku gibi durumlarda kimileri eşiği kolayca aşarken kimileri eşige takılı kalır. Bu durum acı ya da mutluluk verici meselelerin insanları etkileme ve değiştirme oranlarının farklılığını gözler önüne serer.

James'in eşik kavramına yönelik tanımlamasında dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta dış uyarıcılar karşısında bilincin durumudur. Söz konusu durum, meydana gelen olumlu ya da olumsuz bir olay karşısında bilincin nasıl bir tepki vereceğini ifade eder. Bilincin bu durumu genelde "iyimser" ya da "kötümser" bakış olarak bilinir ve James'e göre sağlıklı zihin ve hasta ruh ayrımının temeli de burada yatar. Nitekim o, bilinç eşığının güneşli tarafında iyimserlerin; karanlık, daha depresif ve melankolik tarafında ise hasta zihinlerin yaşadığını iddia eder.¹⁹⁵ Tüm bunlar James'in eşik kavramı üzerinden, olgu ve olaylara dair tepkilerimizin mizaçlarımıza göre belirlendiğini, aynı mizaç türüne sahip kişilerin bile kendi aralarında farklılaşabileceği ve bu farklılığın tasavvur edilen dünyaya yansıdığı gerçeğini dile getirir.

¹⁹⁴ William James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri İnsan Doğası Üstüne Bir İnceleme*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017), 149.

¹⁹⁵ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 149.

James eşik kavramından hareketle mizaçların etkisini *Dinsel Deneyimin Çeşitleri* 'nde öncelikle sağlıklı zihin üzerinden inceler. Ona göre söz konusu mizaca sahip kişilerin en temel özelliği, yapısal olarak uzun süreli acı çekme eğiliminde olmayışları ve iyimser bir bakışla hayatı anlamlandırabilmeleridir.¹⁹⁶ Sağlıklı zihinler hayatın anlamının ve en yüksek iyiliğin mutluluk olduğuna inanır ve dinin bizzat bir mutluluk biçimi olduğunu ve dinsel deneyim biçimlerinin yeni mutluluklar üretebileceğini düşünürler.¹⁹⁷ James din ve mutluluk arasında bağ kuran bu kişileri Newman'dan yaptığı bir alıntı ile “bir kez doğanlar” olarak adlandırır.¹⁹⁸ Onlar için Tanrı, katı bir yargıç, yüce bir hükümdar değil; güzel ve uyumlu bir dünyaya hayat veren, iyiliksever ve nazik, merhametli ve saf bir ruhtur. Zarafet ve güzelliğin kişileşmiş hali olan bu saf ruh, kötülüğü alt etmiştir. Bu düşüncelerle bir kez doğanlar, mutlu olabilmek için ikinci defa doğmaya, yani mutlu olabilmek için yeni bir benliğe ve yeni bir hayata ihtiyaç duymayan kişileri ifade eder. Onlar kötülüğün varlığını kabul etseler bile onun iyiliğe galip gelemeyeceğini düşündükleri için hayata karşı kin ve nefret dolu değildirler.¹⁹⁹

James sağlıklı zihni ele alırken “zihin sağaltımcıları” adında bir akım ya da gruba dikkat çeker. Bilinçli bir iyimser hayat tasarımını ifade eden zihin sağaltımı; korku, endişe ve sinirsel olarak uyarılmaya açık her türlü ruh halini hor gören dini bir akıma işaret eder.²⁰⁰ Çalışmamız açısından söz konusu dinî akımı önemli kılan nokta ise tasavvur ettikleri evrende benliği ele alış şekilleridir. Onlara göre beden dik başlılık, günahkârlık ya da kötülüğün kaynağı anlamına gelmez. Çünkü evrende hüküm süren tek bir yasa vardır, bu yasa da mutlak bilinç olan Tanrı'dır. İnsanın amacı ise bu yasaya katılım

¹⁹⁶ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 141.

¹⁹⁷ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 90.

¹⁹⁸ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 91.

¹⁹⁹ Emerson'un “Tanrı, insan, sevgi veya doğruluk nefreti nedir bilmiyorum, içimin çok sağlıklı olduğunu biliyorum, hatta işte içimde yaşayan birçok iyi şey var.” sözleri bu gerçekliğe işaret eder. Bkz. James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 93.

²⁰⁰ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 105-106.

sağlamaktır. Söz konusu katılımı birlikte rahatsızlıklar yok olur, uyumsuzluklar ortadan kalkar, ıstırap ve acı sağlık ve kuvvete dönüşür.²⁰¹

Zihin sağaltımcılarının panteistik öğelerle dolu hayat tasavvuru, insanın olası uyumsuzluk ya da mutsuzluklarını ortadan kaldırdığı için benliğin bütünlüğünü korumaya, onun bölünmesini engellemeye imkân sağlar. Çünkü onlara göre tek bir gerçek vardır, bu da Tanrı'nın iyiliğidir. Tanrı iyi olduğu için bu evrende tenin kötülüğü olarak adlandırılacak hiçbir şey yoktur. Bu yüzden bir zihin sağaltımcısı, iyilik dolu yaşamı fark edip ona katılabilecek iken niçin kötülük felsefesinin özlemine çekeyim, diye sorar.²⁰² O halde zihin sağaltımcısı her şeyin insanın kendi yargılarıyla alakalı olduğunu düşünerek bakışını tamamen iyimserliğe çevirir.

Açıktır ki zihin sağaltımcıları, mutlak bilinç ve ona katılım amacı doğrultusunda düşüncelerini şekillendirerek kötülüğü bilinçli olarak bakış açısından çıkarır. Onlar, yaşanılabilir ve zevk alınabilir bir hayat anlayışı oluşturmak isteyerek mutsuzluğa dayanan her türlü düşünceyi bayağı ve çirkin olarak adlandırır. Zihin sağaltımcılarının mutluluk temelli hayat tasavvuru, düşünce tarihinde ilk defa görülen bir grubu temsil etmez. Nitekim kadim dönemlerden beri pek çok filozof insanın en yüksek amacının mutluluk olduğunu ileri sürmüştür. Çalışmamız açısından değerlendirildiğinde aslında bu amacın bütüncül bir benlik oluşturma isteğine gönderimde bulunduğunu söylemek pekâlâ mümkündür. Ancak sağaltımcılarını ayıran temel noktanın, onların iyimserliklerinin yarı-patolojik bir hale gelmesi olduğu unutulmamalıdır. Onlar kötülüğe bir gerçeklik yüklememekle benliğin bölünmekten kurtulacağını düşünür. Oysa James bu hususun yanlışlığını göstererek sağlıklı zihne eleştirilerde bulunur. Filozof eleştirilerini Akhilleus'in ölmek üzere olan Lykaon'a sarf ettiği sözleri alıntıyla ortaya koyar:

²⁰¹ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 112.

²⁰² James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 118.

Ah, dostum, ölmek gerekir: Niye feryat ediyorsun böyle? Senden çok daha üstün Patroklos bile öldü... Bana da var ölüm, güçlü kader var. Bir gün gelecek, akşam vakti ya da öğle vakti, Ares alacak benim de canımı, degecek etime bir kargı, yayından fişkiran bir ok.²⁰³

Anlatıda görüldüğü üzere ölmek üzere olan Lykaon, Akhilleus'e durması için yalvarınca Akhilleus durumun olağanlığına dikkat çekerek kendisinin de bir gün öleceğini, feryat etmesinin boşuna olduğunu söyler ve onu öldürerek nehre atar. James söz konusu anlatıda zalimlik ve sempatinin bir arada bulunduğunu, birbirlerine karışmadığını; Yunan ve Romalılar için iyinin iyi, kötünün de kötü olduğunu dile getirmek ister. Bu açıdan onlar ne doğanın kötü yanlarını inkâr eder ne de bu kötülüklerden kaçınmak adına hayali başka ve daha iyi bir dünya icat ederler.²⁰⁴

James yukarıdaki örnekten hareketle iyi ve kötünün birbirlerine karıştırılmaması gerektiğini, iyilik kadar kötülüğün de bu dünyanın üzeri örtülemez bir gerçekliği olduğunu ileri sürer. Bu açıdan benliğin iyi ve kötü, ideal ve mevcut, tin ve ten arasındaki gerilimi, söz konusu zıtlıklardan bir tarafın reddedilmesi ya da diğer tarafa indirgenmesiyle çözülemeyeceğini gözler önüne serer. Tüm bunlardan hareketle sağlıklı zihnin kötülüğü reddederek oluşturduğu bütüncül bir benlik anlayışı, James için sağlam bir zemin üzerine inşa edilmediği için oldukça değişken ve kırılımandır.

Sağlıklı zihnin hayat tasavvuru ile bölünmüş benlik arasında ilişki kurabileceğimiz diğer bir nokta ise söz konusu mizaç türünün pişmanlık duygusuna karşı tavrında ortaya çıkar. En genelde yapılan bir iş veya davranış sonrası hoşnutsuzluğu ifade eden pişmanlık, sağlıklı zihne göre bir hastalık durumu olarak kaçınılması gereken bir duygu durumudur. Çünkü kötülük bir hastalıktır ve bunun için endişe ya da pişmanlık duymak hastalığı daha hastalıklı boyutlara taşımak anlamına gelir. Bu açıdan pişmanlık yanlışı başka bir yanlışı düzeltmeye çalışmaya benzer.²⁰⁵ Görüldüğü üzere sağlıklı zihnin kötülüğü bir hastalık

²⁰³ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 98.

²⁰⁴ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 98.

²⁰⁵ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 143-144.

olarak addedip pişmanlık hissini reddetmesi, en temelde tin ve ten arasındaki çatışmaya yönelik bir çözüm arayışını ifade eder. Nitekim söz konusu çaba, Luther'in hayat hikayesinde bizzat kendisini gösterir. Buna göre Luther, keşiş olduğu dönemlerde bedensel bir ayartı, tensel bir arzu ya da öfkeye kapıldığında bir kazaya uğramış gibi hissettiğini ifade eder. Bu gibi durumlarda vicdanını ne kadar sakinleştirmek istese de başarılı olamayan Luther, söz konusu başarısızlığını bizzat kendisine yönelterek kendisinin hiçbir işe yaramadığını, Tanrı'nın düzeninde kendisine yer olmadığını düşünmeye başlar. Bu açıdan tam bir bölünmüş benlik içerisinde olan Luther, Pavlus'un tin ve ten arasındaki çatışmaya yönelik sözleriyle²⁰⁶ mutluluğa erişir, başka bir deyişle benliğinin bütünlüğünü sağlar. Bir bedene sahip olduğu için kendisinin tamamen arınmayacağını anlayarak kendisine eziyet etmeyi bırakır.²⁰⁷

Açıktır ki Luther, zihin sağaltımcıları gibi kötülüğü bilinçli olarak reddetmenin aksine onun varlığını kabul ederek benliğindeki uyumsuzluğu ortadan kaldırmaya çalışır. Onun hikâyesi pişmanlık ve vicdan azabı, en genel anlamda günah duygusu devam ettikçe benlikteki uyumsuzluğun, yani bölünmenin devam edeceğini açıkça ortaya koyar. Luther bedeni beden, ruhu da ruh olarak kabul ederek bölünmüş benliğin birleşimi ve bütünlüğünü, beden ve ruh arasındaki savaşın kabulü üzerinden sağlar. Dolayısıyla Luther'in hikayesi; bölünmüş benliğin meydana getirdiği mutsuzluk ve uyumsuzluğu ortadan kaldırmanın yolunun, söz konusu çatışmanın uçlarında savrulmak değil, çatışmayı kabul etmekle başarılacağını gözler önüne serer.

2.3.2. Hasta Ruh

James, eşik kavramından hareketle mizaçların etkisini anlamada *Dinsel Deneyimin Çeşitleri* 'nde sağlıklı zihinden sonra hasta ruh'u inceler. Söz konusu mizaç türünü sağlıklı

²⁰⁶ “Çünkü benlik Ruh'a, Ruh da benliğe aykırı olanı arzular. Bunlar birbirine karşıttır; sonuç olarak, istediğinizi yapamıyorsunuz.” Galatyalılar 5:17.

²⁰⁷ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 143-144.

zihinden ayıran en temel hususun kötülük anlayışı olduğuna dikkat çeken James, sağlıklı zihnin aksine hasta ruhun kötülüğü hayatın özü olarak gördüğünü iddia eder.²⁰⁸ Bu açıdan hasta ruhlular dünyanın anlaşılabilmesi için kötülüğün ciddiye alınması gerektiğini vurgulasa da filozofa göre kötülüğün anlamı ve kapsamı konusunda bir belirsizlik bulunur. Söz konusu belirsizlikten hareketle kötülüğü inceleyen James, onun en genelde dünya karşısında uyumsuzluk ve yanlış iletişim gibi durumları ifade ettiğini ve kendi içinde bir derecelenmeye sahip olduğunu ileri sürer. Derece bakımından aşağıda bulunan kötülük türleri, ortadan kaldırılabilir ya da iyileştirilebilir niteliktedir. Söz gelimi kişi zarar gördüğünü düşündüğü bir ortamdan ayrılabilir ya da o ortamı kendi faydasına nasıl çevirebileceğine dair çözümler üretebilir. Çevresel değişiklikler ya da benlikte meydana gelen yüzeysel değişimlerle giderilemeyen radikal kötülükler ise düzeltilmesi ya da telafisi mümkün olmayan niteliktedir ve onlar yoğun bir melankoli duygusuna sebebiyet verir.²⁰⁹ Nitekim James hasta ruhlarda melankoli duygusunun mevcudiyetine dikkat çekerek melankolinin bireyde uyumsuzluk ve mutsuzluk durumlarını beslediğini ve ahenksiz bir içsel yaşama sahip kişilerin benliklerini daha da böldüklerini savunur.²¹⁰ Söz konusu duygunun *anhedoni* ve *anhedoni sonucunda dünyanın aldığı değişik ve yabancılaşmış* boyut gibi farklı şekillerde tezahür edeceğini ileri süren filozof,²¹¹ melankolik kişiler için dünyanın renginin yittiğini,²¹² onların yaşamak için sebep bulmada zorlandıklarını; dünyanın onlara uzak, yabancı, uğursuz ve tekin göründüğünü iddia

²⁰⁸ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 145.

²⁰⁹ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 158.

²¹⁰ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 18.

²¹¹ Örneğin melankoli keyifsizlik, hüznün, heves kırılması, moral bozukluğu, tatsızlık anlamına gelen anhedoni şeklini alabilir. Tolstoy'un meşhur romanı "İvan İlyiç'in Ölümü"nde merdivenden sert bir şekilde düşen ve böbreği kayan İlyiç'in hayatındaki olumsuz değişimlerde olduğu gibi; birey yaşadığı bir rahatsızlık ile hayattan aldığı tüm keyfi yitirebilir, tüm yaşamı çekilmez bir hale gelebilir. Bkz. Tolstoy, *İvan İlyiç'in Ölümü*, çev. Mazlum Beyhan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020); Araba ya da gemiye bağlı olarak gerçekleşen mide bulantısı hayattan alınan her türlü zevki uçurabilir, birey dünyevi ve semavi iyilikten tiksintiyle uzaklaşabilir. Etkin ve edilgin iç daralması yaşayabilir. Hayattan bıkkınlık duyabilir, kendisinden nefret edebilir. Bu melankolik durumlar anlık olabildiği gibi tüm yaşamı etkiler bir hale de gelebilir. Bkz. James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 159.

²¹² James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 164-165.

eder.²¹³ İstedikleri yaşam ile karşılaştıkları yaşam arasındaki uçurumda kalan melankolik kişiler, yaşamak ya da yaşamı terk etme isteği içerisinde tam anlamıyla bölünmüş bir benliğe sahiptir.

James, anhedoni ve dünyanın yabancılaşmış boyutunun yanı sıra melankolinin dini bir karakter de taşıyabileceğini ileri sürer. Filozof, en temelde bir melankoli çeşidi olmakla birlikte dinsel açıdan kendine has özellikleri bulunan *dinsel melankoli*'yi²¹⁴ açıklayabilmek için Tolstoy ve John Bunyan'ın hayat hikayelerine başvurur. Tolstoy, yaşamın sonunda bizi ölümün beklediğini, tüm insanların unutulmaya mahkûm olduğunu ve bu yüzden yaşam içindeki davranışların hiçbir mantığının olmayacağını ileri sürer. O, insanın içinde bulunduğu durumu bir gezginin başına gelen hikâye üzerinden açıklar. Gezgin kendisini kovalayan canavardan kaçarken bir kuyuya atlar; fakat kuyunun dibinde kendisini yemek için bekleyen bir ejderha görür. Öleceğini anlar ama tutunmaya da devam eder. Sonra tutunduğu yabancı otları kemiren biri siyah biri beyaz olmak üzere iki fareyi fark eder. Etrafına bakınırken yabancı otların yapraklarında bal görür, dilini uzatır ve yalar.²¹⁵ Bu hikâyede ejderha ölümü, bal avuntuyu, fareler gece ve gündüzü temsil eder. Kuyu çaresizliğe, canavar ise gerçekliğe gönderimde bulunur. Hasılı hikâyeye göre insan gerçeklikten kaçarken bizzat gerçekliğin kucağına düşmüş, bütün bir ömrünü aile, iş, mülk, sanat ya da din gibi avuntularla geçirmiştir.

James'e göre Tolstoy'un melankolisinin temel sebebi içsel yaşantısıyla dışsal eylem ve amaçları arasındaki çatışmadır. Söz konusu çatışmayı doğuran da ölüm karşısında hayatın bir anlamının olamayacağı düşüncesidir. Tolstoy bu çatışma içerisinde ruhunu

²¹³ Melankolik kişilerin dünyaya yönelik bu tavrı örneklendirilebilir. Örneğin “ölüm yolu tatlı olsa kim dayanabilirdi yaşamaya diye sorar” bir yazar. Bkz. Arthur Schopenhauer, *Merhamet*, çev. Zekai Kocattürk (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 20.; Kimi yazarların ilk sözü “ne kadar çok acı var” olmuştur. Bkz. Cahit Zarifoğlu, *Yaşamak* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020), 7.; Kimi ozanlar her hayatın sonunda bir “ah” sesi işittim der. Kimi şairler hayatın en başında “ah” olduğunu söyler. Bkz. Johann Wolfgang von Goethe, *Bati-Doğu Divanı*, çev. Gürsel Aytaç (Ankara: Hece Yayınları, 2020), 142.

²¹⁴ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 34.

²¹⁵ Tolstoy, *İtirafımlarım*, çev. İpek Söylemez (İstanbul: Karbon Kitaplar, 2017), 21.

düzene sokma, hayatın içerisindeki yerini keşfetme, yanlışlardan kaçınıp hakikati bulma isteğinden dolayı bir melankoliye sürüklenir. Söz konusu melankoliye dini bir nitelik kazandıran, Tolstoy'un hayatın anlamını dini bir hayat içerisinde bulmasıdır.²¹⁶

James, Tolstoy'un melankolisinin pek çok insanda görülebilen nesnel bir probleminden, yani hayatın anlamı meselesinden kaynaklandığını ileri sürer.²¹⁷ Bunyan'ın hikayesi ise Tolstoy'a göre daha çok şahsi yaşanmışlıkları içerir. Nitekim James Bunyan'ın hikayesi ile ilgili şunları söyler:

Onunki, kuşkuların, korkuların ve takıntılı düşüncelerin yol açtığı hastalık derecesinde bir bilinç duyarlılığına sahip, hem itici güç hem de duyuşal açıdan sözel otomatizmlerin kurbanı olan tipik bir psikopatik ruh hali vakasıydı. Bunlar genellikle sesler gibi yarı halüsinasyon biçiminde gelen ve zihnine takılarak onu badminton topu gibi örseleyen, bazen lanetleyici bazen de lütuftan haber veren Kutsal Kitap cümleleriydi. Bu duruma bir de ürkütücü, melankolik bir kendini aşağılama ve umutsuzluk ekleniyordu.²¹⁸

Yukarıdaki metinde belirtildiği üzere ürkütücü, melankolik kendini aşağılama ve umutsuzluk duyguları içinde bulan Bunyan, Tanrı'nın kendisini terk ettiğini düşünür ve Tanrı'yla olan ilişkisinde kendisini oldukça değersiz hisseder. Söz konusu değersizliği sadece Tanrı'yla olan ilişkisine değil kendi hayatına da taşır. Kendisini iğrençlikte kurbağaya, içsel kötülük ve zihin kirliliğinde ise şeytana denk görür. Kendinden başka herhangi bir şeye dönüşebilse o zaman mutlu olacağına inanır.²¹⁹

Tolstoy ve Bunyan'ın hikayelerinde görüldüğü üzere melankoli, hayatın anlamsızlığı ya da yaşanan şahsi problemler karşısında benliğin iki zıt durum arasında yaşadığı gerilimi ifade eder. Hatta söz konusu gerilim, melankolik kişinin kan dondurucu ve yürek titretici bir duyguya sürüklenmesine sebebiyet vererek²²⁰ onun iyileşmesine

²¹⁶ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 199.

²¹⁷ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 199.

²¹⁸ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 170.

²¹⁹ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 171-172.

²²⁰ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 175.

fayda sağlayacak başka bir duygunun yeşermesinin de önüne geçer. Bu yüzden onlar, hayatta her şeyin iyi olduğunu söyleyen sağlıklı zihnin tutarsız ve gerçeklikten uzak olduğunu düşünürler.

James'in sağlıklı zihin ve hasta ruh'a yönelik ifadelerden de anlaşılacağı üzere, söz konusu iki mizaç türü evren tasavvurları açısından keskin çizgilerle birbirlerinden ayrılmaktadır. Buna göre sağlıklı zihin, hayatı en baştaki ile sondaki halka arasında hiçbir farkın olmadığı, her bir halkanın eşit derecede güçlü ve kuvvetli olduğu bir zincire benzetir. Hasta ruh ise her bir halkanın acı ve zayıflıklarla dolu olduğunu, böylesi bir zincir içerisinde yaşamaya mecbur olduğumuzu ileri sürer.²²¹

2.3.3. Bölünmüş Benlik ve Birleşme Süreci

James'in sağlıklı zihin ve hasta ruh'a yönelik ifadeleri, mizaçların evreni algılama ve yorumlamada ne kadar merkezi bir rol oynadığını gözler önüne serer. Buna ilaveten James düşüncesinde mizaçların bir yandan evreni şekillendirirken diğer yandan da benliği inşa ettiği hatırlandığında, sağlıklı zihin ve hasta ruh'un evren tasvirlerinin benlik ve onun bölünmesi açısından ne kadar önemli olduğu ortaya çıkar. Söz gelimi sağlıklı zihnin iyimser hayat tasavvuru doğrultusunda kötülüğe bir gerçeklik yüklememesi, kötülüğü benliğin yüzleşmesi gereken bir sorun olmaktan çıkarır. Bu açıdan iyi ve kötü arasında bir gerilimde kalmayan sağlıklı zihin, zaten mizacının kendi içinde birlik ve mutluluğu barındırdığını, benliğin bütünlüğünün sağlanabilmesi için ikinci bir doğuma gerek olmadığını ileri sürer ve böylece tasavvur ettiği evrende bölünmüş benliğe yer vermez.

James düşüncesinde sağlıklı zihnin aksine bölünmüş benlik ve bu bölünmenin farkındalığı ancak hasta ruhlarda meydana gelebilir. Çünkü onların tasavvur ettiği evrenin temelinde kötülük bulunur ve bu kötülük; bütünlük ve parçalanmışlık, tin ve ten, ideal ve reel, istek ve arzular gibi gerilimleri bir gerçeklik olarak kabul ederek insanın

²²¹ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 150.

parçalanmışlığını ifşa eder. Hasta ruhlar ilk doğdukları şekliyle bu gerilimi sürdürerek daima zarar görürler ve mutlu olabilmek için ikinci kez doğmaya, yani yeniden başlayacağı yeni bir hayata ihtiyaç duyar.

Görüldüğü üzere sağlıklı zihin/bir kez doğanlar, dünyanın özünde iyi olduğunu, tüm olumsuzluğunun arkasında ona şekil veren ya da onu garantiye alan tek bir parçanın bulunması gerektiğini düşündüğü için benliği de bir bütünlük içerisinde tasavvur etmiştir. Sağlıklı zihnin aksine hasta ruhlar ise dünyanın olumsuzluğunun arkasında destekleyici bir ilke bulunmadığını, bir kez doğanların savunduğu doğal iyiliğin yetersiz, sahte ve geçici olduğunu, dünyadaki kötülükler ve ölüm düşüncesinin bu doğal iyiliği ortadan kaldırdığını ileri sürerler. Bu açıdan onlara göre hayat pişmanlık ve hayal kırıklıkları ile doludur ancak hakikate karşı atılan ilk adım bu durumun farkındalığıdır. İnsanı ikiye bölen, başka bir deyişle bölünmüş benliğe sebep olan bu farkındalıktır. James'in de belirttiği üzere hasta ruhlar için doğal ve manevi olmak üzere iki yaşam vardır, birinde yer alabilmek için ötekinin yitirilmesi gerekir.²²² O halde bölünmüş benliği anlayabilmek için bakışımızı hasta ruhlara çevirmemiz ve onların mutlu olabilmeleri, yani benlikteki uyum ve bütünlüğü sağlayabilmeleri için ikinci kez doğmalarının imkânı üzerinde durmamız gerekir.

James'in şu ifadeleri bölünmüş benlik ve hasta ruh arasındaki irtibatı göstermesi açısından oldukça önemlidir:

Görünüşe göre iki kez doğan kişiliğin psikolojik temeli, ahlaki ve zihinsel yapısının birliğini tam olarak sağlayamamış bir öznenin doğuştan gelen mizacındaki uyumsuzluk ya da heterojenliktir.²²³

James *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*'nde söz konusu uyumsuzluk ya da heterojenlik durumuna yönelik bazı örnekler verir. Söz konusu örneklerden birine göre bir genç,

²²² James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 179.

²²³ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 180.

babasının ölüm haberini aldıktan sonra sanki içerisinde başka bir benliğin daha bulunduğu hissine kapılır. Çünkü gencin benliği bir taraftan babasının ölümüne ağlaması gerektiğini söylerken diğer taraftan da döktüğü gözyaşlarının gerçekliğini sorgular.²²⁴ James başka bir örnekte ise ömrü boyunca görünürde ve gerçeklikte iki ayrı uyumsuz hayat yaşayan bir kadının hikayesini anlatır. Çocukken oldukça utangaçtır, küçük kusurlar bile onun gözünde devasa boyutlara bürünür. Ayakkabısının bağı çözülse herkesin oraya bakacağını düşünür ve utançtan kıpkırmızı kesilir. Genç bir kadın olunca kendi çalışanlarına, hizmetçilerine emir vermeye çekinir, yapılan yanlışları görse bile bunları dile getiremez.²²⁵

James'in verdiği örneklerde de görüldüğü üzere bazı kişiler birbirleriyle çatışan dürtüler ve dengesiz bir iç yapı ile dünyaya gelir. Bu kişiler olması gerekeni fark etse de cesaretsizlik, korkaklık gibi farklı sebepler yüzünden *olandan olması gerekene* geçiş sağlayamazlar. Söz konusu durum da benliğin mevcut ve ideal arasında bir gerilimde kalıp bölünmesine sebebiyet verir. James bu bölünmenin en temelde zararsız ve aşırı olmak üzere iki farklı şekilde tezahür ettiğini ileri sürer.²²⁶ Zararsız heterojenlik, dış dünyadaki mevcut durum ile kişinin hisleri ya da düşünceleri arasındaki uyumsuzluğu ifade eder. Söz konusu uyumsuzluğu aşırı heterojenlikten ayıran nokta ise kişinin düşünce ya da davranışlarını değiştirecek boyutta şiddetli olmamasıdır. Zararsız heterojenlik kişiyi mutsuz kılsa da onun hayatını alt üst edebilecek güçte değildir. Aşırı heterojenlik durumlarında ise tin ve ten, arzu ve istek, ideal ve mevcut arasındaki gerilim tamamen bir çatışmaya döner ve kişi bir meselenin iki ayrı kutbu arasında savrulur durur. Söz konusu çatışmadan her zaman zarar gören bu kişiler, pişmanlıklarla dolu hayatlarını doğru bir yola sokmak, manevi evlerini düzenli tutmak isterler. Ancak oldukça çeşitli duygu ve

²²⁴ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 180.

²²⁵ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 181.

²²⁶ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 182.

dürtü sapmalarına, çok yönlü bir duyarlılığa sahip oldukları için söz konusu çabaları her zaman yetersiz kalır.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere zararsız ya da aşırı heterojenlik, derece olarak birbirinden farklılaşsa da en temelde benlikteki uyumsuzluğu ve sonrasında ortaya çıkan mutsuzluk durumunu ifade eder. Kişi her ne kadar içinde bulunduğu durumu bölünmüş benlik olarak adlandırmasa da mutlu olmak istemesine karşın mutlu olamayışı ve neden mutlu olamadığını anlamaya çalışırken içinde bulunduğu gerilimli halin farkına varması, bölünmenin en büyük göstergesi olarak düşünülebilir. Bu açıdan mutluluğa yönelik istek aslında bölünmüş benliğin bir kılınması, birleştirilmesi anlamına gelir.²²⁷

James bu duruma şu sözleriyle dikkat çeker:

Hangi yapıda olursak olalım, kişiliğin doğal evrimi esas olarak iç benin -eğer duyarlı ve hassassak, ayrıca farklı ayartılara maruz kalıyorsak önemli bir derece, ama eğer gerçekten psikopatiksiz olabilecek en yüksek derecede- açıklığa kavuşturularak bir kılınmasından oluşur. Yüce ve alçak duygular, yararlı ve yanıltıcı dürtüler içimizde birbirleriyle bağıntılı bir karmaşa olarak başlar, doğru bir alt sıralama içinde istikrarlı bir işlevler düzen oluşturarak da sona erer.²²⁸

James'in ifadelerinden de anlaşılacağı üzere söz konusu birleşme, bağıntılı bir şekilde başlayan yüce ve alçak duyguların, ideal ve reelin, tin ve tenin istikrarlı bir işlevler düzenine yerleştirilmesiyle mümkündür. Bu sürecin, başka bir deyişle benliğin bir kılınması için verilen mücadelenin kendine özgü niteliği ise mutsuzluktur. Söz konusu mutsuzluk birey hassas bir yapıdaysa ve dinsel olarak da teyakkuzdaysa; ahlaki vicdan azabı ve pişmanlık, içsel değersizlik ve yanlışlık, varlığının yaratıcısı ve manevi yazgısının belirleyiciyle yanlış ilişki içinde olduğu duygusuna dönüşür. Bölünmeyi dini bir karakterde gösteren de söz konusu günah bilincine dayanan dinsel melankolidir. Bu açıdan keşişlik döneminde yaşadığı arzu çatışmalarıyla Luther'in, her türlü tutku ve arzunun esiri olmuş Augustinus'un, istediğini değil nefret ettiği şeyleri yapan

²²⁷ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 183.

²²⁸ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 183.

Pavlus'un²²⁹ hikayesi dinsel melankoliye örnektir. Söz konusu kişilerde kırılma anına kadar yaşadıkları dünyevi ve kırılma sonrasında meydana gelen manevi bir hayat söz konusudur. Onların benlikleri, biri fiili öteki ideal olan iki ölümcül benin kapıştığı bir savaş alanıdır.²³⁰

James tin ve ten, ruh ve beden, fiili ve ideal arasındaki çatışmadan hareketle benliğin bölünmesini dini bir zemine taşır.²³¹ Dini zeminde ele alınan bölünmüş benlik; dini ideallerimiz, daha genel bir ifadeyle manevi değerlerimiz ve bedeni istek ve arzularımız arasındaki çatışmayı ifade eder. Söz konusu çatışmada bedeni zevklere dayanmak uyku halinde olmaya benzetilebilir ve din insanlardan ruhları aracılığıyla uykudan uyanmalarını ister. Beden ise uyku halini sürdürmeye, uyanmayı sağlayacak gücü ortadan kaldırmaya çalışır. Nitekim dinsel melankoliye sahip hasta ruhlar, yüksek arzularının kabuklarını kırarak o son gücü bulmada zorluk çekerler ve düşük eğilimleri sonsuza dek bastıramazlar.²³² Ancak bir noktadan sonra aşkın bir ilkeyle ya da hayatlarında meydana gelen bir kırılmayla benliğin birleştirilmesine yönelik önemli bir adım atarlar ve çatışmanın verdiği mutsuzluktan kurtulmaya çok yaklaşırlar. James söz konusu kurtuluşun birden gerçekleşebileceği gibi yavaş yavaş da meydana gelebileceğini ileri sürer.²³³ Söz gelimi Luther'in içsel gerginliği, *Kitab-ı Mukaddes*'ten okuduğu bir bab ile sona ermiştir. Augustinus bir ağacın altındayken duyduğu ses ile arzu ve tutkularına dayanan bir hayattan kurtulmuştur. Ya da Tolstoy uzun uğraşlar sonucunda hayatın anlamını bulmuştur.

²²⁹ Romalılar 7: 15

²³⁰ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 183.

²³¹ Nitekim tin ve ten kavramlarını kullanırken *Kitab-ı Mukaddes*'e başvurur, azizlerin hayat hikayelerinden alıntılar yapar. Ayrıca *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*'nde belirttiği üzere deneyimli olduğu alan psikolojidir ve dini bu perspektiften ele alır. Bkz. James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 14; Bölünmüş benliğe söz konusu eserinde yer vermesi de meseleyi psikolojik boyutlarının yanı sıra dini bir zeminde ele alma isteğini gözler önüne serer.

²³² James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 185-186.

²³³ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 196.

James bölünmüş benlik konusunu, benliğin bölünme ve birleşme sürecinin psikolojik karakterine/formuna dikkat çekerek nihayete erdirir. Söz konusu forma göre bölünmüş benliğe sahip kişilerde önce bir gerilim bulunur. Bu gerilimi uyumsuzluk ve fırtına dönemi takip eder ve sonrasında sağlamlık, istikrar ve denge durumu oluşur.²³⁴ James benliğin bölünmesi ve birleşme sürecini ifade eden söz konusu formun en temelde psikolojik bir karakter taşıdığını ileri sürerek dini bir niteliğe sahip olmasını zorunlu görmez. Zira Filozof, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*’nde her ne kadar benliğin bölünme ve birleşme sürecini dini bir zeminden hareketle ele alsada bölünmüş benliğe sahip kişilerin içsel birliğini dindarlıktan inançsızlığa, ahlaki sertlikten özgürlüğe geçmekle de sağlayabileceğini iddia eder.²³⁵

Toparlayacak olursak, benlikteki uyumsuzluk ve sonrasında ortaya çıkan mutsuzluğu ifade eden bölünmüş benlik, mizaçlarındaki istikrar ve denge durumlarından dolayı sağlıklı zihinde görülmez. Çünkü onlar kötülüğü bilinçli olarak hayatlarının dışına iterek iyiliğe dayanan bir evren tasavvur ederler ve benliklerini söz konusu evrenin içine yerleştirirler. Onların mutlu olabilmeleri için bir kez doğmaları yeterlidir. Başka bir deyişle onların, üniter bir benlik ve mutlu bir hayata sahip olmak için mevcut benlik ve hayatlarını bir kenara bırakıp yeni bir hayata başlamaları gerekmez, çünkü zaten mizaçlarında onlara sahiptirler. Hasta ruhlar ise kötülüğe bir gerçeklik yüklemekle kötülük ve iyilik, fiili ve ideal, ten ve tin arasındaki gerilimi onaylamış olurlar. Kendilerini söz konusu gerilimin tam ortasında bulan hasta ruhlar, mizaçlarındaki uyumsuzluk ve fırtınalardan dolayı üniter bir benlik anlayışı oluşturamaz ve mutsuzluğa sürüklenirler. Kendi mizaçlarında üniter bir benlik ve mutluluğa sahip olmadıkları için, mevcut durumlarını bırakıp ikinci bir hayata başlamaları gerekir. Birleşmeyi ifade eden söz konusu ikinci hayat, en temelde psikolojik bir süreci ifade eder.

²³⁴ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 189.

²³⁵ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 188.

Açıktır ki James bir yandan düalizmin sebebiyet verdiği, töz düşüncesine dayanan ikili benlik anlayışını eleştirirken diğer yandan da felsefi bir zeminden ziyade Kitab-ı Mukaddes'e dayanan ve ontolojik açıdan değerli ve değersiz arasındaki gerilimi ifade eden ruh ve beden ayrımını inceler. Söz konusu iki noktada da ortak olan kısım, bölünmüş benliğin birbirinden farklı iki durumun mevcudiyetini içinde barındırmasıdır. Richard M. Gale, tam bu noktadan hareketle James düşüncesinde bölünmüş benliğin, yani birbirinden oldukça farklı iki öğretinin bulunduğunu ileri sürer. Zira ona göre James, *Promethean pragmatik benlikten, anti-Promethean mistik bir benliğe* geçiş yapmıştır.

2.4. James Düşüncesindeki Bölünmüş Benlik

Richard M. Gale, *The Divided Self of William James*'in takdiminde, eserinde amaçladığı şeyin James felsefesindeki düşünce farklılıklarına dikkat çekerek, söz konusu farklılıkların sebebiyet verdiği kaçınılmaz gerilime odaklanmak olduğunu ileri sürer. Söz konusu gerilimi *bölünmüş benlik* olarak adlandıran Gale, bu meseleyi açıklarken James'in düşüncelerini Promethean pragmatist benlik ve anti-Promethean mistik benlik olmak üzere iki ayrı perspektiften ele alır. Söz konusu iki benlik türü arasındaki gerilimin artzamanlı olmaktan çok eşzamanlı olduğunu, çünkü James'in hayatında hiçbir zaman bütüncül bir benliğe sahip olmayı başaramadığını ileri süren Gale,²³⁶ böylece James'in bölünmüş benliğini basit bir düşünce değişimi olmaktan öte; kökenleri derinlerde yatan, başka bir deyişle mizaçtan kaynaklanan bir problem olarak ele alır. Nitekim Gale, eserinin henüz başlangıcında James'in oldukça yetenekli biri olduğunu, içinde gerçekleştirilmeyi bekleyen sonsuz sayıda potansiyel benlik barındırdığını ve bu durumun da James'te uyum ve uyumsuzluk halleri meydana getirdiğini ileri sürer.²³⁷ Gale, James'in hem düşük bir can sıkıntısı eşiğine sahip olduğunu hem de hayata karşı yoğun tutkular beslediğini ifade ederek filozofun sürekli olarak farklı benliklerini gerçekleştirmeye yönelik yeni deneyim

²³⁶ Gale, *The Divided Self of William James*, 18.

²³⁷ Gale, *The Divided Self of William James*, 2.

yolları aradığını savunur. O, James'in söz konusu durum içerisindeyken önemli bir kırılma yaşadığını; mizacı doğrultusunda farklı benliklerini gerçekleştirmeye çalışırken ölümün varlığı karşısında kişisel bir dehşete sürüklendiğini ve söz konusu dehşeti sadece hayatının belirli bir dönemine değil, tamamına yansıttığını ileri sürer.²³⁸

Gale James düşüncesinde bölünmüş benliğe, başka bir deyişle Promethean Pragmatist benlik ile anti-Promethean mistik benlik arasındaki gerilime sebebiyet veren bazı meselelere dikkat çeker. Söz konusu meselelerin en temeline James'in evren tasavvurlarındaki farklılıkları yerleştiren Gale, bunun yanı sıra filozofun kötülük karşısındaki belirsiz tutumunun da benlikte bölünmeye sebebiyet verdiğini ileri sürer.

Gale'a göre James düşüncesindeki bölünmüş benliğin en şiddetli tezahürleri filozofun evren tasavvurları arasındaki farklılıklarda görülür. Potansiyel benliklerin kendilerini özgürce gerçekleştirebileceği bir evren inşa etmeyi amaçlayan James, hem böyle bir evren inşa edebilmek hem de söz konusu evren içerisinde yaşayabilmek için yeni bir benlik anlayışına ihtiyaç duymuştur. İşte Gale'a göre Promethean pragmatist benliği ortaya çıkaran da söz konusu ihtiyaçtır.²³⁹ Bu ihtiyaç doğrultusunda James'in tasavvur ettiği Promethean benlik, birçok olası dünyadan hangisinin gerçek olacağını, bir fikrin gerçekliğini, değer ve yükümlülüğün anlamını, zihinsel ve fiziksel arasındaki ayrımı ve hatta zamanla kendi kişisel kimliğini de inşa edecek/belirleyecek/düzenleyecek/denetleyecek konumdadır.²⁴⁰

²³⁸ Gale, *The Divided Self of William James*, 2-3.

²³⁹ Richard M. Gale, Charles Morris'in James'in felsefesinin genel gidişatını ifade edebilmek için kullandığı *promethean* tabirini ondan ödünç alır. Söz konusu kavramın James düşüncesindeki karşılığının ise *hümanizm* olduğunu ifade eder. Bkz. Gale, *The Divided Self of William James*, 7; Ayrıca Gale, James'in bu denli etkin bir benlik oluşturmada rol oynayan bazı durumların varlığına da dikkat çeker. Bunlardan belki de en önemlisi filozofun zihni, çevre ile uyum sağlamak için bir araç olarak betimleyen Darwinci biyolojik psikolojiden etkilenmesidir. Nitekim onun Benlik ve Bilinç Akışı adlı yazılarında da görüldüğü üzere zihnin duyuşal kargaşadan bir kozmos yaratarak benliğini inşa etmesi, ben ve ben-olmayanı tek bir gerçekliğin iki ayırt edilmiş yönü olarak görmesi, evreni düzenli bir şekilde tamamlanan değil organize edilen bir yapı olarak ele alması söz konusu Darwinci biyolojik psikolojinin etkilerini gözler önüne serer. Bunun yanı sıra modern bilimin mümkün kıldığı ve gelecekte sınırsız ilerleme olacağına dair iyimserlik yaratan teknolojik atılımlar da James'in böylesi etkin ve güçlü bir benlik anlayışına ihtiyaç duymasına sebebiyet vermiştir. Bkz. Gale, *The Divided Self of William James*, 8-10.

²⁴⁰ Gale, *The Divided Self of William James*, 51.

Gale evren tasavvurları açısından Promethean benliğin James düşüncesini bütün yönleriyle yansıtmadığını, onun düşüncesinde ikinci bir benliğin daha söz konusu olduğunu ileri sürer. Yazara göre, özellikle James'in son iki eseri olan *Some Problems* ve *A Pluralistic Universe*'de Promethean pragmatist ile eş zamanlı olarak anti-Promethean mistik bir benliğin varlığı görülür. Hatta söz konusu mistik benlik, karşılaşılan problemleri çözmede Promethean benliğe kıyasla kesin çözümler üreterek daha başarılı bir görünüm arz eder. Nitekim nesnelere kendi amaçları için kontrol eden Promethean benliğin aksine mistik benlik, kendisinin dışındakilerle bütünleşmeyi amaçlayarak içsel birliğin sağlanabileceği bir hayat tasavvur eder.²⁴¹ Sadece kendisiyle değil, "sen" olarak adlandırabileceği her şeyle bir bütünleşme içine girerek kendisini çevreleyen ana bilinç denizi olarak adlandırılan doğaüstü ruhlara kadar genişler.²⁴²

Gale'e göre James düşüncesinde bölünmüş benliğe sebebiyet veren diğer bir mesele, filozofun kötülüğe karşı belirsiz tutumudur. James, bir yandan Promethean pragmatist olarak nihai zafere dair herhangi bir güvence olmaksızın dünyasını tasavvur etmek ve melioristik bir tavır benimsemek, diğer yandan da mistik benlik olarak kötülükler karşısında mutlak bir güvenceye, huzur ve mutluluğa sahip olmak ister.²⁴³ Gale, James'in kötülüğe karşı bu ikili tavrını açıklayabilmek için filozofun hayatından bir örnek verir. Söz konusu örneğe göre James, 1868 yılında akıl hastanesinde bir gençle karşılaşmış, kendisi ile hasta genç arasında sadece anlık bir farklılık olduğu hissine kapılarak dehşete düşmüştür. Kendinde sağlam olduğunu düşündüğü bir şey o an ortadan kalkmış ve yerini titreyen bir korku kitlesine bırakmıştır. Gale'a göre bu örnek; kişinin kendisini, etkinliğini, özgürlüğünü ve sorumluluğunu önceleyen Promethean pragmatistin dehşete düşerek; iradenin mutlak güç sahibi olmadığını, varoluşun radikal

²⁴¹ Gale, *The Divided Self of William James*, 14.

²⁴² Gale, *The Divided Self of William James*, 14-15.

²⁴³ Gale, *The Divided Self of William James*, 16.

olumsallığının her an kopabilecek bir ipliğe bağlı olduğunu ve bu yüzden daha üstün bir gücün öncelenmesi gerektiğini savunan mistik benliğe dönüşünü gözler önüne serer.²⁴⁴

Gale, James'in kötülük karşısındaki belirsiz tavrının *Dinsel Deneyimin Çeşitleri* adlı eserde de görülebileceğini ileri sürer. Ona göre James, Promethean pragmatistin öne sürdüğü gibi kurtuluşun ahlaki açıdan yorucu bir hayat yaşamakta değil, mistik benlikte olduğu gibi daha yüksek ruhsal bir gerçeklik tarafından emilmekle gerçekleşebileceğine inanır. Bu açıdan meliorizmin yetersizliğini vurgulayan James, ihtiyacımız olan şeyin ölümle bağlantılı olmayan bir yaşam, hastalığa yatkın olmayan bir sağlık, yok olmayacak bir tür iyilik olduğunu ileri sürer. Bu durum ise ancak sınırlı bilincimizi çevreleyen "Daha Fazlası", başka bir deyişle doğaüstü bir güç tarafından emildiğimizde gerçekleşir.²⁴⁵

Tüm bu ifade edilenler ışığında James'in ikili benlik anlayışının, başka bir deyişle bölünmüş benliğinin gerçeklik, kötülük, etik gibi farklı alanlarda tezahür ettiği görülür. Gale'in James'in bölünmüş benliğe sahip olduğu iddiasının hakkıyla anlaşılabilmesi ve eleştirilebilmesi için söz konusu tezahürlerin daha detaylı bir şekilde incelenmesi gerekir.

2.4.1. Promethean Pragmatist Benlik ve Anti-Promethean Mistik Benlik

Gale'in "en büyük aporia" olarak adlandırdığı, James'in iki benliği arasındaki en keskin ayrım, onun evren tasavvurları ve gerçeklik anlayışlarında tezahür eder.²⁴⁶ Tüm gerçeklik iddialarının bir seferde bir kişiye göreceli hale getirilmesi gerektiğini savunan *Promethean ontolojik görelilik*, mutlak gerçeklik iddialarının mistik deneyimlere dayalı olduğunu söyleyen *mistik mutlakiyetçilik* ile karşı karşıya gelir. Söz konusu zıtlığın anlaşılabilmesi için görelilik ve mutlakiyetçiliğin incelenmesi gerekir.

Ontolojik göreliliği anlayabilmede bilinç akışının dördüncü özelliği olan seçicilik kilit bir rol oynar. Hatırlanacağı üzere James, *Bilinç Akışı* adlı makalesinde zihnin duyular

²⁴⁴ Gale, *The Divided Self of William James*, 16.

²⁴⁵ Gale, *The Divided Self of William James*, 17-18.

²⁴⁶ Gale, *The Divided Self of William James*, 272.

kaosuna yönelirken seçici davrandığını, söz konusu seçiciliğinde amaç güderek evreni ben ve ben-olmayan olarak ikiye böldüğünü ileri sürer. Bu açıdan duyular kaosundan şahsi bir kozmos yaratan zihin, evrenin içerisinde kendisine mahsus bir alanı, yani “benliğini” oluşturur. Buna ilaveten *Benlik* adlı makalesinde bilen ben’in bir düşünürler dizisi olarak anlaşılması gerektiğini ve bu yüzden saf ego’nun hem aktifliği hem de pasifliği içerisinde taşıdığını iddia eden James, ben ve ben-olmayan, bilen ve bilinen’in birbirlerinden ayrı iki mevcudiyeti değil, tek bir gerçekliğin (saf deneyimin) ayırt edilmiş yönleri olduğunu savunur. James’in söz konusu iki makalesi bu yönleriyle ele alındığında filozofun zihinden ayrı bir “gerçeklik” tasavvur etmediği, gerçekliği duyuşal ve aktif yaşamımızla olan ilişkisinde ele aldığı ortaya çıkar.²⁴⁷

James’in gerçeklik karşısındaki bu tavrını daha iyi anlayabilmek için Schiller’in ifadelerine başvurulabilir:

Dünya özü itibarıyla maddedir, bizim ona yaptığımız şeydir. Dünyayı aslında olduğu şey veya bizim dışımızda ne olduğu üzerinden tanımlamanın bir faydası yoktur (maddenin kendisi için madde anlaşılabilir); o ibaret olduğu şeydir. Dolayısıyla dünya plastiktir.²⁴⁸

Schiller’in ifadelerinden de anlaşılacağı üzere dünyanın özünün plastik olması, onun farklı şekillerde kombine edilebilen bir imkanlar denizi olduğunu ve nesneyi anlamının yolunun da nesneyle kurulan ilişkide yattığını gösterir. Bu açıdan James’in gerçekliği kendinde olduğu şekliyle değil nesneyle kurulan ilişkide ele alması, onun bakışını insana çevirme ve gerçekliği bir perspektif meselesi olarak ele alma isteğini açığa çıkarır. Bu durum bazı örnekler üzerinden açıklanabilir. Söz gelimi meydana gelen bir olay, sıcakkanlı bir insan için ilginç bir çatışma, ağırkanlı bir insan için önemsiz bir mesele, melankolik biri için ise trajedi niteliği taşır.²⁴⁹ Bir savaş bir grup için zaferi, diğer

²⁴⁷ Richard M. Gale, “Pragmatism versus Mysticism: The Divided Self of William James”, *Philosophical Perspectives*, 5 (1991), 245.

²⁴⁸ James, *Pragmatizm*, 177-178.

²⁴⁹ Schopenhauer, *Yaşam Bilgeliği Üzerine Aforizmalar*, 5.

grup için ise yenilgiyi ifade eder.²⁵⁰ Bu örneklerde de görüldüğü üzere James'e göre varlığın varlığı kendine bağlıyken onun ne olduğu ya da nasıl anlaşıldığı insana bağlıdır. Filozof böylece gerçekliğin dokunulamaz bir alan olması gerektiği düşüncesinden kaçınmış, gerçekliği konuşulabilir bir alan kılmaya çalışmıştır. Çünkü ona göre gerçeklik, insan düşüncesinden bağımsız olarak ele alındığı sürece ulaşması zor bir yerde duracak ve böylece deneyimin karışmadığı bir çeşit soyut, hayali ilkeye indirgenmiş olacaktır.²⁵¹ Kierkegaard'nın söylediği gibi:

Ben yaradılışım itibarıyla büyüklükten, insanlık dışıymış gibi söz edilmesine, onun ta uzakta belirginliğini kaybedip bulanıklaşmasına, onu, onda içkin insanlık ortaya çıkmaksızın büyük sayıp, böylece büyüklüğün sona ermesine seyirci kalınmasına karşıyım.²⁵²

James de yukarıdaki ifadelere benzer şekilde gerçeklik adını verdiğimiz şeyin insanı aşan bir yapı değil, algılananın üzerindeki yorumlar olduğunu dile getirmektedir ki bu da bizi felsefenin en önemli sorularından bir tanesine götürür: Algıladığımız dünya gerçek dünyayı ne kadar temsil eder? Bu noktada bazı filozoflar, gerçekliğe ulaştığımızı sandığımız yerde elimizde hep onun sahtesinin kaldığını; bazı filozoflar ise gerçeklik ile karşılaşsak bile ona sahip olamayacağımızı ileri sürerler.²⁵³ James ise gerçekliğin bazı işlevleri yerine getirmeyle ve tatmin olmayla alakalı olduğunu, insanların gerçekliği amaçlarına uydurmak için tasarladığını, gerçekliğin de pasif bir şekilde buna itaat ettiğini savunur. Doğruluğun bizim gerçeklik hakkındaki inancımızdan başka bir şey olmadığını, insanın bir yılan gibi her yerde izlerini bıraktığını ve bu yüzden gerçekliğin içerisinde birtakım insani öğelerin bulunmasının çok normal olduğunu vurgular. Söz konusu durumu görmezden gelip gerçek olan ile insani öğeleri kesin bir şekilde birbirlerinden ayırmanın ise bir hayli zor ve bir o kadar da anlamsız olduğunu ileri sürer. Halbuki

²⁵⁰ James, *Pragmatizm*, 179.

²⁵¹ James, *Pragmatizm*, 181.

²⁵² Soren Kierkegaard, *Korku ve Titreme Diyalektik Lirik*, çev. Nur Beier (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019) 89.

²⁵³ James, *Pragmatizm*, 181.

James'e göre varoluş, hakikat, anlam, değer, kişisel kimlik de dahil olmak üzere her şey insanlara görelidir ve kısmen de olsa insanlar tarafından yaratılmıştır. Filozof böylece bilen ve bilinen arasındaki ayrımı ortadan kaldırarak insanı gerçeklik karşısında seyirci kılan klasik epistemolojik anlayıştan ayrılmayı hedeflemiştir; rasyonalizmin ezelden hazır ve tamamlanmış gerçekliğine karşı çıkararak "gerçekliğin daima oluş halinde bulunan şekil verilebilir bir enerji olduğunu"²⁵⁴ savunmuştur.

Promethean pragmatistin gerçekliğin şekil verilebilir bir enerji olduğuna dair vurgusu, sadece epistemik değil aynı zamanda ontolojik bir duruma da gönderimde bulunur. Buna göre katı zihinli bir bilim insanı olarak James, determinizmi ve nevrozsuz psikoz olmadığını onaylarken; yumuşak zihinli ahlaki fail olarak her ikisini de reddeder ve bunun yerine belirlenmemiş manevi nedensellik eylemlerinin gerçekliğini kabul eder. Yine Promethean eylem insanı olarak James, gerçekliği pragmatik temelli sınıflandırma sistemleri açısından çok sayıda ayrı bireylere bölerken, mistik olarak kavramlardan tamamen kaçınır ve gerçekliğe nüfuz etmeye çalışır.²⁵⁵ Gale'ın ifadelerinde de görüldüğü üzere Promethean pragmatistin evren tasavvuru, her bir insanın hangi tavrı benimseyeceğini tamamen kendisine bırakan, her bir insanın özgürce seçimlerde bulunabileceği, bireyselliğin kutsallığına saygı gösteren bir evrendir. Gale'ın *Poo-bahism* olarak bahsettiği bu evrende James, farklı benliklere dayanan farklı dünyalar arasında ontolojik bir eşitlik varsayımına, görünüşte uyumsuz arzularımızın maksimum tatminine izin verir. İnsanın deneyimlerini ön plana çıkararak deneyimlerin zenginleştiği ölçüde değerli olacağını ve gerçekliğin doğası hakkında bilgi vereceğini ileri sürer.²⁵⁶

Gerçekliğin sadece epistemik değil ontolojik bir duruma gönderimde bulunmasının diğer bir örneği ise rasyonalizm ve ampirizmin evren tasavvurlarında görülür. Ampirizm

²⁵⁴ James, *Pragmatizm*, 187.

²⁵⁵ Gale, *The Divided Self of William James*, 192.

²⁵⁶ Gale, *The Divided Self of William James*, 197.

evrenin belirlenmemiş, gittikçe büyümekte olan tek bir nüshasının bulunduğunu, rasyonalizm ise çoklu nüshalardan bahsedilebileceğini ve söz konusu çokluğun arkasında ebediyen tamamlanmış bir nüshanın bulunduğunu ileri sürer. Çünkü onlara göre çokluk yanlış yorumlarla dolu olmayı, tahrifi de beraberinde getirir. Bu noktada James ampirizm ve rasyonalizmin evren tasavvurlarını birbirinden ayıran noktanın “olasılık” kavramı olduğunu ileri sürer. Şu anki durumda ve de gelecekte dünyanın nasıl bir hal aldığı/alacağı meselesi olan olasılık, iyimserlik ve kötümserlik bakış açılarını doğurur. Nitekim rasyonalizm hem çoklu olguların olasılıkları için bir zemin aramış hem de olasılıkların sınırlarını belirleyen, sonucun iyi olması gerektiğini gösteren birlik ilkesine ihtiyaç duymuştur. Bu açıdan rasyonalist felsefenin birlik ilkesi bütün iyi şeyleri kesin, bütün kötü şeyleri ise imkânsız kılar. Ancak belirlenimi ya da sınırlandırılmayı değil olumsuzluğu merkeze alan ampirizm ise rasyonalizmin söz konusu ilkesini reddedip kötülüğü bir gerçeklik olarak kabul etmekle, dünyanın yapısı hakkında her ne kadar rasyonalizme göre daha tutarlı bir açıklama yapmış olsa da geleceğe yönelik iyi bir tasvir yapma imkânını da ortadan kaldırır.

James, iyimserliğin de kötümserliğin de temelinde dünyanın geleceğine yönelik bir tasvirin yattığını, hangi mizaçta olursak olalım emniyetsiz bir evrenin bizi rahatsız ve mutsuz edeceğini ileri sürer. Bu açıdan iyimserlik dünyanın kurtuluşunun kaçınılmaz olduğunu savunurken kötümserlik ise bu durumu olası bulmaz.²⁵⁷ James söz konusu iki tavrı, Promethean benliği doğrultusunda *meliorizm/dahaiyicilik* adı altında bir araya getirir.²⁵⁸ James’in melioristik bakış açısını geliştirmedeki temel motivasyonu, iyimserlik ve kötümserliğin kendi başlarına yeterli olamayacağıdır. Buna göre iyimser, kötülüğü bilinçli olarak bakış açısından çıkarmakla dünyanın gerçekliğini ıskalar, bu yüzden onun iyimserliği değişken ve zayıftır.²⁵⁹ Kötümser ise söz konusu gerçekliği yakalamakla

²⁵⁷ James, *Pragmatizm*, 205.

²⁵⁸ James, *Pragmatizm*, 205.

²⁵⁹ James, *Pragmatizm*, 39-40

birlikte kötülüğü sadece dünyanın parçalarına değil bütününe atfeder. Halbuki James'e göre kötülüğün dünyanın parçalarında bulunması bütünün kendisinin de kötü olduğu anlamına gelmez.²⁶⁰ Bütün dünyanın kötülükle dolu olduğu bir evren tasavvuru, insanın yaşaması için bir sebep bulmasını zora sokmasının yanı sıra insanın özgürlük imkanını da ortadan kaldırır. O halde yapılması gereken kötümserliği metafizik bir iyimserlikle bağdaştırmaktır ki bu çaba *meliorizme* gönderimde bulunur.

İyiliği iyilik, kötülüğü de kötülük olarak gören; biri uğruna diğerini feda etmeyen *meliorizm*, iyimser öğretinin faydalarını sürdürmekle birlikte kötülüğü reddetmez ya da onun sorumluluğunu ve yükümlülüğünü başkasının üzerine yüklemeyi, dünyanın kurtuluşu ne kaçınılmaz ne de imkânsız görür. Bu açıdan hayatı daha yaşanılabilir kılmak için bir arabilucuk olarak karşımıza çıkan ve Promethean tavrın mükemmel bir tezahürü olan *meliorizm*, kurtuluşu gerçek koşulların sayısı çoğaldıkça ihtimali artan bir olasılık olarak görür.²⁶¹ James'in melioristik tavrını daha açık bir şekilde anlayabilmek için onun "koridor benzetmesi"ne başvurulabilir. Buna göre:

Pragmatizm, bir oteldeki koridor gibi teorilerimizin ortasında uzanır. Sayısız sayıda odaya giriş olanağı sunar. Birinde belki Tanrıtanımaz bir kitap yazan bir kişi bulursunuz: bir sonrakinde iman ve güç için diz çökmüş dua eden birini, üçüncüdeyse bir cismin özelliklerini incelemekte olan bir kimyacıyı. Dördüncü odada, idealist bir metafizik sistem ortaya çıkarılmaktadır; beşincideyse metafiziğin imkansızlığı gösterilmektedir. Ama koridor hepsine aittir ve eğer bu insanlar odalarından çıkmak veya onlara girmek için uygun bir yol istiyorlarsa, söz konusu koridordan geçmek zorundadırlar.²⁶²

Görüldüğü üzere pragmatizm, her birinde farklı düşüncelerin temsil edildiği çeşitli sayıdaki odaların bulunduğu bir otel koridoruna benzer. Bir odada tanrıtanımaz, diğer odada aşırı dindar; bir odada iyimser diğer odada kötümser biri bulunabilir. Ancak

²⁶⁰ James, *Pragmatizm*, 42.

²⁶¹ James, *Pragmatizm*, 205.

²⁶² James, *Pragmatizm*, 66.

koridor hepsine aittir. Her bir düşünce türü kendi düşüncelerini şekillendirmek, kanıtlamak, başka düşüncelerle karşılaştırmak için koridora çıkmak zorundadır. Nitekim James de melioristik tavrında, tek tek odaların kendi içeriğiyle değil, koridordaki halleriyle ilgilenir. Bu yüzden bir-çok, rasyonalist-ampirist, iyimser-kötümser, bilimsel-dini öğretiler gibi ikiliklerin kendilerinde oldukları şekliyle değil, deneyimdeki halleriyle ilgilenir. Söz konusu melioristik tavır ise bir uzlaştırıcı olarak sonsuz sayıda odaya giriş olanağı sunarak ikilikler arasında özgür bir geçişe imkân sağlar.

Meliorizmin özgürlüğü ön plana çıkararak somut bir fark yaratma düşüncesi üzerinde yükselmesi, Promethean benliğin etkinliğine yönelik bir vurgu içerir. Etkinliğini en verimli şekilde deneyimde ortaya koyan Promethean benliğin daha detaylı anlaşılabilmesi için James'in inanç ve etik konularına bakmak gerekir. Nitekim Gale Promethean benliğin altında yatan varsayımın, “nihai iyinin kişinin arzularını tatmin etmesi” olduğunu ileri sürerek inanç ve etiği birlikte ele alır.²⁶³ Her ne kadar söz konusu varsayım, sadece normatif bir etik ilkesi gibi gözükse de arka planda inanç ile doğrudan bir irtibata sahiptir. Bu irtibat onun etik ilkesinin temellerinde görülür. Buna göre: (a)Her zaman arzu-memnuniyetini maksimize edecek şekilde hareket etmemiz gerekir, (b)İnanç bir eylemdir, (c)Arzu-tatminini en üst düzeye çıkaracak şekilde inanmakla ahlaki olarak yükümlüüz.²⁶⁴

Açıktır ki James “iyi”yi, arzuların tatmini doğrultusunda ele alarak arzu tatminin eylemlerle gerçekleştirilebileceğini, inancın da bir eylem olduğunu ve dolayısıyla kişinin arzularını tatmin etmeye çalışırken etik ve inancı deneyimde bir araya getirdiğini ortaya koyar. Bu noktanın açık kılınabilmesi için James'in “inanç” hakkındaki düşüncelerine daha yakından bakmak gerekir. Filozof, inancı “dikkat” ve “irade” kavramlarıyla irtibatlandırarak ele alır. Hatta Gale'a göre James dikkat, irade ve inancın bir ve aynı

²⁶³ Gale, *The Divided Self of William James*, 25.

²⁶⁴ Gale, *The Divided Self of William James*, 25.

psikolojik fenomenin farklı adları olduğunu ileri sürerek söz konusu üç kavram arasında bir özdeşlik ilişkisi kurar. Buna ilaveten Gale, söz konusu kavramların eş-gönderimsel olmakla birlikte, farklı duyu veya anlamlara sahip olduklarını, bu yüzden ayrı ele alınmaları gerektiğini de ileri sürer.²⁶⁵

Dikkat, zihnin seçiciliğiyle doğrudan alakalıdır. Hatırlanacağı üzere duyular kaosunu kozmosa çeviren; anlamlı hikâye ve anlatılar, kendimize mahsus alanlar yaratan bilinç, söz konusu eylemini “dikkat” aracılığıyla gerçekleştirir. Gale bu noktada Siegfried’den bir alıntı yaparak, kaosun ilişkilerin yokluğundan ziyade, kavranamayacak kadar çok olan ilişkilerin aşırı bolluğu olduğunu, söz konusu bolluğun da dikkat ile aşılabileceğini ileri sürer.²⁶⁶ Aynı şekilde iradenin ve inancın da dikkat hakkında söylenenlerle paralellik arz ettiğini,²⁶⁷ söz konusu kavramların bir düşünceye ilgi göstermekten başka bir şey olmadığını savunur.²⁶⁸ Neticede James’in zihnin nesneye bakması, onun varlığına rıza göstermesi, onu benimseyip kendi gerçekliği yapmasından hareketle dikkat, irade ve inancı aynı olarak görmesi²⁶⁹ bizi inanç konusunda şu sonuca ulaştırır: İnanç, bilinçte diğer herhangi bir düşünce yerine bir düşüncenin istikrarlı işgalidir ve (ii) bir fikre karşı alınan ve (i) tipi bir durumla sonuçlanan önermesel bir rıza veya kabul durumudur.²⁷⁰

James’in inanç anlayışını irade ve dikkat bağlamında ele alması, hatta meseleyi *Psikolojinin İlkeleri* adlı eserinin *Gerçekliğin Algısı* bölümünde zikrediyor olması, Promethean benliğin yaratıcı gücünün, etkinliğinin, gerçeklik anlayışının “inanç” meselesi üzerindeki tezahürleri olarak yorumlanabilir. Hatta James’in inancı hem bir eylem hem de eyleme yol açan bir sebep olarak görmesi, bu doğrultuda etik ile inancı

²⁶⁵ Gale, *The Divided Self of William James*, 51.

²⁶⁶ Gale, *The Divided Self of William James*, 53.

²⁶⁷ Gale, *The Divided Self of William James*, 56.

²⁶⁸ Gale, *The Divided Self of William James*, 62.

²⁶⁹ Gale, *The Divided Self of William James*, 65.

²⁷⁰ Gale, *The Divided Self of William James*, 62.

birlikte ele alması, inancın Promethean benliğinin etkinliğini artıran ve ona kuvvet kazandıran bir konumda bulunduğunu gözler önüne serer.²⁷¹ Promethean benliğin söz konusu durumunu açıklamak için James'in düşünceleri önermeler şeklinde özetlenebilir. Buna göre filozof: 1) Her zaman ahlaki olarak, elimizdeki diğer seçeneklere göre arzu-memnuniyeti en üst düzeye çıkaracak şekilde hareket etmekle yükümlü olduğumuzu, (2) İncanın özgür bir eylem olduğunu ileri sürer. Söz konusu iki önerme üçüncü önermeyi doğurur: (3) Her zaman ahlaki olarak, elimizdeki diğer inanç seçeneklerine göre arzuatminimizi maksimize edecek bir şekilde inanmakla yükümlüyüz. Söz konusu önermelerdeki etik-inanç birliği gerçekliğe doğru genişler. James, gerçeği "inanmamız gereken şey" olarak tanımlar ve ardından "bizim için inanmanın daha iyi olduğu şeye inanmamız gerekmez mi?" diye sorar. Söz konusu genişleme dördüncü ve beşinci önermeleri doğurur: (4) Gerçeklik inanmamız gereken bir şeydir. Gale söz konusu önermeyi üçüncü önerme ile birleştirdiğimizde beşinci önermeye vardığımızı söyler: (5) Bir önerme, arzu-doyumunu maksimize ettiğine inanıldığında doğrudur.²⁷² Zikredilen beş önerme birlikte ele alındığında Promethean benliğin inanç-etik-gerçeklik alandaki tezahürleri hakkında anlaşılabilir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere şekil verilebilir bir gerçeklik, olumsal bir evren ve melioristik bir mizaç Promethean benliğin en temel karakteristiğidir. James, söz konusu temel karakteristiklerden hareketle insanın "yaratma", "inşa etme", "şekillendirme" gücünü ön plana çıkararak *Promethean* benlik düşüncesini yüceltir. Richard M. Gale, söz konusu benlik düşüncesinin, özellikle *A Pluralistic Universe* adlı eserde önemli bir değişime uğradığını; James'in Promethean benlik ve melioristik tavrından, madalyonun diğer yüzü olan mistik tavra döndüğünü ifade eder.²⁷³ Nitekim Gale'a göre James, ömrünün son yıllarındaki yazılarında, özgürlük ve sorumluluk etrafında şekillenen

²⁷¹ Gale, *The Divided Self of William James*, 65.

²⁷² Gale, *The Divided Self of William James*, 117

²⁷³ Gale, "Pragmatism versus Mysticism", 259.

melioristik tavrın yetersiz olduğunu düşünmüş; kurtuluş, güvenlik ve huzurun ahlaki olarak yorucu bir hayatı yaşamakla değil manevi gerçekliğe katılım yoluyla gerçekleşebileceğini ileri sürerek,²⁷⁴ Promethean pragmatistin diğer kişiler de dahil olmak üzere dünyevi nesnelere karşı duruşunun daha içsel ve kişisel derin mistik özlemleri tatmin etmede başarısız olduğunu savunmuştur.²⁷⁵ Bu yüzden James, aktif Promethen benliği aşip dünyevi nesnelere daha içsel bilincine nüfuz edebilmek için pasifliği, daha açık bir ifadeyle kavramsal olmayan sempatik sezgi eylemleri yoluyla dünyevi nesnelere içsel bilincine nüfuz eden mistik benliği düşüncesinin merkezine yerleştirmiştir. Bu açıdan herkesin özgürce inanmayı seçtiği şeye inanması gerektiğini savunan Promethean benliğin aksine mistik benlik; etrafındaki her şeyin ve genel olarak kozmosun içsel varlığına girerek daha mutlak bir gerçekliği arar. Promethean benlik deneyiminin olabildiğince zengin ve çeşitli olmasını isteyerek sürekli heyecan ararken mistik benlik sakinlikten ve kalıcı bir ruhsal teselliden yanadır.

Gale'in iddia ettiği üzere James'in Promethean benlikten mistik benliğe geçişini anlayabilmek için, onun mistik benliğe yönelik düşüncelerine yakından bakmak, söz konusu düşüncelerin anlaşılabilmesi için de mistik benliğin evren tasavvurunu incelemek gerekir. Anti-Promethean mistik benlik olarak James, bir kişinin diğerini bir "O" olarak değil, "Sen" olarak deneyimlediği bir evren tasavvur eder. Gale, Ben-Sen (I-Thou) ilişkisine dayanan söz konusu tasavvuru açıklayabilmek için Martin Buber'in (1878-1965) evren tasavvuruna başvurur. James ve Buber'in evren tasavvurları arasında çarpıcı derecede benzerliklerin bulunduğunu ileri süren Gale, Buber'in düşüncesine deneyimin "O" modu ile başladığını ve "Sen" modu ile bitirdiğini iddia eder. Buna göre Buber, bir insanın yalnızca kendi hedef ve çıkarları doğrultusunda eylemde bulunmadığını ileri sürerek "ben" aleminin yanında "sen" aleminin mevcudiyetinde dikkat çeker. Söz konusu

²⁷⁴ Gale, "Pragmatism versus Mysticism", 261.

²⁷⁵ Gale, *The Divided Self of William James*, S. 219.

alemin ayırt edici noktasının herhangi bir sınırlamaya konu olmaması ve “ben” ile birbirlerine dahil olma ilişkisi içerisinde girmesi olduğunu savunur.²⁷⁶

Gale, James’in evren tasavvurunda, Buber’in düşüncesinde olduğu gibi bir Ben-Sen ilişkisinin mevcudiyetinden bahseder. Buna göre Promethean pragmatist, başkalarının acılarını ya da mutluluklarını duysa da “başka”sı ol(a)mayan, kendisini özerk olarak deneyimleyen bir insan portresi ortaya koyarken mistik benlik, insanın çevreyle ilişkisini baştan aşağı şekillendirerek bir “ben-sen” ilişkisine olanak tanır. Mistik benlik, “o” ile olan kuru ve renksiz ilişkiyi “sen” üzerinden renkli ve canlı bir hale getirir. Gale, James’in bu Ben-Sen deneyimine ilişkin söz konusu düşüncelerini, filozofun anlatmış olduğu Jack ve Jill hikayesinden hareketle açıklar. Söz konusu hikâyeye göre Jack ve Jill birbirlerine aşık iki kişidir. Her ikisi de birbirinin içsel bilincine dair derin bir sempatik farkındalığa sahiptir. Bu yüzden birbirlerini olağanüstü benzersiz bir şey olarak deneyimlerler. Söz konusu deneyimde ruhlarını karşılıklı birleştirerek kendi bilinçlerini birbirlerine doğru genişletirler ve birbirleri hakkında bilimsel bir açıklamanın veremeyeceği derin bir bilgiye sahip olurlar.²⁷⁷ Gale’a göre James’in söz konusu örneği vermesinin amacı, başka bir kişinin bilincine ancak sempatik bir sezgi yoluyla katılım sağlanabileceğini göstermektir. Nitekim James, Jack’in Jill olmanın nasıl bir şey olduğunu bilmesi için, Jill’in içsel hayatına girmesi ve dünyayı onun gibi deneyimlemesi gerektiğini savunur.²⁷⁸

James’in zikrettiği Jack ve Jill hikayesi, mistik benliği ve onun evren tasavvurunu anlamada bazı önemli ipuçları içerir. Buna göre mistik benliğin, Promethean benlik gibi gerçekliğin yaratıcısı ya da şekillendiricisi değil, katılımcısı konumunda bulunduğunu çıkarımlamak mümkündür. Hatta James’e göre söz konusu katılımda, yaratılan ya da

²⁷⁶ Gale, *The Divided Self of William James*, 246.

²⁷⁷ Gale, *The Divided Self of William James*, 247.

²⁷⁸ Gale, *The Divided Self of William James*, 248.

şekillendirilen gerçeklikten çok daha fazlası bulunur. Gale'a göre James, bu düşüncesini daha ileri boyutlara taşımak; bütün evreni panpsişizme varan bir Ben-Sen ilişkisinde anlamak ister.²⁷⁹ Ben ile Sen arasında kurulan ilişkide empatik sezgiyi/mistik deneyimleri ön plana çıkaran James, söz konusu deneyimlerde bireyin bir dereceye kadar içine çekildiği ve ruhsal enerjinin içine aktığı "Daha Fazla", "Görünmeyen" olarak adlandırılan tamamen ruhsal gerçekliğe dair doğrudan algıların bulunduğunu ileri sürer.²⁸⁰

Mistik benliğin en temel özelliklerinden biri tam bu noktada ortaya çıkar. Buna göre, meydana gelen mistik deneyimde mistik kişi "aşkın ilkeyle", "görünmeyenle" "daha yüksek bir benlikle" ilişki kurar. Akılla kavranamayan, başkalarına aktarılamayan, anlık olarak yaşanan, kişinin tamamen edilgin olduğu, kuşku ya da şüphe duyulamayan bir süreci ifade eden söz konusu ilişkide mistik kişi,²⁸¹ daha yüksek bir bilinç içinde emilir. Söz konusu emilimin gerçekleşebilmesi için, mistik kişinin bir ölçüde sonlu olanlardan vazgeçmesi, başka bir deyişle sadece arzularını değil aklını da bir kenara koyması gerekir. Gale'a göre bu durumun en bariz kanıtlarından birisi, James'in bilimsel hayat tasavvuruna yönelik eleştirilerinde görülür. James'in "Bilim için şeylerin özü göründükleri gibi olmak değil, tuhaf yasalara göre hareket eden atomlar ve moleküller olmaktır." sözünü aktararak Gale,²⁸² filozofa göre bilimin mekanik bir hayat tasavvuru sunmaktan öte bir şey yapmadığını, söz konusu hayat tasavvurunun insanın en derin hümanist özelemlerine meydan okuyarak insanda yabancılaşma ve yalnızlık duygusunun oluşumuna sebebiyet verdiğini ve bu yüzden de bilimin mekanik ve materyalist dünya görüşünün "kişisel" ve "romantik" bakış açımızla bağdaşmadığını göstermek ister.²⁸³ James'e göre bilimin mekanik rasyonalizmi eğer kişinin tek düşünme biçimi haline gelirse, zamanımıza kadar ulaşan düşünme biçimleriyle, söz gelimi dinsel, etik, şiirsel, teleolojik ya da duygusal

²⁷⁹ Gale, *The Divided Self of William James*, 252.

²⁸⁰ Gale, *The Divided Self of William James*, 253-254.

²⁸¹ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 392-393.

²⁸² Gale, *The Divided Self of William James*, 220.

²⁸³ Gale, *The Divided Self of William James*, 220.

düşünme biçimleriyle şiddetli bir gerilime sebebiyet verir. Atalarımızın kehanet ve alametleri, ilham olunmuş kişilerin harikaları, dualara verilen cevaplar ve ilahi yönlendirmeler birer hurafeye dönüşür.²⁸⁴ Bilimin mekanik ve materyalist dünya görüşü düşünme biçimlerimizi baltalamakla kalmaz, aynı zamanda dünyayı ahlaki bir fail için uygun olmayan bir mesken haline getirir. Çünkü bilim hayatı ciddiye almak için elle tutulur nedenler vermez²⁸⁵ ve James'e göre insani önemi olmayan bir dünya görüşü sunan herhangi bir felsefe kabul edilebilir nitelikte değildir.

James bilimin hayat tasavvuru karşısında içsellik yolunun izlenmesi gerektiğini ileri sürer.²⁸⁶ Gale bu durumu James'ten bir alıntıyla açıklar:

Doğrudan karşılaştığımız tek şey kendi kişisel hayatımızdır. Düşünmemizin tek eksiksiz kategorisi kişilik kategorisidir, diğer her kategori onun soyut öğelerinden biridir. Ve olayların bir koşulu olarak bilimin kişiliğine ilişkin bu sistematik inkâr, kendi öz ve en derin doğası içinde dünyamızın kesinlikle kişisel olmayan bir dünya olduğuna dair bu katı inanç, belki de torunlarımızın bu konuda en çok şaşıracakları kusur olabilir.²⁸⁷

Gale'a göre alıntılanan bu pasaj, bilimin yöntemi izlendiği müddetçe yalnızca gerçekliğin sembolleriyle yetinmek zorunda kaldığımızı gözler önüne sererek gerçekliğin doğasının, semboller veya kavramların kullanılmasıyla değil, daha çok kişisel deneyim yoluyla tespit edilmesi gerekliliğini açığa çıkarır. Bu noktada James'in Morrison I. Swift'ten yaptığı alıntı aktarılmaya değerdir: "Filozoflar gölgelerle uğraşiyor, oysa gerçeği yaşayanlar ve hissedenler bilir."²⁸⁸ Kavramların sembollerden öte gidemediğini, hümanistik ve mistik özlemlerimize bilimin yanıt veremediğini, söz konusu yanıtta ancak yaşantı sonucunda ulaşabileceğimizi savunan James; böylece ne gerçekliği temaşa eden ne de gerçekliği yaratan bir benlik değil, gerçekliğe bizzat katılım sağlayan mistik bir

²⁸⁴ Gale, *The Divided Self of William James*, 220-221.

²⁸⁵ Gale, *The Divided Self of William James*, 221.

²⁸⁶ Gale, *The Divided Self of William James*, 221.

²⁸⁷ Gale, *The Divided Self of William James*, 221.

²⁸⁸ James, *Pragmatizm*, 52.

benlik anlayışı geliştirir. Söz konusu benlik anlayışında sadece bir kez doğanları değil aynı zaman da iki kez doğanları da işin içine dahil eden James, nasıl bir mizaca sahip olursa olsun mistik kişinin yaşanan mistik deneyimde kendi bilinç ve iradesini terk etmekle aşkın bir benle birleştiğini ve her türlü problemin üstesinden geldiğini ileri sürer. Böylece hem bir kez hem de iki kez doğanların kaygıları, korkuları, bölünmüş benlikleri yok olur; ölümlü bağlantılı olmayan bir yaşam, hastalığa yatkın olmayan bir sağlık, yok olmayacak bir tür iyilik hayatın merkezine yerleşir. Bu açıdan mistik deneyimler James düşüncesinde birlikteliğin, güvenliğin ve dinlenmenin üstünlüğünü anlatan uzlaştırıcı ve birleştirici durumlar olarak karşımıza çıkar.²⁸⁹ Gale'a göre James, tam bu noktada Promethean benliğin söz konusu durumları gündeme getiremeyeceğini, ruhun karanlık gecelerini atlatmasına yardım edemeyeceğini düşünerek Promethean benliğin yetersizliğini vurgulamıştır.

Özgürlük, sorumluluk ve gerçeklik etrafında şekillenen düşüncelerin yanı sıra Promethean pragmatist ve mistik benlik arasındaki diğer bir fark ise “kavramlara” yükledikleri anlamlarda görülür. Promethean tavır açısından ele alındığında James; kavramların algılardan çıktığını ve tekrar algılara döndüğü ölçüde anlamlı olabileceğini söyleyerek kavramları tamamen geçersiz kılmayı değil, onlara araçsal bir değer yüklemeyi hedefler. Nitekim James'in bu hedefi *Felsefeye Giriş İçin Bir Başlangıç* adlı eserindeki şu ifadelerinde görülür:

Bu ilkel duyusal çokluk dahilinde dikkat, nesnelere biçimlendirir; kavrayış da sonra onları isimlendirir ve sonsuza kadar tanımlar. Gökyüzünde “takımyıldızları”, dünyada “sahil”, “deniz”, “uçurum”, “çalılık”, “çim” olarak. Zamandan ise “günleri” ve “geceleri”, “yazları” ve “kışları” keseriz. Duyusal sürecin her bir parçasının ne olduğunu söyleriz ve tüm bu soyutlanmış *neler* kavramlardır.²⁹⁰

²⁸⁹ Gale, *The Divided Self of William James*, 257.

²⁹⁰ James, *Felsefeye Giriş İçin Bir Başlangıç*, 39.

Yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere algılar ve kavramlar arasındaki ilişkinin tamamlayıcı nitelikte olduğunu savunan filozof, söz konusu ilişkiyi yürüme için iki ayağını da kullanan insanın durumuna benzetir.²⁹¹ Nasıl ki tek ayak üzerinde yürümeye çalışmak yürümede bir zorluk oluşturuyorsa aynı şekilde dünyayı anlamada kavram ya da algılardan birini seçip diğerini yok saymak da anlamada zorluklara sebep olur. James söz konusu zorluğun felsefe tarihinde genelde kavramlara önem verip algıları yok saymak ya da onları yanıltıcı görmek şeklinde tezahür ettiğini, ancak kavramların algılardan çıkması ve tekrar algılara dönünce anlamlı olması gibi sebeplerden dolayı önceliğin algılarda bulunması gerektiğini ileri sürer.²⁹² Ancak James'in bu ifadeleri kavramları değersiz gördüğü anlamına gelmez. Nitekim filozof kavramların deneyimleri “şu an”da olmaktan kurtardığını, deneyimler arasındaki parçaların birleştirilmesine olanak sağladığını ve bize yaşam atlasında rehberlik ettiğini ileri sürer.²⁹³ Filozofun eleştirdiği nokta, kavramların algılardan çıktığının unutulması ve kavramların işlevlerini yerine getirmediği durumlarda bile algılara yön verdiğinin ileri sürülerek onlara aşırı değer yüklenmesidir. Zira filozofa göre kavramların kökeni ve değeri faydalarında yatsa da, başka bir deyişle kavramlar bizi şu andaki deneyimimizden daha ilerilere taşısa da, onlar sadece ikincil oluşumlardır ve aracıdırlar. Nitekim James bu duruma şu sözleriyle dikkat çeker:

Bir kavramı anlamak için onun *ne anlama geldiğini* bilmelisiniz. Daima bir *bu* veya *bunun* soyut bir parçası anlamına gelir ki ilk kez onunla algısal dünyada tanışıklık kurarız ya da böyle soyut parçaların bir toplanması anlamına gelir. Tüm kavramsal içerik ödünç alınmıştır: “Renk” kavramının ne anlama geldiğini bilmek için kırmızı, mavi veya yeşili *görmüş* olmalısınız.²⁹⁴

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere James, bir Promethean pragmatist olarak kavramların algılardan çıktığını, onların köken ve değerlerinin faydalarından

²⁹¹ James, *Felsefeye Giriş İçin Bir Başlangıç*, 40.

²⁹² James, *Felsefeye Giriş İçin Bir Başlangıç*, 40-41.

²⁹³ James, *Felsefeye Giriş İçin Bir Başlangıç*, 47.

²⁹⁴ James, *Felsefeye Giriş İçin Bir Başlangıç*, 55.

kaynaklandığını ve onların algılara geri dönmezlerse, yani bir algı içeriğine sahip olmazlarsa işlevselliklerini yitirerek anlamlarını da kaybedeceklerini savunur.

Gale, James'in "kavram" anlayışının ilerleyen dönemlerde büyük bir değişime uğradığını, pratik alandaki işlevselliğinden hareketle "kavramları" ele alan Promethean James'in, anti-Promethean mistik bir benliğe doğru evirildiğini ileri sürer.²⁹⁵ Buna göre James, mistik deneyimlerin doğasına uygun bir anlayış geliştirerek kavramlardan vazgeçmiş ve onları anlık deneyimin mahremiyetine engel olan dışsal şeyler olarak yorumlamıştır. Gale'in yönelttiği söz konusu eleştirilerin temelinde James'in mistik deneyimin özelliklerine dair ifadeleri bulunur. Nitekim James *Dinsel Deneyimin Çeşitleri* 'nde mistik deneyimin genel özelliklerinin (a)tanımlanamazlık, (b)noetik nitelik, (c)geçicilik, (d)edilgenlik olduğunu ileri sürer.²⁹⁶ *Tanımlanamazlık*, mistik deneyimin kavramlardan çok duygu boyutunun ön plana çıktığını ve bu yüzden dile getirilemeyeceğini, *noetik nitelik* duyguların anlam ve delaletle dolu olan bilgi durumlarına işaret ettiğini, *geçicilik* mistik deneyimlerin süre bakımından kısa oluşunu, *edilgenlik* ise mistik kişinin farkındalığını yitirip daha üstün bir gücün boyunduruğu altına girmesini ifade eder. Söz konusu özelliklerden bilhassa ilk ikisi, yani tanımlanamazlık ve noetik nitelik, mistik deneyimin kavramlardan ne denli uzak olduğunu gözler önüne serer. Zira James de bu duruma şu sözleriyle dikkat çeker:

Bu alamet özünde, daha en baştan mistik halin ifadeye karşı çıktığını ve terimin içeriğinin sözcüklerle anlatılmasının mümkün olmadığını söylemektedir. Buradan da mistik halin doğrudan yaşanması gerektiği; başkalarına açıklanamayacağı veya aktarılamayacağı sonucu çıkar.²⁹⁷

Anlaşılacağı üzere James, mistik deneyimlerin doğrudan, yani birincil süreçler olarak yaşandığını ileri sürmekle ikincil süreçlere tekabül eden kavramların söz konusu

²⁹⁵ Pawelski, "A Reply to Richard Gale", 646.

²⁹⁶ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 392-393.

²⁹⁷ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 392.

deneyimlerde merkezi bir konumda bulunamayacağını göstermiş olur. Bu açıdan filozof, Promethean bir benlik olarak işlevselliğini ön plana çıkardığı kavramların algı içeriği olduğu müddetçe anlamlı olduğunu savunurken, mistik bir benlik olarak kavramları dini deneyimlerin doğasına aykırı görür.

Hulasa Gale, James düşüncesinde eşzamanlı olarak görülen iki ayrı benlik türünün mevcudiyetine dikkat çeker. Buna göre Promethean pragmatist olarak James, potansiyel benliklerin kendilerini özgürce gerçekleştirebileceği bir evrene ihtiyaç duyar. Gerçekliği kişiye göreceli hale getirerek insan düşüncesinden bağımsız bir gerçekliğin olamayacağını, insan adlı yılanın izinin her yerde olduğunu ileri sürer. Gerçekliğin bazı işlevleri yerine getirmeyle ve tatmin olmayla alakalı olduğunu ve bu noktada doğruluğun bizim gerçeklik hakkındaki inancımızdan başka bir şeyi ifade etmediğini savunur. İnşa ettiği evrende herhangi bir belirlenimi kabul etmez ve melioristik bir tavırla dünyayı anlamlandırmak ister.

Anti-Promethean bir mistik olarak James, kendisinin dışında bulunan her şeyi “sen” olarak adlandırarak onlarla bütünleşmeyi, içsel birlik sağlamayı amaçlar. Söz konusu bütünleşme ve birleşmeyi kendisini çevreleyen doğaüstü ruhlara doğru genişletir. Promethean pragmatistin öne sürdüğü mutlak gerçeklik iddialarını kabul etmeyerek gerçekliği mistik deneyimler doğrultusunda ele alır. Mistik deneyimlerin, güvenlik ve dinlenmenin üstünlüğünü anlatan uzlaştırıcı ve birleştirici durumlar olduğuna; kurtuluşun ahlaki açıdan yorucu bir hayatla değil, daha yüksek ruhsal bir gerçeklik tarafından emilmekle gerçekleşebileceğine inanır. Bu açıdan kötülükler karşısında mutlak bir güvenceye, huzur ve mutluluğa ihtiyaç duyar. Söz konusu ihtiyacın Promethean benlik ve melioristik tavırla karşılanamayacağını savunur.

2.4.2. James Düşüncesindeki Bölünmüş Benlik İddialarına Yönelik Eleştiriler

Gale *The Divided Self of William James* adlı eserini yazdıktan sonra, James'i bu bölünmüşlükten kurtarmaya yönelik iki kayda değer girişimden bahsedilebilir. Bunlardan ilki Wesley Cooper tarafından yazılan ve 2002 yılında yayımlanan *The Unity of William James's Thought* adlı kitap, ikincisi ise James O. Pawelski tarafından yazılan ve 2003 yılında yayımlanan *James's Divided Self and the Process of Its Unification: A Reply to Richard Gale* adlı makaledir.

Cooper, *The Unity of William James's Thought* adlı eserinde James'te bölünmüş benliğin bulunduğu iddiasını "İki Düzeyli Görüş" adını verdiği öğretiden hareketle ele alır. Söz konusu öğreti, Gale'in iddia ettiği gibi James'in farklı benliklerinin iki uyumsuz dünyaya işaret etmediğini, Promethean pragmatist ve mistik benliğin aynı dünyanın iki farklı bakış açısını yansıttığını savunur. Gerçekten de Cooper'a göre James düşüncesinde uyumsuz dünyaların bulunduğu dair iddialar James'in kendisinden değil, pragmatik tavrın gerekliliklerini göz ardı ederek bütüncül bir bakış açısından uzak James okumalarından kaynaklanır. O, James'in görüşlerini bir düzeye indirmeye tabi tutmadan farklı pasajları alıntılayarak açıklamaya çalışmanın birbirinden oldukça farklı, birbirleriyle oldukça çelişik bir James portresine sebebiyet vereceğini ileri sürer. Söz gelimi A. J. Ayer (1910-1989), metafiziksel olarak zihin veya bedenden daha temel olana yani saf deneyime öncelik vererek James'i zihin-beden sorununu çözen tarafsız bir monist olarak sunar. Owen J. Flanagan (1949-), James'in önceliğinin beden olduğunu iddia ederek öğretilerini natüralist bir perspektiften ele alır.²⁹⁸ Marcus Ford, James'i var olan her şeyin zihinsel nitelikleri olduğuna inanan bir panpsişist²⁹⁹ olarak görür. Bruce

²⁹⁸ Flanagan James düşüncesinde zihnin metafiziksel özelliklerinin olmadığını iddia eder. Dünya fiziksel nesnelere ve onların ilişkilerinden oluşur. Zihinsel durumlar olarak adlandırılan şeyler ise dünya ile yaptığımız karmaşık ticaretin işlevsel durumları ve işlevsel özellikleridir. Metafizik ve psikolojik düzeyi fiziksel olan üzerinden birleştirmekle Flanagan için James zihin felsefesindeki natüralist konumun ilk formülasyonudur. Detaylı bilgi için bkz. Wesley Cooper, *The Unity of William James's Thoughts* (Nashville: Vanderbilt University Press, 2002) 45-52.

²⁹⁹ Ford, James'in metafizik konumunun gerçekliği oluşturan saf deneyimlerin özünde psişik olduğunu söyleyen panpsişik bir metafizik gerçekçilik türü olduğunu savunur. Böylece Ford için saf deneyimlerin

Wilshire (1932- 2015) ise Flanagan'ın aksine James'in önceliğinin zihinsel durumlar olduğunu vurgular ve onu fenomenolojik bir açıdan değerlendirir.³⁰⁰ Cooper'ın da belirttiği üzere James'in eserlerinden, özellikle de *The Principles of Psychology*'den materyalizm, Kartezyen düalizm, epifenomenalizm ve paralellik dahil olmak üzere neredeyse her tür zihin-beden ilişkisi teorisini destekleyen pasajlardan alıntı yapılabilir.³⁰¹ Ancak bu durum James'in tüm bu düşüncelerin savunucusu olduğu anlamına gelmez. Bu yüzden Cooper, James'in pragmatik tavrının gereklerini anlayıp düşüncesindeki sistematiği ya da tutarlılığı göz önünde bulunduran ve farklı düşünceleri düzeylendirmeye tabi tutan bütüncül bir James anlayışı sunmaya çalışır.

Cooper'ın bütüncül bir James portresi çizme çabası, onun James'e yönelik eleştirilere verdiği cevaplarda görülebilir. Nitekim ona göre James'e yöneltelen eleştirilerin başında, onun düşüncesinde birbirleriyle çelişik düzeylerin varlığı gelir. Örneğin James bir yandan radikal bir ampirizmi savunurken diğer yandan öğretisinin içerisinde metafizik öğelerin barınmasına da müsaade eder. Ancak Cooper'a göre bu durum, James düşüncesinde bir çelişkinin bulunduğu anlamına gelmez. Onun düşüncesinde ampirik düzey düşünce veya bilinç akışı gibi zihinsel süreçlerle ilişkili olan fiziksel süreçler dünyasına, metafizik düzey ise ampirik dünyanın kendisinden inşa edildiği saf deneyim dünyasına gönderimde bulunur.³⁰² Başka bir ifadeyle birinci düzey psikolojik, beyinsel ve psikofiziksel yasalara; ikinci düzey ise zihnin ve bedenin her

“kendileri için deneyimler” olduğu ya da olmuş oldukları anlamına gelir. Panpsişizm, James'in dünyasını temelde teleolojik olarak yorumlar. Detaylı bilgi için bkz. Cooper, *The Unity of William James's Thoughts*, 59-63.

³⁰⁰ Wilshire kendisini akla hemen sunan bir fenomenin bir şekilde hem zihinsel durum hem de zihinsel durumun nesnesi ile aynı olduğunu iddia ederek James'i doğrudan doğruya saf deneyim metafiziğine adım attığını ileri sürer. Fenomenoloji saf deneyimin zihinsel veya fiziksel olarak sınıflandırılmasını önceden varsayar ve kendisini, yasalarla beyin durumlarıyla ilişkilendirilmesi gereken zihinsel durumların tanımıyla sınırlandırır. Detaylı bilgi için bkz. Cooper, *The Unity of William James's Thoughts*, s. 52-59.

³⁰¹ Cooper, *The Unity of William James's Thoughts*, 75.

³⁰² Cooper, *The Unity of William James's Thoughts*, 6.

birimizin ne zihinsel ne de fiziksel olan saf deneyimin sağladığı malzemeden inşa ettiği yapılar olarak anlaşıldığı metafizik bir düzeye işaret eder.³⁰³

James O. Pawelski *William James's Divided Self and the Process of Its Unification: A Reply to Richard Gale* adlı makalesinde iki zıt görüşü içermesi açısından James düşüncesinde bölünmüş bir benliğin söz konusu olduğunu, ancak bu bölünmenin Gale'in ifade ettiği gibi bir *aporia* (çatışkı) niteliği taşımadığını ileri sürer. O, *aporia* niteliği taşıyan bölünmüş benlik iddiasını derin ve tehlikeli yanlış bir okuma olarak adlandırır ve Gale'in de bu yanlışla düştüğünü iddia ederek ona üç eleştiri yöneltir: (a) James mistik eğilimlere ve deneyimlere derin bir saygı duymakla beraber kendisi mistik bir mutlakiyetçi değildir. (b) James'in bölünmüş benliğinin bir açmaz olarak görülmesi, Gale'in sorunu ortaya koyduğu entelektüel yoldan kaynaklanır -halbuki James düşüncesi yeteri kadar anlaşılırsa başka bir deyişle sorun somut olarak ele alınırsa, çelişkinin çoğu eriyip gider- (c) Gale, James'in ruhunun bu iki parçasını bütünleştirme yolunda kaydettiği gerçek ilerlemeyi gösteren güçlü metinsel kanıtları dikkate almamıştır.³⁰⁴

Pawelski, Gale'a yönelttiği ilk eleştirisinin temeline James'in mistisizmle ilişkisini yerleştirir. Gale, herhangi bir mistik deneyim yaşamamış olan James'in mistik bir benliğe sahip olmasının imkanını sorgular ve aslında çelişkili görülen bu duruma açıklık getirebilmek için iki tür cevap geliştirir. İlk cevaba göre herhangi birinin mistik deneyimi takdir edebilmesi için mistik olmasına gerek yoktur. İkincisine göre ise James'in yaşadığı mistik olarak adlandırılacak deneyimler ikinci elden olmamakla birlikte çok gelişmiş bir deneyim de değildir.³⁰⁵ Ancak Pawelski'ye göre yapılan bu açıklamalar, James'in mistik portresini açıklamada yetersiz kalır. Söz gelimi, Gale'a göre bir müziğin hakkıyla dinlenebilmesi için illa besteci olmamız gerekmez, ancak söz konusu durum bir

³⁰³ Cooper, *The Unity of William James's Thoughts*, 75.

³⁰⁴ Pawelski, "A Reply to Richard Gale", 645-646.

³⁰⁵ Pawelski, "A Reply to Richard Gale", 648.

bestecinin müziği dinleyiş tarzı ile besteci olmayan bir insanın dinleyiş tarzı arasındaki farkı ortadan kaldırır. Aynı şekilde mistik bir deneyim yaşamayan birisi elbette mistik deneyimler hakkında konuşabilir ancak deneyime yönelik ifadeler deneyimi yaşayan birininki kadar etkili ve gerçekçi olmaz. Nitekim James'in *Dinsel Deneyimin Çeşitleri* 'nde belirttiği üzere:

Mistik haller üstüne yapacağım incelemenin diğer bölümleri aydınlatacağını mı yoksa karartacağını mı bilmiyorum, çünkü mizacım gereği bu hallerin zevkenden tamamen uzağım, dolayısıyla bunları ancak başkalarının ağzından aktarabileceğim.³⁰⁶

Yukarıdaki paragraftan anlaşılacağı üzere James, hiçbir zaman tüm ayrımların ortadan kalktığı gelişmiş bir monist deneyim, hatta herhangi bir mistik deneyim yaşamamış, mistik deneyimleri dışarıdan bir bakışla incelemeye çalışmıştır. Pawelski de bu noktadan hareketle söz konusu deneyime sahip olanlar için ortaya konulabilecek düşüncelerin James'a atfedilmemesi gerektiğini, filozofun mistik bir mutlakiyetçi olarak adlandırılması için yeterli ifadelerin bulunmadığını ve bu yüzden de "büyük aporia" olarak adlandırılan ontolojik görelilik ve mistik mutlakiyetçilik arasındaki keskin ayrımın James düşüncesi söz konusu olamayacağını savunur.³⁰⁷

Pawelski'nin ikinci itirazı, Gale'in açıklamalarının James'in ruhundaki bölünmenin "entelektüelleştirilmesini" içermesidir.³⁰⁸ Burada entelektüelleştirme derken Pawelski'nin ne kastettiğinin üzerinde durulması gerekir. O, Gale'in James'i ele alış yönteminin filozofun düşünce bütünlüğüne, başka bir deyişle pragmatik tavra uymadığını ileri sürer. Buna göre Gale, deneyimi birbirinden farklı iki bölüme ayıran, söz konusu bölümleri detaylı bir şekilde açıklayan ve sonra bu iki bölümün birbirleriyle nasıl uzlaştırılamayacağını göstermeye çalışan bir James portresi çizer. O, bir yandan herhangi bir amaç için kullanılamayacak hiçbir şeyle ilgilenmeyen ve bu yüzden de mistik türden

³⁰⁶ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, 391.

³⁰⁷ Pawelski, "A Reply to Richard Gale", 649.

³⁰⁸ Pawelski, "A Reply to Richard Gale", 649.

deneyimlere yüz çeviren oldukça dar görüşlü Promethean bir pragmatist, diğer yandan da iradeden tümüyle vazgeçmiş, deneyimin yalnızca pasif bir alıcısı, pratik boyutu göz ardı edilmiş mistik bir benlik tasavvur eder. Halbuki Pawelski'ye göre söz konusu portre James'in her zaman eleştirdiği ve yapmaktan kaçındığı entelektüelleştirmenin bir örneğidir.³⁰⁹ Bu nokta yeteri kadar anlaşıldığında James'in sağlıklı ve hastalıklı zihin, bir kez doğan ve iki kez doğan, pragmatizm ve mistisizm arasında yapmış olduğu ayrımın büyük bir açmaz, radikal bir çatışkı olmadığı gerçeği açığa çıkar.³¹⁰

Pawelski pragmatistlerin az çok mistik deneyimlere; mistiklerin ise az çok pragmatik tavra bağlı olduğunu, bu yüzden James'in tamamen aktif ya da pasif benlikten birini yüceltip diğerini hor görmeyeceğini ileri sürer. Pawelski'ye göre asıl soru hangi benliği seçeceğimiz değil, ikisini nasıl bütünleştireceğimizdir.³¹¹ James'in düşüncesinin temelinde de bu bütünleştirme isteği yatar. Nitekim onun *Pragmatizm* adlı eserinde belirttiği üzere pragmatizm, katı zihinlilik ile yumuşak zihinlilik arasında,³¹² meliorizm ise iyimserlik ve kötümserlik arasında bir arabulucudur.³¹³

Pawelski, Gale'a yönelttiği üçüncü eleştirisinin temelinde *entegrasyon tezi* adını verdiği düşüncesini yerleştirir. Promethean pragmatistin özgürlük ve sorumluluk vurgusu ile mistik benliğin yakınlık ve güvence isteği arasındaki gerilimi aşmayı amaçlayan entegrasyon tezi, söz konusu amacın filozofun eserlerindeki ilerlemeyi fark etmekle gerçekleşebileceğini iddia eder. Zira o, James'in yaşamının son on yılında, özellikle *A Pluralistic Universe* ve *Some Problems of Philosophy* gibi eserlerinde pragmatik ve mistik yanlarını bütünleştirmede önemli ilerlemeler kaydettiğini savunur.³¹⁴ Hatta ona göre entegrasyon tezini savunmasının en önemli kanıtı, Gale'in çalışmasında

³⁰⁹ Pawelski, "A Reply to Richard Gale", 649.

³¹⁰ Pawelski, "A Reply to Richard Gale", 650.

³¹¹ Pawelski, "A Reply to Richard Gale", 650.

³¹² James, *Pragmatizm*, 195.

³¹³ James, *Pragmatizm*, 42.

³¹⁴ Pawelski, "A Reply to Richard Gale", 650-651.

zikretmediği, ancak algı ve irade ile algı ve anlayışı bütünleştirmede önemli ilerlemeler kaydettiğini gösteren metinlerin bulunmasıdır.³¹⁵ Pawelski söz konusu ilerlemeyi, din üzerindeki tartışmalar bağlamında inceler. Buna göre entegrasyonun ilk göstergesi James'in sağlıklı zihin ve hasta ruha yönelik düşüncelerinde ortaya çıkar. *The Literary Remains of the Late Henry James* adlı eserin girişinde James, sağlıklı zihin ve hasta ruh arasında bir ayırım yapar ve sağlıklı zihni ahlakçılıkla (moralism), hasta ruhu ise din ile özdeşleştirerek ahlakçılık ve din arasındaki anlaşmaların yüzeysel, anlaşmazlıkların ise radikal olduğunu ileri sürer.³¹⁶ Yaklaşık on beş yıl sonra *Dinsel Deneyimin Çeşitleri* adlı eserinde ise söz konusu keskin ayrımı terk ederek zikredilen mizaçlar arasında radikal bir uyumsuzluk bulmaz.³¹⁷

James'in entegrasyonunun diğer bir göstergesi ise *A Pluralistic Universe* adlı eserinde görülür. Söz konusu eserde pragmatik ve mistik yönleri birleştirmeye yönelik büyük adımlar atan James; teizm, idealizm ve radikal deneyciliğin tanrı tasavvurlarını inceler. James burada teizm ya da idealizmin öne sürdüğü tanrı tasavvuru arasında bir ayırım yapmaz ve ikisinin de ihtiyaçlarını karşılayabilen, hem maksimum anlam hem de maksimum samimiyete izin veren bir Tanrı arar. Buna göre Tanrı, evrendeki yerimizin anlamlı olması için özgürlüğümüze izin verecek kadar küçük, ancak biyolojik benliğimiz öldükten sonra ahlaki benliğimizin hayatta kalmasını garanti edecek kadar büyük olmalıdır; yakın bir ilişkiye sahip olabilmemiz için bizim gibi olacak kadar küçük, ancak zayıf hissettiğimizde bize yardım ve rahatlık sağlayacak kadar büyük olmalıdır.³¹⁸

³¹⁵ Pawelski, "A Reply to Richard Gale", 653.

³¹⁶ Pawelski, "A Reply to Richard Gale", 653.

³¹⁷ Pawelski, "A Reply to Richard Gale", 653.

³¹⁸ Pawelski, "A Reply to Richard Gale", 654.; Cooper ve Pawelski'nin eleştirileri gibi Anthony G. Karlin de *William James's Undivided Self and the Possibility of Immortality* adlı eserinde Gale'in bölünmüş benlik düşüncesine yönelik eleştirilerde bulunur. Karlin, Cooper ve Pawelski gibi James düşüncesindeki bölünmüş benlik tezini kabul etmez. Karlin'e göre James'in benlik anlayışı, ölümsüzlük olasılığına olan arzusu etrafında şekillendirilir ve bu arzu her türlü bölünme durumunu engeller. Bkz. Anthony G. Karlin, *William James's Undivided Self and the Possibility of Immortality. Dissertations* (2009-) http://epublications.marquette.edu/dissertations_mu/100

Toparlayacak olursak Pawelski, “James düşüncesindeki bölünmüş benlik” iddiasının, filozofun mistik bir mutlakiyetçi olarak nitelendirilmesine, Promethean pragmatistin entelektüelleştirilmesine ve James düşüncesindeki ilerlemeleri ortaya koyan asıl metinlerin göz ardı edilmesine dayandırır. Bu açıdan Pawelski, pragmatik yöntemin her türlü antinomiye deneyim sahasına indirip konuşulabilir bir mesele haline getirmek olduğunu hatırlatarak James düşüncesinde yaşanan gerilimleri kabul etmekle birlikte söz konusu gerilimlerin bir çatışkı niteliği taşımadığını, başka bir deyişle James’in bölünmüş benliğinin keskin hatlarla ayrılan ve tekrar bir araya getirilemeyen bir açmaz olmadığını savunur.³¹⁹

³¹⁹ Richard M. Gale, *The Still Divided Self of William James: A Response to Pawelski and Cooper* adlı makalesinde, Pawelski’nin yönelttiği eleştirilere cevap vererek James düşüncesinde hala bölünmüş bir benliğin mevcut olduğunu savunur. Pawelski’nin yönelttiği eleştirilerden biri olan “James’in mistik bir mutlakiyetçi” olmamasının altında (1) James, monistik bir mistik değildi, (2) Yalnızca monistik mistikler görelileştirilmemiş gerçeklik iddialarında bulunurlar. Öyleyse, (3) James, göreceli olmayan gerçeklik iddialarında bulunmamıştır, önermelerinin bulunduğunu söyleyen Gale, ikinci öncülün yanlış olduğunu ve dolayısıyla bu durumun üçüncü öncülü de yanlış kıldığını ileri sürer. Buna ilaveten Pawelski’nin entegrasyon tezinin kişisel çekiciliğine rağmen, James’in farklı düşüncelerini uzlaştırmada başarısız olduğunu ileri sürer. Bkz. Richard M. Gale, “The Still Divided Self of William James: A Response to Pawelski and Cooper”, *Transactions of the Charles S. Peirce Society* 40/1 (Winter 2004).

SONUÇ

Bu çalışmada bölünmüş benlik meselesi *teorik, pratik/psikolojik ve terim* anlamının ön plana çıkarıldığı üç ayrı veçheden ele alınmıştır. Teorik açıdan ele alınan bölünmüş benlik kadim dönemlerden beri tartışılan, dışlamaya ya da birini diğerinden üstün kılmaya dayanan düalist tavrın sebebiyet verdiği ruh ve beden arasındaki ayrımı ve söz konusu ayrımın teorik tezahürlerini ifade eder. Psikolojik açıdan ele alınan bölünmüş benlik, söz konusu ayrımın pratik hayattaki tezahürlerine, daha açık bir ifadeyle insanın ideal ve reel, istek ve arzu gibi zıt durumlar arasında kalarak yaşadığı gerilimli hale gönderimde bulunur. Terim olarak bölünmüş benlik ise benliğin gerilimli halinin, bir filozofun aynı anda birbirine zıt düşünceler sergilemesi şeklinde anlam bakımından genişletilmesine işaret eder.

Üç veçhe, hem benlik hem bölünmüş benlik meselelerini anlamada hem de bölünmüş benliğin felsefi bir terim haline getirilip yaygınlık kazanmasında oldukça önemli bir rol oynar. Şimdilik üçüncü veçheyi, yani bir terim olarak bölünmüş benliği bir kenara bıraktığımızda, söz konusu meselelerin öneminin günümüzde hala teorik bir açmaz olmalarının yanı sıra pratikteki tezahürleri açısından hem insanın kendisine hem de topluma yönelik etkilerinde yattığı görülür. Nitekim Descartes, Locke, Hume ve Kant gibi düşünürler bakışlarını özneye çevirmekle, başka bir deyişle insandan yola çıkmayan, ona değmeyen ya da onunla nihayete ermeyen meselelerin anlamsızlığını vurgulamakla benlik meselesini tarihte hiç olmadığı kadar düşüncenin merkezine yerleştirmişlerdir. Gerçekten de herhangi bir meselenin üzerine düşünüldüğünde görülecektir ki akleden yapısı ön plana çıkan ve hakikate ulaşmada bir araç olarak görülen benlik; günümüzde daha çok duygu ve eylem boyutlarıyla ele alınan, tüm meselelerin kendisinde düğümlendiği bir Arşimet noktası haline gelmiştir. Ancak benlik meselesine verilen bu önem, söz konusu meselenin belirsizliğini ortadan kaldırmamış; filozoflar, bilim insanları

ya da psikologlar tarafından oldukça farklı benlik tasavvurları ortaya konulmuştur. Buna ilaveten insanın duygu ve eylem boyutlarının ön plana çıkarılması da söz konusu boyutların kaynağının ne olduğu meselesini gündeme getirmiş ve benliğe yönelik daha derin incelemelerin yapılmasına sebebiyet vermiştir. Yapılan çalışmalara bakıldığında bölünmüş benlik kavramının da tam bu noktada popülerlik kazandığı, yani benliğe yönelik derin soruşturmaların bizi bölünme durumuyla karşılaştırdığı görülür. Bu açıdan bölünmüşlük, benliğin içerisinde bulunduğu gerçekliği, bütünlük ise ulaşmak istediği ideali ifade eder. Dolayısıyla bölünmüş benlik, kendi üzerine düşünen her insanın fark edebileceği gerçek ve ideal arasındaki gerilimli hale gönderimde bulunur.

Çalışmamızda, engin bir denize benzeyen benlik meselesine James perspektifinden bir katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Söz konusu katkıda psikolojik boyutun ön plana çıkarıldığı, ancak metafizik boyutun göz ardı edilmediği, yani en küçük bilinç hallerinden başlayarak saf deneyime kadar uzanan bir benlik tasavvuru ortaya konulmuştur. Buna ilaveten benlik meselesini araştırırken bütünlük-bölünmüşlük kavramlarının da söz konusu araştırmaya dahil edilmesinin gerekliliği açığa çıkmıştır. Gerçekten de benlik üzerine yapılan incelemelerde de görüldüğü üzere benlik sadece kendinde olduğu şekliyle değil ikinci bir kavramla ilişkisi doğrultusunda ele alınmıştır. Bu açıdan kendini kandırma (*self-deception*), kendilik bilinci (*self-consciousness*), kendini bilme'nin (*self-knowledge*) yanı sıra artık bölünmüş benlik (*divided-self*) kavramının da benlik çalışmalarında göz ardı edilmemesi gerekir.

Bölünmüş benliğin üçüncü veçhesi olan terimsel boyut ise akıl temelli, sistematik, tutarlı ve analitik bir tavır benimseyen filozofların aksine, çelişkili ifadelerde bulunmayı felsefi açıdan bir problem olarak görmeyen, aynı eser ya da konuşmanın içerisinde birbiriyle çelişik ifadelerde bulunan ve bu çelişkinin farkında olan düşünürler için kullanılabilir.

Çalışmamızda bölünmüş benliğin veçhelerine yönelik yaptığımız incelemelerimiz, benlik meselesinin psikoloji ve felsefe problemlerinde ne kadar merkezi bir rol oynadığını gözler önüne sermiştir. Nitekim bölünmüş benliğin ilk veçhesi olan teorik boyut, ruh ve beden ayrımının düşünce biçimleri üzerindeki etkilerini; ikinci veçhesi olan pratik boyut ise söz konusu ayrımın benlik üzerindeki psikolojik etkilerini ortaya koymuştur. Bu etkilerin genel bir perspektiften değil James düşüncesinden hareketle ortaya konulduğunu hatırlandığında, çalışmamızın James düşüncesinin bazı noktalarını aydınlatması açısından da önemli olduğu ileri sürülebilir. Söz konusu noktaların daha iyi anlaşılabilmesi için bölünmüş benliğin veçhelerinin James açısından değerlendirilmesi gerekir.

Birinci bölümde James'in bölünmüş benliğin ilk veçhesi olan teorik boyuta yönelik eleştirilerini anlayabilmek için hareket ettiği zemin incelenmiştir. Filozofun bilinç, evren ve benlik tasavvurlarından hareketle ortaya konulan söz konusu zemin, sadece James'in ruh ve beden arasındaki ayrıma yönelik eleştirilerini değil aynı zamanda onun benlik tasavvurunu anlamada da merkezi bir noktada bulunduğu görülmüştür. Buna göre filozof, Tanrı'nın şeylerin varlık sebebi olduğunu söyleyen ontolojiden, bilgi sebebi olduğunu söyleyen epistemolojiye geçişle birlikte ruh ve beden arasındaki ayrımın keskinleşmesi ve Kartezyen felsefenin bilen ben'e yaptığı üst düzey vurgu neticesinde, bilinen ben'in pasif bir duruma sürüklendiğini ve bilen ile bilinen arasında kapatılmaz bir boşluğun oluşturduğunu ileri sürmüştür. Töz düşüncesine dayanarak benliği bir mevcudiyet olarak ele alan bu anlayışın zihin ve dış dünya arasında tatmin edici bir ilişki kuramadığını ileri süren James, bu düalitenin oluşturduğu problemleri hem metafizik hem de psikolojik açıdan eleştirmiş ve bu düaliteyi farklı açılardan aşmaya çalışmıştır.

James bilen ve bilinen arasındaki boşluğu bilinç ve evren tasavvurlarına yönelik düşüncelerini benlik anlayışına uygulayarak kapatmaya çalışmıştır. Artık töz düşüncesinin geçerliliğini yitirdiğini, bu yüzden bilincin bir mevcudiyet olarak ele

alınamayacağını, bilincin işlevselliği ön plana çıkarılan bir akış halinde tasavvur edilmesi gerektiğini savunmuş ve söz konusu akışın dört özelliğinden bahsetmiştir. Bunlar her bilinç halinin kişisel bilincin bir parçası olması, her kişisel bilinç içinde durumların daima değişmesi, her kişisel bilinç sürekli olması ve bilinç akışının teleolojik, yani seçici ve amaç güdücü bir yapısının bulunmasıdır. James'in bilinç akışının birinci özelliği olarak bahsettiği, durum ve düşüncelerin kişisel bilincin bir parçası olması; kimsenin düşünmediği, insan bilincine ait olmayan salt bir düşüncenin olamayacağını, bilincin kendi düşüncelerini kendine sakladığı için düşüncelerin her daim bir insana ait olduğunu göstermiştir.

Bilinç akışının ikinci özelliği olan şahsi durumların her daim değişmesi Kartezyen felsefenin töz anlayışı etrafında şekillendirdiği benlik anlayışına yönelik en büyük eleştirilerden biri olmuştur. Nitekim filozofa göre bilinç durumlarının her daim değişmesi, akışta her durumun şimdide ortaya çıkarak bir durum oluştuktan sonra tekrarlanamayacağı göstermesi açısından bilincin özdeşlik ilkesine dayanan statik bir varlık olarak ele alınamayacağını gözler önüne sermiş ve bilincin işlevselliğinin ön plana çıkarılması gerekliliğini vurgulamıştır.

Bilinç akışının üçüncü özelliği olan süreklilik ise zihinde zaman boşluğu olsa bile, bilincin aynı benliğin başka bir parçası olarak kendisinden önceki bilince aitmiş gibi hissedeceğini; zihnin hatırlama ile geçmiş düşünce ve duyguları bir sıcaklık ve samimiyetle kendisinde bağladığını göstermiştir. Deneyimlerimizin sıcaklık ve samimiyetle damgalanmış olması, uyum ve uyumsuzluk hissi yaratarak bize ait olan ile olmayan arasında bir ayırım yapmamızı ve şüphe edilemeyecek bir benlik düşüncesine ulaşmamızı sağlamıştır.

Bilinç akışının dördüncü özelliği olan seçicilik; bilincin duyular kaosundan kendisine uygun olanı seçerek hangi hissin diğerlerinden daha gerçek ve daha geçerli olacağına karar verdiğini ve böylece nesnelere dünyasını bireyselleştirdiğini gözler önüne

sermiştir. Böylece seçicilik deneyimi şahsileştirerek sadece bize mahsus bir alana, yani benliğe gönderimde bulunmuştur. Her insanın duyumlama esnasında kimi uyarıcılara daha fazla önem göstererek kimilerini görmezden gelmesi anlamına gelen söz konusu seçicilik, bu yönleriyle hem ben ve ben olmayan arasındaki keskin ayrımları ortadan kaldırmış hem tüm insanlar için ortak bir niteliği (benliği) hem de sadece bize ait bir alanı (şahsi benliği) seslendirmiştir.

James'in seçiciliğe dair ifadeleri bilinç, evren ve benlik arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koymuştur. Zihnin kendi istek, beklenti ve tercihleri doğrultusunda evrendeki duyular kaosuna bir düzen kazandırarak benliğini inşa etmesi, benliğin anlaşılmasının ben-olmayan'ın da hesaba katıldığı bütüncül bir bakış açısına bağlı olduğunu gözler önüne sermiştir. Buna ilaveten benliğin seçiciliği ile ben-olmayan'a yönelip onu şekillendirirken diğer yandan da kendi benliğini inşa etmesi, mizaçların önemini de açığa çıkarmıştır. Söz gelimi monizme meyilli bir mizacın evreni belirlenmişlik ve zorunluluk kavramları etrafında tasavvur ederek benliği oluşan değil verili yönüyle ele aldığı; olumsal bir düşünceye sahip bir mizacın ise evrenin imkanlar denizi olduğunu ileri sürerek benliğin oluşan yönünü ön plana çıkardığı ve onda bir sabite aramadığı görülmüştür.

James'in bilinç ve evren tasavvurlarına yönelik ifadeleri; eşyanın arkasında değişmez bir ilke olarak bulunan, nesnelere tamamen kendini soyutlayıp onları denetleyen ve yöneten bir benliğin aksine, imkanlar denizinde her daim oluş içinde bulunan bir benlik portresinin zeminini oluşturmuştur. James söz konusu zeminde deneyime ağırlık vererek bilen-bilinen ve ruh-beden gibi ikilikleri ortadan kaldırmayı ve deneyim üzerinden bir süreklilik sağlamayı amaçlamıştır. Her ne kadar benlikte bilen (saf ego) ve bilinen (ampirik ego) arasında bir ayrım yapmış olsa da söz konusu ayrımın bir açmaz niteliği taşımadığını, bu iki yönün aynı deneyimin ayırt edilmiş iki tarafına gönderimde bulunduğunu savunmuştur. Nitekim James, bilinen benliğin zihnin bu

dünyadaki görünüşü, çevresinden gördüğü ilgi ve onayı ve ruhsal eğilimleri ifade ettiğini; bilen benliğin ise bilinç hallerini bilen, hatırlayan, en genel anlamda onları birbirlerine bağlayan ardışık düşünenler dizisi ya da bir düşünce akışı olduğunu ileri sürerek bütüncül bir benlik anlayışı oluşturmayı amaçlamıştır.

James'in bilinç, evren ve benlik hakkındaki görüşleri incelendiğinde onun düşüncesinde ruh ve beden, bilen ve bilinen arasında tözsel bir çatışkının ya da açmazın olamayacağı, aksine söz konusu ayrımın aynı şeyin (saf deneyimin) ayırt edilmiş yönlerine gönderimde bulunduğu ve bu yüzden teorik açıdan James düşüncesinde bölünmüş benliğin olamayacağı gerçeği açığa çıkmıştır. Çalışmamızın ikinci bölümünün başlangıcında söz konusu gerçeği destekleyecek argümanlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Nitekim benliğin bölünmesine sebebiyet veren, bilen beni özdeşlik ilkesince bir töz olarak kabul etme, bilinen beni ise bilen benden ayırarak tözün bir niteliğine indirgeme düşüncesidir. Ancak James bilinen benlik anlayışında, biz dediğimiz şey ile bizim dediğimiz şeyler arasında keskin bir ayrımın bulunmadığını ya da aralarında bir kopukluk olmadığını göstermiş; bilinen benlik anlayışında ise ampirik benin tüm parçalarının sıcaklık derecelerine göre birbirine bağlandığını ve böylece bilinen benin bir sürekliliğe tabi olduğunu ileri sürerek bilen benliğin yüceltilmesine dayanan ve ruhun bedenden ayrılması gerektiğini söyleyen, böylece de benliği tam ortadan ikiye ayıran ruh-beden düalizminin anlamsızlığını teorik açıdan ortaya koymuştur.

Söz konusu bilen ve bilinen benlik anlayışına ilaveten benliği bir şey ya da kendilik olarak değil; deneyim alanındaki geçmiş ve şimdinin bir bütünü, akıştaki belli içeriklere dair bir isim olarak adlandırması, başka bir deyişle James'in bilinci tren gibi eklemeli bir yapı değil, bir nehir gibi akış halinde tasavvur etmesi ve benliğin bilen ve bilinen yönünü saf deneyimin ayırt edilmiş yönleri olarak adlandırması Kartezyen felsefenin bir töz olarak ele aldığı bilen benlik anlayışından ne denli ayrıldığını göstermiştir. Nitekim James'in bilinen ben'e yönelik ifadeleri bedeninin sadece bilinen ve pasif bir nesne

yapısında olmadığını; bilen bene yönelik vurguları ise özdeşlik düşüncesinin işlevde aranması gerekliliğini açığa çıkarmıştır.

James'in gerçeklik ve duygu anlayışlarında da düalizmin ruh ve beden ikiliğine eleştiriler yönelttiği görülmüştür. James insanın duyular kaosunu kozmosa çevirerek anlatılar oluşturduğunu ve bu açıdan hem evreni hem benliğini de inşa ettiğini savunmuş, böylece zihinden ayrı bir gerçeklik, ben'den ayrı bir ben-olmayan'ın düşünülmemeyeceğini ileri sürmüştür. Buna ilaveten bedensel ifadelerin duyguların sonucu olmadığını, aksine duyguların bedensel ifadelerin göstergeleri olduğunu ileri sürerek ben ve ben-olmayan arasındaki öncelik-sonralık ilişkisini tam tersine çevirmiştir. Nitekim James zihnin duygulara olan önceliğini reddederek bedensel durumlar ile zihinsel durumlar arasında bir eşzamanlılık inşa etmek istemiş, böylece zihni her açıdan bedene önceleyen düalist yaklaşımları eleştirmiştir.

Çalışmamızda teorik açıdan eleştiriler yöneltse bile James'in bölünmüş benliği pratik alandaki tezahürleri üzerinden ele aldığı görülmüştür. Meseleye daha çok dini bir perspektiften yaklaşan ve psikolojik açıdan değerlendiren filozof, insanın biri daha sığ diğeri ise daha derin olmak üzere ikili bir doğaya sahip olduğunu iddia etmiştir. Daha sığ ve daha alçak alanın tensel duyular, tensel içgüdüler ve arzular; daha derin alanın ise idealler ve değerler alanına gönderimde bulunduğunu ve insanın söz konusu iki alan arasında gidip gelerek mutsuzluk ve huzursuzluğa sürüklendiğini ileri sürmüştür. İnsanın yaşadığı bu gerilimin kökenlerinde sağlıklı ve hasta olmak üzere iki ayrı mizaç türünün bulunduğunu iddia eden James, söz konusu mizaç türlerinin evren tasavvurları açısından keskin çizgilerle birbirlerinden ayrıldığını; sağlıklı zihnin iyimser bir hayat tasavvuru doğrultusunda kötülüğe bir gerçeklik yüklediğini ve bu yüzden de kötülüğü benliğin yüzleşmesi gereken bir sorun olarak görmeyerek daha başlangıçtan itibaren benliğin bütünlüğünü korumayı başardığını öne sürmüştür. Ancak hasta ruhların kötülüğü hayatın asli gerçekliği olarak ele aldığını ve bu açıdan benliği her zaman tin ve ten, ideal ve reel,

istek ve arzu arasında olduğu gibi bir gerilim içerisine soktuğunu ve söz konusu gerilimin blnmşlkle yani mutsuzlukla sonuçlandığını ileri sürmüştür. Bu noktada pratik tezahürleri açısından bölünmüş benliğin hasta ruhlarda görüldüğünü ve en açık göstergesinin mutsuzluk ya da melankoli olduğunu belirten James, hasta ruhların doğdukları gibi yaşıadığı müddetçe bu gerilimi sürdüreceğini, benliğin bütünlüğe ya da mutluluğa kavuşması için ikinci kez doğmaya, başka bir deyişle hayata yeniden başlamaya ihtiyacı olduğunu savunmuştur. *Dinsel Deneyimin eşitleri*'nde söz konusu yeniden doğuşu dini bir perspektiften ele alıp meseleyi ihtida konusu ile devam ettirse de birleşmenin en genel anlamda psikolojik bir süreç olduğunu ve bu yüzden dini bir karakter taşıma zorunluluğu olmadığını belirtmiştir.

Çalışmamızda teorik ve pratik boyutlarından sonra bölünmüş benlik, bir düşünürün birbirine zıt olabilecek düşünceleri eş zamanlı olarak savunması anlamına gelen bir terim anlamında kullanılmıştır. Bölünmüş benliğe söz konusu terimsel anlamı yükleyen Gale, James düşüncesinde eş zamanlı olarak Promethean pragmatist benlik ile anti-Promethean mistik benlik arasında bir ikiliğin/gerilimin bulunduğunu ileri sürmüştür. Daha açık ifadelerle James, evreni kendi avuçları içerisinde tutan, sadece kendisini değil bütün bir evreni şekillendiren g, sorumluluk ve özgürlüğün ön plana çıktığı bir benlikten; ölüm karşısında acziyetinin farkına varan, Tanrı'yı basit bir dayanak ya da kurtuluş noktası olarak değil tüm gerçekliğin merkezine yerleştiren ve bu yüzden gerçekliğin yaratıcısı değil onun katılımcısı olduğu bir benliğe evrilmiş ve bu açıdan bütüncül değil bölünmüş bir benliğe sahip olmuştur. James'in son dönem çalışmalarında bölünmüş benliğin daha açık bir şekilde kendisini gösterdiğini iddia eden Gale, filozofun böyle bir gerilim arasında kalmasının evren tasavvurlarındaki farklılık ve kötülük karşısındaki belirsiz tutumdan kaynaklandığını ileri sürmüştür. Gale'in sunduğu bölünmüş benliğe sahip bir James portresi, Wesley Cooper ve James O. Pawelski gibi dşnrler tarafından

eleştirilmiş ve James'i bölünmüşlükten kurtararak yeniden bütüncül bir James portresi oluşturmak amaçlanmıştır.

Kanaatimizce Gale'in bölünmüş benlik iddiası, söz konusu eleştirilerde de ön plana çıktığı üzere James'i ele alma yöntemindeki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Gale'in bölünmüş benliğe dair iddialarını incelediğimizde, söz konusu iddiaların temelinde James'in savunduğu mistik deneyimlerin, mutlak mistik bir benlik anlamına geldiği düşüncesinin yattığı görülür. Halbuki James'in düşünceleri bir bütünlük içerisinde tutarlı bir şekilde incelendiğinde, düşüncelerinin hiçbir noktasında mutlakiyetçi bir tavır sergilemediği kolayca fark edilir. Nitekim mutlakiyetçiliğin aksine pragmatizm, her daim anlamlı olanın peşinden koşar. James'in de belirttiği üzere pragmatizm, pragmatik ilkeler uyarınca yaşama faydalı sonuçlar doğuran hiçbir hipotezi reddetmeyerek onların sağladığı fayda ölçüsünde gerçek ve anlamlı olduğunu savunur. Bu açıdan pragmatizmin her düşünceden yeteri kadar faydalanabilecek bir konumda bulunduğu ve bu konuda hiçbir ön yargıya sahip olmadığı açıktır.

Pragmatizmin tek bir ön yargısından bahsedilebilir ki bu da sağlam kanıtlar eşliğinde somut dünyada bir fark ortaya koyan şeyin peşinden koşma arzusudur. Pragmatizm için nasıl ki iyi, davranışlar alanında bize faydalı olansa; doğru da düşünce alanında bize faydalı olandır. Bu noktadan hareketle James düşüncesinde Promethean ve anti-Promethean mistik benliğin, birbirinden tamamen bağımsız ve mutlak iki ayrı tutumu ifade etmediğinin fark edilmesi gerekir. Nitekim James, iki zıt tavır olarak düşünülebilecek mizaç ayrımlarını bile, yürümek için iki ayağa ihtiyacı olan insanın durumuna benzeter.

Açıktır ki dünya ne kadar farklı şekillerde deneyimlenirse deneyimlensin, pragmatizm farklı görüşlerden faydalanarak orta yol çizmeye çalışır. Bu açıdan Promethean benliğin en önemli tezahürlerinden biri olan melioristik yaklaşım, mistik benliğe geçildiğinde geride bırakılabilecek bir tavrı seslendirmez. Aksine hangi benliğe

geçilirse geçilsin, hangi tavır takınılırsa takınılsın pragmatizmin orta yolcu tavrı o benliğe yol gösterir.

Buna ilaveten Promethean benliğin yaratılabilir bir gerçekliğe vurgu yaparak benliğin aktif yönünü ön plana çıkarması, mistik benliğin ise mutlak olana katılım yoluyla gönüllü pasif bir benliği tercih etmesi, benlik açısından hayatın tamamen aktif ya da pasif geçirileceği anlamına gelmez. Pragmatistler mistik deneyimlere, mistikler ise pragmatik bir yaklaşıma bağlı olabilirler. Bölünmüş benliğe sebebiyet veren bu durumu göz ardı edip benliğin tamamen aktif ya da pasif olmasına yönelik istektir. Dolayısıyla bölünmüş benlik iddiası, James'in kendi düşüncesinden değil, filozofu incelerken onu ele alış yönteminden kaynaklanır. Filozofun *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*'nde bölünmüş benliği inceledikten sonra onun birleştirilme imkanını sorgulaması ve bütüncül bir benlik sağlamanın psikolojik bir süreç olduğunu vurgulayarak ihtida üzerinden bütüncül bir benlik portresi ortaya koyması bile Promethean ve mistik benlik arasındaki gerilimin çatışkı niteliği taşımadığını gözler önüne serer. O halde asıl soru hangi benliği seçeceğimiz değil, ikisini nasıl bütünleştireceğimize dir.

KAYNAKÇA

“dualism” The Oxford Pocket Dictionary of Current English. Encyclopedia.com. Erişim 16 Haziran 2021. <https://www.encyclopedia.com/humanities/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/dualism>

“dualism” World Encyclopedia. Encyclopedia.com. Erişim 16 Haziran, 2021. <https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/dualism-0>

“Improvement” -Ologies and -isms. Encyclopedia.com. Erişim 10 Mart 2022. <https://www.encyclopedia.com/education/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/improvement>

Acar, Zeliha Burcu. “Nasıl Düşünüyoruz Sorusuna Bir Yanıt: William James’in Bilinci Bir Varlık Olarak Reddetmesi”, *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)* 22, (Güz 2016), 333-349.

Anthisthenes – Diogenes Kinik Felsefe Fragmanları. der. ve çev. C. Cengiz Çevik.

İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, 2020.

Aristoteles. *Ruh Üzerine*. çev. Ömer Aygün, Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, II. Baskı, 2019.

Aruoba, Oruç. *Benlik*. İstanbul: Metis Yayınları, VI. Baskı, 2018.

Bianchi, Ugo; Stoyanov, Yuri. "Dualism" Encyclopedia of Religion Encyclopedia.com. Erişim 16 Haziran, 2021. <https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/dualism>

Blanchot, Maurice. *Son İnsan*. çev. İsmail Yerguz. İstanbul: Profil Kitap, I. Baskı, 2020.

- Camus, Albert. *Sisifos Söyleni*. çev. Tahsin Yücel. İstanbul: Adam Yayınları, II. Baskı, 1988.
- Cevizci, Ahmet. “Beden”, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, I/251-253. İstanbul: Say Yayınları, II. Baskı, 2020.
- Cevizci, Ahmet. “Bilinç”, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, I/319-320. İstanbul: Say Yayınları, II. Baskı, 2020.
- Cevizci, Ahmet. “Bircilik”, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, I/327-330. İstanbul: Say Yayınları, II. Baskı, 2020.
- Cevizci, Ahmet. “Çoğulculuk”, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, I/476-477. İstanbul: Say Yayınları, II. Baskı, 2020.
- Cevizci, Ahmet. “İkicilik”. *Büyük Felsefe Sözlüğü*. I/1018-1019. İstanbul: Say Yayınları, II. Baskı, 2020.
- Cevizci, Ahmet. “Zihin”, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, II/2032-2034. İstanbul: Say Yayınları, II. Baskı, 2020.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, III. Baskı, 1999.
- Cibran, Halil. *Ermiş*. çev. A. Erkin Köylügil. İstanbul: Arkhe Yayınları, I. Baskı, 2016.
- Cooper, Wesley. *The Unity of William James's Thoughts*. Nashville: Vanderbilt University Press, 2002.
- Çotuksöken, Betül. *Antropolojinin Işığında Etik ya da Ahlak Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap, I. Baskı, 2021.
- Descartes, Rene. *Meditasyonlar Metafizik Üzerine Düşünceler*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Yayınları, IV. Baskı, 2020.

Dewey, John. *Felsefenin Yeniden İnşası*. çev. Süleyman Aydın. Ankara: FOL Yayınları, I. Baskı, 2021.

Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. *Ecinniler*. çev. Mazlum Beyhan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, XII. Baskı, 2020.

Dürüşken, Çiğdem. “Antikçağ’da ‘Psyche’ Kavramına Genel Bir Bakış I”. *Felsefe Arkivi*, 0 (2013), 75-85.

Frankl, Viktor. E. *Psikoterapi ve Din, Bilinçdışındaki Tanrı*. çev. Zeynep Taşkın. İstanbul: Say Yayınları, I. Baskı, 2021.

Gale, Richard M. “Pragmatism versus Mysticism: The Divided Self of William James”, *Philosophical Perspectives*, 5 (1991), 241-286.

Gale, Richard M. *The Divided Self of William James*. New York: Cambridge University Press, digitally printed version 2007.

Goethe, Johann Wolfgang von. *Batı-Doğu Divanı*. çev. Gürsel Aytaç. Ankara: Hece Yayınları, II. Baskı, 2020.

Haidt, Jonathan. *Mutluluk Varsayımı Modern Gerçekliği Kadim Bilgelikte Bulmak*. çev. Özcan Özgür. İstanbul: Hil Yayın, II. Baskı, 2019.

Husserl, Edmund. *Fenomenoloji Üzerine Beş Ders*. çev. Harun Tepe. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, II. Baskı, 2003.

James, William. “Benlik”, çev. Ramazan Yılmaz. *Bilinç Akışı Zihin ve Deneyim Üzerine*. der. Celal Türer 83-123. Ankara: FOL Yayınları, I. Baskı, 2021.

James, William. “Bilinç Akışı”. çev. Celal Türer, *Bilinç Akışı Zihin ve Deneyim Üzerine*. der. Celal Türer 60-82. Ankara: FOL Yayınları, I. Baskı, 2021.

James, William. “Bilinç Mevcut Mudur?”. çev. Celal Türer, *Bilinç Akışı Zihin ve Deneyim Üzerine*. der. Celal Türer 124-143. Ankara: FOL Yayınları, I. Baskı, 2021.

James, William. *A Pluralistic Universe Hibbert Lectures at Manchester College on the Present Situation in Philosophy*. Rockville, Maryland: Are Manor, 2008.

James, William. *Dinsel Deneyimin Çeşitleri İnsan Doğası Üstüne Bir İnceleme*. çev. İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, I. Baskı, 2017.

James, William. *Felsefeye Giriş İçin Bir Başlangıç Felsefenin Bazı Problemleri*. çev. Aylin Sarıdere. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, I. Baskı, 2019.

James, William. *Hakikatin Anlamı*. çev. Ferit Burak Aydar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, 2021.

James, William. *Pragmatizm*, çev. Tahir Karakaş. İstanbul: İletişim Yayınları, III. Baskı, 2018.

Karlin, Anthony, “William James's Undivided Self and the Possibility of Immortality” (2011). *Dissertations (2009 -)*. http://epublications.marquette.edu/dissertations_mu/100

Kınağ, Mustafa. *George Herbert Mead Düşüncesinde Sosyal Benliğin Oluşumu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Kınağ, Mustafa. *William James'in İdealizm Eleştirisi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Kierkegaard, Soren. *Korku ve Titreme Diyalektik Lirik*. çev. Nur Beier. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, IV. Baskı, 2019.

Kitab-ı Mukaddes. Erişim 25 Nisan 2022. <https://www.bible.com/tr/>

Levy-Bruhl, Lucien. *İlkel İnsanda Ruh Anlayışı*. çev. Oğuz Adanır. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, II. Baskı, 2018.

Locke, John. *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. çev. Vehbi Hacıkadıroğlu. Ankara: Serbest Kitaplar, IX. Baskı, 2020.

M. Gale, Richard. "The Still Divided Self of William James: A Response to Pawelski and Cooper", *Transactions of the Charles S. Peirce Society* 40/1 (Winter 2004), 153-170.

Montaigne. *Denemeler*. Ankara: Tutku Yayınevi, VII. Baskı, 2011.

Pascal. *Düşünceler*. çev. Devrim Çetinkasap. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, II. Baskı, 2018.

Pawelski, James O. "William James's Divided Self and the Process of Its Unification: A Reply to Richard Gale". *Transactions of the Charles S. Peirce Society*. 39/4 (2003), 645-656.

Peters, Francis E. *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. haz. ve çev. Hakkı Hünler. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, I. Baskı, 2004.

Platon. *Phaidon*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, IV. Baskı, 2019.

Schiller. "Şahsiyetin Çözümü ve Mutlakçılık". çev. Nihat Durmaz. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 5/9 (Bahar 2018), 34-38.

Schopenhauer, Arthur. *Merhamet*. çev. Zekai Kocatürk. İstanbul: Dergâh Yayınları, IV. Baskı, 2017.

Schopenhauer, Arthur. *Yaşam Bilgeliği Üzerine Aforizmalar*. çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, XXV. Baskı, 2020.

Searle, John R. *Bilinç ve Dil*, çev. Muhittin Macit, Cüneyt Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, I. Baskı, 2002.

St. Augustinus. *İtirafılar*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Yayınları, I. Baskı, 2014.

Suckiel, Ellen Kappy. *Cennet Savunucusu William James'in Din Felsefesi*. çev. Celal Türer. Ankara: Elis Yayınları, I. Baskı, 2005.

Taylor, Charles. *Benliğin Kaynakları Modern Kimliğin İnşası*. çev. Selma Aygöl Baş, Bilal Baş. İstanbul: Küre Yayınları, II. Baskı, 2018.

Tolstoy. *İtirafımlarım*, çev. İpek Söylemez. İstanbul: Karbon Kitaplar, I. Baskı, 2017.

Tolstoy. *İvan İlyiç'in Ölümü*. çev. Mazlum Beyhan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, XV. Baskı, 2020.

Türer, Celal. "Bilinç Akışı". *Felsefe Ansiklopedisi*. ed. Ahmet Cevizci. 2/585-592.

İstanbul: Etik Yayınları, I. Baskı, 2004.

Türer, Celal. "Sunuş". *Bilinç Akışı Zihin ve Deneyim Üzerine*. der. Celal Türer 13-34.

Ankara: FOL Yayınları, I. Baskı 2021.

Uslu, Serdar. "Mitos Temelli Ruh Tasarımının Bir Örneği Olarak Homeros'ta Psykhe Kavramı". *Dört Öge Dergisi* 1/2 (2012), 211-222.

Vasiliou, Iakovos. "From the Phaedo to the Republic: Plato's tripartite soul and the possibility of non-philosophical virtue", *Plato and the Divided Self*, ed. Rachel Barney,

Tad Brennan, Charles Brittain. 9-32. New York: Cambridge University Press, 2012.

Westphal, Jonathan. *Zihin-Beden Problemi*. çev. Saliha Tuncer Erdem. İstanbul: Pan Yayıncılık, I. Baskı, 2020.

Yalçın, Şahabettin. *Modern Felsefede Benlik*. İstanbul: BİLSAM Yayınları, II. Baskı, 2018.

Zarifioğlu, Cahit. *Yaşamak*. İstanbul: Beyan Yayınları, XXVII. Baskı, 2020.

ÖZET

İşcan, Ahmet Hamdi, William James Düşüncesinde Bölünmüş Benlik Anlayışı, Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Prof. Dr. Celal Türer), Ankara Üniversitesi, 2022.

Bu çalışmada James düşüncesinde bölünmüş benlik meselesi teorik, pratik ve terim anlamlarının ön plana çıkarıldığı üç ayrı veçheden ele alınmıştır. Teorik boyut düalist tavrın sebebiyet verdiği ruh ve beden arasındaki ayrımı ve James'in söz konusu ayrıma yönelik düşüncelerini içermektedir. Teorik boyutun anlaşılabilmesi için çalışmamızda öncelikle bilinç akışı, evren tasavvuru ve benlik konuları incelenmiş; daha sonra James'in teorik açıdan bölünmüş benliğe yönelik eleştirileri zikredilmiştir. Bölünmüş benliğin pratik boyutu ise teorik boyuta yönelik felsefi sorgulamaları bir kenara bırakarak ruh ve beden arasındaki ayrımın benlikteki tezahürlerini konu edinmiştir. Burada James'in mizaçlara yönelik düşüncelerinden hareketle bölünmüş benliğin ne anlama geldiği ve benliğin bütünlüğünün nasıl sağlanacağı problemleri incelenmiştir. Terim anlamı açısından bölünmüş benlik ise James düşüncesindeki radikal değişime odaklanmış ve söz konusu değişimin gerçekliğini sorgulamıştır. Bölünmüş benliğin teorik boyutuna yönelik yapılan incelemeler, James'in benliği işlevselliği üzerinden ele alarak benliği bir mevcudiyet ya da töz olarak görmediğini, saf deneyim anlayışı üzerinden bilen ve bilinen arasındaki ayrımı ortadan kaldırdığını gözler önüne sermiştir. Pratik boyuta yönelik yapılan incelemeler benliğin içgüdüler ve idealler, arzular ve değerler arasında gerilimde kaldığını, söz konusu gerilimin bir bölünmeye sebebiyet verdiğini ortaya koymuştur. James, bölünmüş benliği kişinin mizaçları ve tasavvur ettiği evren ile alakalandırarak bölünmeyi tamamen psikolojik bir süreç olarak ele almış ve benliğe bir bütünlük kazandırmanın tamamen farklı yollarla gerçekleşebileceğini göstermiştir. Terim anlamına yönelik yapılan incelemeler James'in gerçekten de eş zamanlı olarak bir yandan aktifliği, gücü, özgürlüğü diğer yandan da pasifliği, acziyeti ve belirlenimi ön plan çıkaran iki benlik tasavvur ettiğini ortaya koymuştur. Ancak James'in iki benlik tasavvurunda da mutlakiyetçi bir tavır sergilemediği ve pragmatik yöntemin kapsayıcılığı düşünüldüğünde söz konusu ikiliğin bir açmaz niteliği taşımadığı açığa çıkmıştır. İşte bu noktada çalışma hem James'in teorik açıdan düalizme yönelik eleştirilerini hem pratik açıdan benliğin içerisinde bulunduğu gerilimli hali ve bu gerilimli halin ortadan kaldırılmasını hem de James düşüncesindeki radikal değişimleri ve filozofun düşünce birliğini ortaya koymayı amaçlamıştır.

Anahtar kelimeler: William James, pragmatizm, benlik, bilinç, mizaç, bölünmüş benlik, promethean, mistik, sağlıklı zihin, hasta ruh.

ABSTRACT

İşcan, Ahmet Hamdi, The Problem of the Divided Self in William James's Thought, Master's Thesis, (Supervisor: Prof. Dr. Celal Türer), Ankara University, 2022.

In this study, the problem of the divided self in James' thought is discussed from three different aspects, in which the theoretical, practical and term meanings are emphasized. The theoretical dimension includes the distinction between soul and body caused by the dualist attitude and James's thoughts on this distinction. In order to understand the theoretical dimension, first of all, stream of consciousness, conception of the universe and self were examined in our study; then James's criticisms of the theoretically divided self are mentioned. The practical dimension of the divided self deals with the manifestations of the distinction between soul and body in the self. Here, based on James's thoughts on temperaments, the meaning of the divided self and the problems of how to ensure the unification of the self are examined. In terms of the meaning of the term, the divided self focused on the radical change in James' thought and questioned the correctness of this change. Investigations on the theoretical dimension of the divided self suggest that James deals with the self over its functionality; he showed that he did not consider the self as an entity or substance. He aimed to eliminate the distinction between the knower and the known through pure experience. Examinations on the practical dimension revealed that the self remains in tension between instincts and ideals, desires and values, and this tension causes a divide. James related the divided self with the temperament of the person and discussed the dividing as a purely psychological process and showed that bringing a unification to the self can take place in entirely different ways. Investigations into the meaning of the term has indeed revealed that James envisions two separate selves simultaneously. The first self is active, strong, and has free will. The second self is passive, helpless and determined by a higher power. However, James did not display an absolutist attitude in his dual self-image. In addition, considering the comprehensiveness of the pragmatic method, it has become clear that the dichotomy in question is not a conflict. At this point, the study aims to reveal both James's criticisms of dualism in terms of theory, the tension of the self in practice, and the elimination of this tension, as well as the radical changes in James' thought and the philosopher's unity of thought.

Keywords: William James, pragmatism, self, consciousness, temperament, divided self, promethean, mystic, healthy-mindedness, sick soul.